

HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

KONCZ ISTVÁN ÉS KONTRA FERENC VERSEI
APRÓ ISTVÁN ÉS BRASNYÓ ISTVÁN
REGÉNYÉNEK RÉSZLETE
ALEKSANDAR TIŠMA AKADEMIAI SZÉKFOGLALÓJA
MAJOR NÁNDOR: OSKAR LANGE ÉS A MARXISTA
TÖRTÉNELEMFELFOGÁS DILEMMÁI (TANULMÁNY)
VARGA ZOLTÁN ESSZÉJE

KÖNYV-
SZÍNI- KRITIKA
KÉPZŐMŰVÉSZETI

1986

November

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934

L. évfolyam

A FORUM KÖNYVKIADÓ KIADÓI TANÁCSA:

dr. Bányai János, Bognár Antal, Bordás Győző, dr. Bori Imre, Dudás Károly, Fehér Ferenc, Fehér Kálmán, Gion Nándor, Gobby Fehér Gyula, Illés Lajos, Major Nándor, Maurits Ferenc, Minda Tibor, dr. Móra András (elnök), Rajcsán István, Tóbiás László és Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság: Bordás Győző, dr. Gerold László (kritikai rovat) és Toldi Éva

Fő- és felelős szerkesztő: dr. Bori Imre

Műszaki szerkesztő: Maurits Ferenc

TARTALOM

<i>Koncz István</i> két verse	1309
<i>Kontra Ferenc</i> : A hinták tegnap óta lengnek (<i>ballada</i>)	1311
<i>Apró István</i> : A járhatatlan út (<i>kisregény</i> , 1. rész)	1314
<i>Aleksandar Tišma</i> : A meg nem írt novella	1334
<i>Brasnyó István</i> : Macula III. (<i>regény</i>)	1344

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

<i>Major Nándor</i> : Oskar Lange és a marxista történelemfelfogás dilemmái (<i>tanulmány</i>)	1363
<i>Varga Zoltán</i> : A szó elvesztése (<i>esszé</i>)	1402
<i>Bela Duranci</i> : Vajdaság képzőművészete (X.)	1421

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

<i>P. Náráy Éva</i> : Konvenciókon túlmutató művészet (<i>Ács József képzőművészeti kismonográfiája</i>)	1436
--	------

KONCZ ISTVÁN KÉT VERSE

EPIGRAMMA

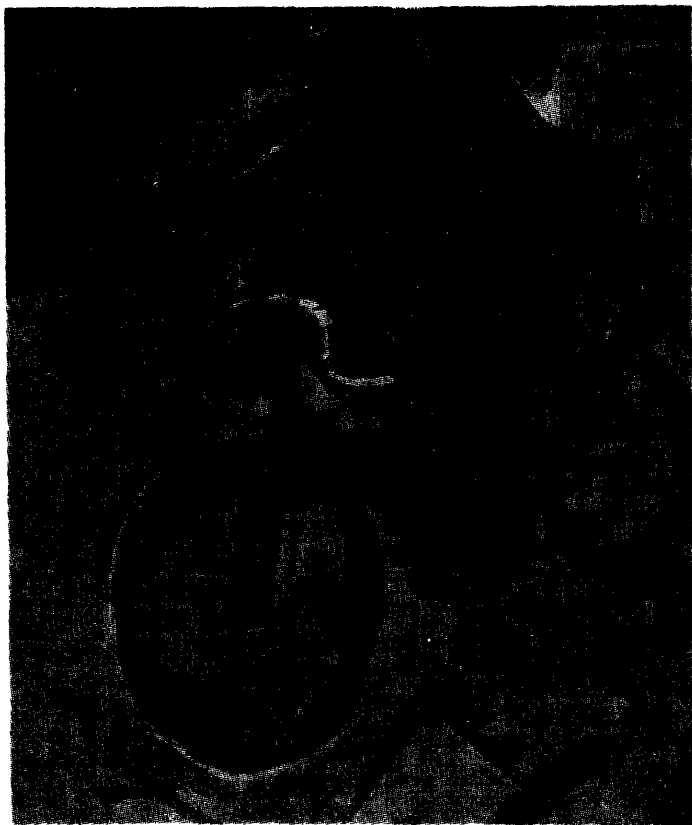
Nem ugyanaz már a napfényű Phoibosz,
s aki szólítaná is, bizonytalan a léte;
démoni reinkarnáció parancsát
követve önnön lényege nélkül, vakon,
mint jelentéstelen gesztus, vándorol
agymosott ripőkök, szörnyetegek között az eszme.
Élek bár, — sejtjeim fél évszázada folyvást
újrászületnek, s velük? — hitem lehetne,
hogy magam is újjászületek, — de ez nem igaz,
nem vagyok ugyanaz, s önmagam folytatása sem
vagyok én már; csak kalandor szellemidézés
a születésnap vers is, akár Apollón emlegetése;
egy új világban, egyre torzuló gesztusok Parnasszusán.

A költő jegyzete: Phoibosz — Apollón. Zeusz és Létó fia. A görög mitológiában eleinte a földművelés és a pásztorok istene, később a tiszta szellemiség megszemélyesítője, a költészet, a gyógyítás és a jóslás védnöke. Délosz szigete és a kisázsiai Klárosz voltak kultuszának központja. Rendszerint lanttal, babérral és pálmával ábrázolják.

Parnasszus — Parnassosz. Görögországi hegység a Kórinthoszi-öböltől északra, a görög mitológia szerint Apollón és a múzsák kedvelt helye.

ANTIK VADÁSZAT

Böjttét, a dús lakomának, koldulja sunyítva
az eb; dőzsölt eleget; hét nap és hét éjen át
nem lankadt a hajtás irama s a csaholás
égbe kiáltott, zagyva ricsaj és a gőzölgő zsiger
szimatja ajzotta, míg tombolt a shakespeare-i
tivornya, s lám, most sakálnak lenni sem restell
az istenadta, s indulata is csapzott gubancban
kócol; — irháját becsben a vers tartsa hát fenn, legalább, —
az utókornak.

Mario Sironi: A kerékpározó, 1916

A HINTÁK TEGNAP ÓTA LENGNEK

K O N T R A F E R E N C

a regény egyetlen mondata ragadt meg az emlékezetében
összefogta a három igeidőt
egyikre sem esküdött fel
nyomában kísértett évek óta egy játék
nem térhetett ki
a redőny mögött hosszú tömött sorokban vonultak
végszóra nyílt az ajtó
úgy állt a bizottság előtt mint akit félreértenek
a nevéért mindenki gyűlölni fog benneteket
hazudni könnyebb mint megadni magad
ha elküldenek még visszatérhetsz
úticél nélkül cipelte a terhet
nem rettentették éjbe zuhanó lövedékek
végigvágattak álmain a lovak
szemükben kitörölhetetlen bánat és félelem
mégsem tudhattak a szomorúságról semmit
hulltak lábuk elé a levelek vörösen
akár a frissen fényesített léptek
mentek a lovak mentek a hónapok
nehéz fémeső hullt a földre
elcsigázott sorkígyóban ropogtak a friss havon
el kellett volna kanyarodni
káromkodni kellett volna mondani valami végérvényeset
inkább belül élte önmagával viaskodó életét
a lány járt az eszében
aki a park kilőtt lámpája alatt odaadta magát
szemének örökre elveszett fehérjében erek piroslottak
a beszéd csak taktikázás mondogatta

zsebébe csúsztatott egy szakadozott könyvet
 biztos út nincs fordult felém
 mintha nem is hozzám beszélne
 hiába kerestem a fonalat az összefüggést
 mondatai céljukat veszve indáztak
 üzenetet vagy talán levelet várt
 rést ütött rajta a kételkedés
 vélt és valós indokok egyre közelebb kerültek
 szétgurultak a percek
 a padláson minden úgy maradt ahogy véget ért a gyermekkor
 az indiánkönyvet megrágták az egerek
 a számológjáték színes golyói leszaladtak a vasrudakról
 a szekrény alá gurultak a kékek
 nekem mindig kardom volt
 neki pisztoly kellett
 nem akartunk ellenségek lenni
 csak álldogáltunk tétovázva a koszos udvaron
 elszántan egymással szemben mint a filmekben
 verebek hulltak le mellénk a porba
 párbajunk áldozatai tört szárnyú emlékek
 tavasztól dézsmáltuk a madarak fészkeit
 látni akartuk hogyan nőnek
 melyikük fog elsőként elrepülni
 megtöri a csendet a hintaló
 recsenve újra lendül nem árullak el
 egyszer lepörkölt szempillákkal került elő
 a szétrúgott bőrlabda jó rejtekhelye lett a cigarettnak
 szeretett volna gitárt venni
 dühében szétverte a magnót mert recsegett
 leengedtük egymást favödörben
 megérintettük a kút örökhideg vizét
 aztán gyorsan vissza
 ilyen játék volt a halál
 tiszteltük a messziről jött idegent
 a csobbanás falig húzódó köreiből nem maradt más
 mint egy legördülő vízcsepp a mohán
 ott volt a legsűrűbb és legfényesebb a csend
 a kút körbe rakott téglafalából előkészített a páfrány
 elérni egyet jelentett a zuhanással
 kihullt tollak lebegtek a vízen

melyikünk fog mégis átrepülni
mikor karunk felemeltük
erőnkben bízva földi súlyunk elfeledtük
hulltak egyre lefelé pörögve
imbolyogva a fehér tollak
elhullik mind aki kiválik a sorból
az ég madarainak fészke van
a mag kipattani készül a földben
de az ember fia vaságyon veti álmát
csak annak szabad mindent aki nem szabad
a csend tartotta ébren
amikor mindenki visszavonult a sátorba
egyedül vigyázta a tüzet
utolsó indiánként viaskodott az erdei manókkal
egyszer csak újra lendült mint a hintaló
kitérővel lelt az útra
mellette vibrált a hold a foghíjas erdőben
ment volna inkább a játszótérre
ahol a hinták tegnap óta lengnek
ezt nem tudom másképp mondani
meghalt a bátyám
összefogom a kabátomat mintha hideg lenne
a redőny mögött hosszú tömött sorokban vonulnak
legurul a hold
zsrátnok az ellobbant tűzben
gyfkok futnak végig a párkányon
akár egy lassított célfotón
várnak egy légyre
két dörrenés között fehér tollak hullnak a tóra
nem fontos melyik halál volt közelebb
két vizet választ a töltés
golyók szunnyadnak a tárbán
belepislognak a csillagok a márványtükörbe
oszlopjain a hinta valójában mindig állt

A JÁRHATATLAN ÚT

APRÓ ISTVÁN

Monos Bálint csüggedten bámult az elcsoszogó vénecske ember után. Nem is volt az olyan öreg pedig, csak vézna karja, eres, cserzett lábszára, arcába hulló, csapzott haja s főleg fénytelen, elfáradt szeme tette vénné. Ilyen kis gyenge emberkéekkel volt tele a falu, meg éppen ilyen apró, csenevész asszonyokkal meg félvad gyerekekkel. Néha el sem tudta hinni, hogy közéljük tartozik ő is, innen nőtt ki, ilyen kis vadóc volt maga is még vagy harminc évvel ezelőtt, mint ezek, akik diadalmas visítással trappoltak a ház alatt.

Ház? Annak nevezte magában, pedig viskó volt az is, mint a többi, nádból, sárból való, éppen csak egy kicsit jobban kiemelkedett a földből, s nagyobb volt rajta az ajtó meg a hólyagos ablak. Ezt rendjén valónak tartották az építők (mert nem engedték, hogy maga készítse el hajlékát, mind jöttek sarat taposni, hordták a nádat, ásták a gödröt), hogy az ő viskója másmilyen legyen, legalább magasabb, mint az övék, és falubeli viszonylatban egészen díszes ajtót is eszkábáltak rá, nagy faretenesszel. Ők maguknak ugyan nem hagytak volna akkora bejárati és ablaknak való nyílást a falon, ki-méletlenül besziszeg azon a téli hideg, de neki nem szóltak, a fráternek nagy ablak kell, a fázás is biztosan inkább a magukfajta ágról-szakadtak sajátja.

Aznap kora reggel panaszos vajákolásra ébredt. Értetlenül, csaknem ijedten pislogott a kunyhó félhomályában, semmiféle megnyugtató gondolat nem ötlött az eszébe a furcsa hangokat illetően, s ráadásul amúgy is rosszat álmodott, mert fázott a hűvös hajnalban, még a foga is vacogott belé.

— Jaaj... Fráter! Jaaj... gyere! Jaaj... gyere ki!

Ki kellett kászálódni, még ha — mint megfordult fejében — maga az ördög hívja is végső számadásra.

— Előle úgysem szökhettek... — dűnyögte lassan felébredve, és kilépett a nyikorgó ajtón. Először csak a barátságatlan, színtelen reggelt látta, minden nedves volt és hideg, a zugokban még ott ült a sötétség, s csak a legmagasabb fák csúcsán lehetett megsejteni a felkelő nap első sugarait. Aztán meglátta a sárban kuporgó, jajgató emberkét, amint szurtos kezével éktelenül hadonászott és a felismerhetetlenségig összekente már az arcát mocsokkal.

— Megdöglött! — sipította eszelős hangon, és két nagy, lapos tenyerét belecsapta maga előtt a sárba, furcsán csattant a két tenyér, mintha nem is tartoztak volna a vékony karokhoz, amelyek talán gyengék is ahhoz, hogy ekkora tenyerek hordozói legyenek.

Monos Bálint megütközve nézte az emberkét. Baka Tamás volt az, aki már tegnap este is járt nála és erővel egy sovány, beteges tehenhez hívta, s addig rimázkodott, hogy muszáj volt vele menni a sötétben. Megnézte a tehenet, tanácstalanul toporgott körülötte egy darabig, az a sok gyerek meg csak bámult rájuk a zugokból, nem is látott belőlük egyebet, csak tágra nyílt, fénylő szemüket. Végül elmondott egy-két imát, keresztet vetett, hogy Baka kicsit megnyugodjon.

Tessék, most megint itt van, hajnalok hajnalán és siránkozik, hogy megdöglött az a szerencsétlen jószág! Ha meg, hát meg. Mit lehet itt tenni? Ő nem bűnös érte, biztosan nem az imádságtól döglött meg.

Monos Bálint újra az erdőt nézte, most már színesedett a világ, és jó lett volna elindulni az ébredő tájban, kicsit elábrándozni, tervezgetni, ha már ilyen korán felverték fázós álmából. Az emberke azonban továbbra is a sarat csapkodta, és kétségbeesetten nézett rá, majd zavaros mondókába fogott, amelyből Bálint fráter eleinte semmit sem értett. Szegények, itt még beszélni is csaknem elfelejtettek, csak a legegyszerűbb szavakat használják egymás között, s ha nem mindennapi eseményt akarnak leírni, akkor kétségbeesetten kutatnak emlékezetükben a valaha ismert és homályosan még sejlő kifejezések után, s közben csak dadognak, vagy megátalkodva ismételtetik azt a keveset, ami eszükbe ötlük. Bálint fráter szemét összevonva igyekezett kihámozni valamit a zavaros beszédből, de csak nagy sokára kezdte érteni a lényegét, akkor sem akart hinni a fülének. Nem értette mindjárt, miért emlegeti a kis ember olyan kitartóan az öreganyját meg annak az anyját, s ki tudja még miféle távoli ősöket, de azt sem, amikor csontos ujjain számolva sorolta:

— Kenyérmosóvíz, alkörmös, meleg tej, ecet, rettegőfű főzete, tejbe áztatott, porrá tört csikólép, vízbe áztatott vakondszív, pálinkába áztatott sátánfű, férgekre lötytyintett esővíz... Jaj, fráter! Nincsen ám csikólép! Honnan vegyek csikólépet?

Elhallgatott, de csak egy pillanatra, majd vadul felugrott, s ütemesen dobogva, éles, bántó fejhangon vajákkolt, amitől fráter Bálintnak a hideg futkosott a hátán.

— Tíz féreg a tőgyesben,
egy elpusztult, maradt kilenc!

Kilenc féreg a tőgyesben,
egy elpusztult maradt nyolc!

Diadalmasan felnézett a mozdulatlanára merevedett fráterre, majd még hátborzongatóbb hangon folytatta:

— Nyolc féreg a tőgyesben,
egy elpusztult, maradt hét!
Hét féreg a tőgyesben...

Monos Bálint a fejét fogta, de nem menekülhetett, amíg az eszeveszett rítus a csúcspontjához nem ért.

— Egy féreg a tőgyesben,
az megdőglött, nem maradt egy se!

Az emberke kimerülten lihegett, de egyre csak csüggött a fráter tekintetén.

— Ugye te tudsz csikólépet szerezni? Te biztosan tudsz, és akkor meggyógyítjuk a Tőgyest! A régiek is tudták, nekik is sikerült, de te sokkal tudósabb vagy, sokkal több varázsigét ismersz, neked biztosan sikerül, és megint lesz tejünk.

Végül csak meg kellett érteni, bármily elborzasztó is volt a gondolat, hogy a szerencsétlen azt kívánja tőle, holmiféle bűbájossággal támassza fel a tehenét.

Nem érthette volna lehangolóbb, csüggesztőbb esemény, mint éppen ez. Fél éve sincsen, hogy visszajött ide, igaz, nem ringatta magát semmiféle paradicsomi reményekben afelől, amit talál, inkább elszántság volt benne, hogy segíteni fog erejétől telhetően, ha élő

lélekre talál a tájon. Végeredményben ez volt az első nagy kérdés: egyáltalán talál-e valakit? Harminchárom évvel azelőtt, amikor útra kelt, napokig teremtett lélekkel sem találkozott, csak üszkös romok mellett haladt el időnként, s szétszórt, még büzlő csontokba botlott. A szomorú 1553-as év tavaszán volt az, miután majd egy évet félvad magányban töltött szülőháza kiejtett gödrében. Nekivágott akkor a rengetegnek, alig hétévesen: torzonborz, szurtos kis vadember, mert hosszú töprengés után kiokoskodta, hogy kell még valahol embereknek lenni a világban. Nem tudott, nem értett semmit, s nem is emlékezett egyébre, csak néhány megfejthetetlen képre a múltból — értelmüket csak jóval később fogta fel, már felnőttkorban, amikor sorra azonosítani tudta a tájat, ahol született, a történelmi eseményeket, amelyek elsöpörték kicsiny szülőfaluját a föld színéről, s ezzel együtt szüleit, gyermekkorát. Végül ezek a megfejtt képek hozták vissza, egy kicsivel sem kevesebb töprengés és vívódás után, mint amikor gyerekként elindult.

Nagy utakat járt meg életében, de egyikhez sem hasonlítható ez a kettő: az öntudatlan indulás és a tudatosan vállalt visszatérés. Az előző nélkül talán rövidesen elpusztult volna, vagy pedig igazi vadember válik belőle, mint amelyeneket odafönn, a gazdag falvakban, a babonás mesékben emlegetnek, ha a titokzatos lánypárról esik szó. Pikkelyes lett volna a teste és békauszony nő az ujjai között, s egészen bizonyos, hogy teljesen elfelejti az emberi beszédet... És a második, az őt ide visszahozó út nélkül, ugyan mivé lett volna abban az odahagyott világban?

Az emberke eltűnt a bokrok és a putrik között, csak a nyomai maradtak utána a sárban: néhol mély lyukak — ott alig bírta kitérgetni csontos madárlábfejét —, másutt, ahol kifelé vezetett az út a laposból, megcsúszott és lábujjaival hosszú csikokat húzott a sárba.

— Látod, Monos Bálint...

Nem fejezte be az elkezdett mondatot, inkább csak sóhaj volt ez, amiben minden benne foglaltatott. Ez van, (volt). Milyen iszonyú rombolást tudott véghezvinni néhány évtized, pedig béke honolt egész idő alatt.

Béke?

Némaság.

Nem tudni, honnan botorkáltak elő ezek az emberek. A nád vetette-e ki őket végtelen bolyongás után, vagy a víz: el nem

bomlott vízihullák elevededtek meg, jól-rosszul, ne legyen Istennek egyetlen tartománya sem ember nélkül? Már önmagában az is különös, hogy nevet viselnek — emberi nevet. Ezt a szerencsétlen árnyékot is így hívják: Baka Tamás, a másikat Benő Gergely, Víg Bálint, Mészáros Mihály és így tovább. Az ember el sem hinné, hogy ilyen jó hangzású, csaknem öntelt nevek mögött miféle földhözragadt figurák rejlenek. Mészáros... Nincs egy is a faluban, aki tudná, mit jelent valójában ez a szó. Pedig hozták valahonnan a nevüket, némelyik neki is ismerős, valahogyan beletartozik azokba a homályos képekbe, emlékfoszlányokba, amelyeket innen hurcolt valaha magával. Meglehet, közeli rokonát tisztelheti valamelyikükben. Szanaszét futott akkor a nép, s bár kevésnek sikerülhetett a szökés, mégsem valószínű, hogy egyedül csak ő menekült meg. Az más, hogy akkor nem tértek vissza a letarolt faluba, hiszen ki tudja merre hajtotta őket a rémület és hol vetette ki őket a rengeteg? Ő maga is hetekig bolyongott, amíg egyszer ismerős csapásra lett. Viasszaszivárogtak azután, évek során összeverődtek, gyerekek, öregek, itt, éppen úgy látszik, a legszerencsétlenebbjei, akik elvesztek a nádban. Most itt vannak, és itt van ő, aki csak ül döböntén, mert bármennyi rosszra is számított, azért azt hitte keresztények közé jön, lelki táplálékra kiéhezett, keresztény emberek közé... Saját bőrén tapasztalhatta már, hogy földi eledel sincs mindig elég, a lelkieket pedig egyenesen a hittérségnél kell kezdenie. Kell-e bővebb magyarázat annál, hogy Baka Tamás, sokgyermekes családapá, döglött tehene vajákolással való feltámasztásáért fordul keresztény papjához! Néha elfogta a csüggedés.

Sétára indult le a folyóhoz. Tavasz volt, még nem nőtte be a csapást a gaz, a cserjéket pedig az ő rendeletére úgy ahogyan kiirtották a falubeliek. Egész éven át tisztán akarta tartani a Tiszára vezető utat. Ideérkezése előtt hagyták, hogy elnyerje az erdő és a nád, nyár elején már csak nehezen lehetett átvergődni a bozótton, teherrel a kézben, vagy a vállon pedig sehogyan. Most széles, egyenes utat vágatott le a vízig, mert újra rá akarta venni a férfiakat az igazi folyóvízi halászatra, úgy, ahogyan azt a szegedi és tápai halászoknál látta. Az itteniek többnyire a kiöntések és mocsarak sekély vizeiben fogták a halat, sokszor pusztá kézzel, esetleg rossz kosarakkal, s bár ez egyszerűbb és kevésbé veszélyes munka volt, mint a mélyvízi halászat, száraz nyarakon, ha a belvizek visszahúzódtak és megritkult bennük a hal, csaknem

éheztek a mérhetetlen gazdagságot rejtő folyó mellett. Várta, hogy felszáradjanak az utak, és csónaképítő mestert akart hozatni s igazi nagy ladikokat csináltatni, amilyenek azelőtt is voltak itt, bizonyíték rá az a néhány iszapba süppedt, korhadó maradvány a falu körül. Eleinte nem tudta elhinni, hogy nincs jó baltás ember a faluban, aki csónakot tudna csinálni, de hiába volt minden kérdezősködés, ösztökélés, sorban megmakacsolták magukat, mintha legalábbis legnagyobb kincsük lett volna a nyomor és tehetetlenség. Nem akartak mozdulni belőle. Lám a folyóhoz azért is kellett a kijárat, mert rá akarta szoktatni az asszonyokat, hogy büdös, gödrökből mert víz helyett jó Tisza-vizet hordjanak inni meg főzéshez. Rossz volt nézni, ahogyan a falu mögötti laposból merték a szennyes vizet, amikor futamodásnyira volt a Tisza.

Ilyenkor séta közben mindig elragadták a tervek, valóságos fejedelemnek érezte magát, vezérnek, aki egész erejével azon mesterkedik, hogy kiragadjon kicsiny népét a sárból és mocsokból.

— Csak felszáradjanak az utak!

Gazdálkodáshoz való szerszámokat is kellene szerezni, hiszen a kincset érő föld az, ami minden vész után visszahozza ide a szétugrasztott népet, ezért élednek újra mindig a porig égett falvak, teremnek újak a legyilkolt küszködők helyett. Törnek ezek is a földet, az árvák, de alig van mivel, és nem is értenek hozzá igazán. Ő sem érthet mindenhez, látott már ezt-azt a kolostori földeken, segít is, amit tud, de ennyiből még nehezen lesz több kenyér. Pénz kellene a szerszámokra, meg ide kellene csálni néhány tehetősebb családot, akik jobban értik a boldogulás módját.

Ez az utóbbi nem volt elérhetetlen terv, hiszen, ahogyan az itteniek mondják, már évek óta nem járt erre dézsmabehajtó. Amikor legutóbb rájuk csapott, akkor is éppen rettenetes szárazság volt, és nemhogy elvinnivalót nem talált a török, de majd levették lábáról az éhségtől megkergült gyerekek. Egyet agyon is ütöttek alighanem, de azért nem lehet biztosan tudni, hogy attól halt-e meg, vagy különben is a végét járta. Sokan meghaltak akkor.

Az adómentesség reményével kecsegtetve biztosan lehetne találni olyan ügyes jobbágyat, aki szíves örömet megszökne urától és családostul lejönne a lápvidékre.

Ezen sokat tépelődött. Megkockáztathatja-e, hogy felfedje a kegyetlen világ előtt e szerencsétlenek menedékét? Nem jobb-e nekik nyomorban, de békében, zaklatásoktól és sarcolóktól távol élni? A lápvidék mérhetetlenül gazdag, ha valaki ért hozzá kihasználni.

ni áldásait. Tudna ő szekérszámra olyan portékát küldeni a mezővárosok piacára, amelyből lehetne ekét, szekercét vásárolni, de a töröknek átkozottul jó a szaglása: csakhamar kiszimatolná, ha búzamezők sarjadnának a nádasok mögött és jó sózott halat, ritka madarak tollait, tojást és ezernyi más kapós árut szekereznének a piacra. Egy esztendő sem telne bele, és máris itt üvöltenenek a dézsmaszedők, csattogna a korbács, a bot, s kifosztanák őket. Nehéz kérdés volt ez, és közeledett az idő, amikor döntenie kellett. A lelke mélyén tudta, hogy bele fog vágni a vállalkozásba, ha a tavasz megveti a lábát, megpróbál kimozdulni innét, csak még gyötörték a kételyek, és előre nyomasztotta a felelősség. Nem volt benne biztos, hogy el tudná viselni a kínzó büntudatot, ha bajt hozna ezekre az emberekre.

— De hát, elkerülheti-e valaki is a bajt, ha élni merészel?

Kiért a folyóhoz. A víz már apadt, a hó nagy része leolvadt már a hegyekről, és a legjobb termőföldek, amelyeket csak a magas ár szokott ellepni, s akkor sem sokáig, most lassan felszabadultak. A folyó gondosan ellátta őket termékeny iszappal, és ha Isten is úgy akarja, abban az évben nem fogja már vizével háborgatni, és beérik a gabona. Magát a falut sohasem veszélyeztette árvíz, hosszú, partos nyúlványon feküdt, amelyet néha egészen körülvettek a mocsarak, sekély, de sokára kiszáradó tavak, és ilyenkor akkor sem tudtak volna kijárni a bentlévők, ha akartak volna. Általában nem akartak.

Pedig nem voltak azért a világ végén. Alig egynapi járásra felé a folyó mentén apátság is volt, sőt ez a falu is rendesnek, takarosnak számított valamikor. Ezért egyrészt nehéz volt megérteni, hogyan maradhatott ennyire földhözragadt az a maroknyi ember, hogy neki kell őket megtanítani mindarra, amit elődeik még nagyon is jól tudtak, s tudnak a maiak is az egyéb lápvidéki falvakban. Csakhogy azokban az egyéb falvakban nem volt maradása. Vándorlása során megállt itt is, ott is, latolgatta a letelepedést, hiszen mélyen benn járt már a lápban, és feladatot is talált volna magának kitűzött célja szerint valót, mert igazán nem sok tanult ember vállalkozott arra, hogy ezen a vidéken megállapodjon. Egy idő után mégis mindig felkerekedett, mert a legágrólszszakadtabb faluban is ott volt a török, vagy ha éppen nem volt ott, akkor másnap biztosan betoppant, egy percig sem lehetett a népnek nyugta tőle. Egyre elhagyatottabb vidékek felé vándorolt hát, gaztól, nádtól benőtt utakat követett, míg rábukkant erre az

elfelejtett gyülekezetre. A nagy futások után, akik élve maradtak, alkiket nem hurcoltak el rabszíjra fűzve, azok megpróbáltak újra tanyát verni, hiszen nem bujkálhattak örökké a nádban. Új települések keletkeztek ott, ahol az elszántabbak összeverődtek és ahol megengedte a török, de hatalmas területek maradtak parlagon, ezeket felverte a nád, a bozót, mert kevés volt az ember. A vadon mélyén azután véletlenül megmaradhatott a Baka Tamás-féle szerencsétlenek kisebb csoportja is. Egy csomóba gyűjtötte őket a szükség, de a rátermettebbek, ha voltak valaha közöttük, már réggen odébbáltak, maradtak az igazi üreglakók, azok, akik számára elfogadható fegyver volt a nyomor, ösztönösen megérezve, hogy amíg semmijük sincs, ők sem kellene senkinek.

Makacsok, kelleetlenek voltak, bármit ajánlott, bármily apróságot próbált megváltoztatni az életükben. Jó nekik a poshadt víz is. Még szerencse, hogy nyíltan ellentmondani azért nem mernek, valamiféle tisztelet azért maradt bennük az egyház iránt. Ezt is meg kellett érteni. Nem elég a jó föld, a halban gazdag víz, a szerszámnak való fa, ha éppen a lényeg hiányzik: a hit és a remény. Nem hajtotta őket semmi, mert mindenüket elvesztették már, és ezt a reménytelen kifosztottságot hagyományozták gyermekeikre is.

Megrázta a fejét. Gondolatai folyvást körbejártak, és mindig ugyanott lyukadt ki, ahonnan elindult. Sehogyan sem tudott megbékélni a mérhetetlen vereség tudatával, amelyet az ország, a nép elszenvedett. Pedig látott már belőle eleget, egy ideig kísértte a hadi eseményeket is, bejárta a meghódított területek egy részét, élt a még szabad országrészben... Azt is látnia kellett, hogy odafönn a hatalmasok édeskeveset törődnek a vésszel, mind csak a saját hasznukért acsarkodnak egymásra, s az ország egyre fogy, elveszik egészen. Mégis, más volt ott, unalmas téli estéken keserűen elpolitizálgatni a kúpák mellett, és más volt belecsöppenni a vereség legmélyebb sarába, ahol évtizedek után is alig heged a seb. Megszállottja lett a homályba vesző múltnak és a nyomorult jelennek.

Visszaindult a házhoz, gőzölgött a reggel, és ez legalább megelégedésére szolgált.

— Száradnak az utak.

A viskónál egy asszony várta, darab kenyeret hozott, és egy agyagedényben tejet.

— Egyél fráter, neked hoztam — nyújtotta felé, amikor odaért.

— Köszönöm... — morogta Monos Bálint kelletlenül, és olyan tekintetet vetett az előtte állóra, mint aki néz, de nem lát, mert még mindig el volt foglalva a gondolataival.

Az asszony pedig türelmesen állt, előrenyújtott, kicsit reszkető kézzel: egyikben tartotta a csempe csuprot, másikban a formátlan kenyeret. Mintha kőből lett volna a kéz is, a kenyér is, feketén és szurtosan olvadtak egybe.

— Köszönöm, Tera! — mondta még egyszer, és a viskó előtti durva padfélére tette az adományt.

— Az edényt nem kell visszahozni, majd elküldöm érte a Janit.

A fráter bólintott, és várta, hogy mit akar még Tera, mert ott toporgott és egyre a kezét tördelte.

— Gondoltam, hozok egy kis tejet...

— Jól van, Tera, de látom, beszélhetnéked van még. Csak nincs valami baj?

Az asszony szeme felcsillant, csak erre a biztatásra várt.

— Nincs, fráter, Istennek hála, nincs. A gyerekek jól vannak az emberem elment halászni, képzeld, tegnap is három nagy halat hoztak haza a legnagyobb fiúval! Az a gyerek már majdnem annyit hoz, mint az apja, mondtam is neki, hogy lassan már asszony után kell néznie, van is a sor végén egy lány, az Annus, az éppen olyanforma üdös, mint az én Bandim, csak egy kicsit vézna szegény...

Bálint fráter békés türelemmel hallgatta ezt a szóáradatot, és várta, hogy mi sül ki belőle.

— Hanem, nem ezt akartam én mondani...

„Na végre.” — Gondolta a fráter, és a tejes csuporról az asszonyra emelte réveteg tekintetét.

— Megfogadtam ám a tanításodat a jó keresztény életről! Tudod, nagyon tetszett az nekem, amikor arról beszéltél, hogy hogyan imádkoztatok ti azokban a nagy templomokban, reggel is, délben, meg este is... Hát én is éppen úgy csináltam! Tegnap este, amikor már aludt az egész család, én kilopóztam a ház mögé, és sokáig, nagyon sokáig imádkoztam azt az egy imádságot, amire tanítottál bennünket. Már olyan ámos vótam, hogy majd fölgurultam úgy térdepelve, de csak akkor mentem aludni, amikor már nagyon hideg volt.

Bálint frátert törni kezdte a göcsörtös pad, felállt, egy lépést tett előre, majd vissza, krákolgott, köhintett, majd kényszeredetten visszaült.

— De ma reggel is felkeltem ám! Mentem megint a ház mögé, és megint imádkoztam, amíg csak nem kellett fejni. Össze is szidott az emberem, mert nem gyújtottam meg időre a tüzet, de mondtam neki, hogy hallgasson, mert Bálint fráter így tanította, így kell az igaz keresztény embernek élni...

Most már végképp nem találta a helyét, hálásnak kellett lennie az adományért, pedig az most nagyon nehezeére esett, valahogyan nem tudta igaz örömmel hallgatni a hízelgő és fontoskodó áradozást, hiába tudta, hogy vesződéses tanításának e szemmel látható eredményét meg kellene becsülnie — alig várta, hogy egyedül maradjon. Végre Tera elment, és hozzáfoghatott a reggelihez. Kicsit szégyenkezve ette a kenyeret, mert az azért mégiscsak nagyon jól jött.

Túlságosan átadta magát a világi gondolatoknak, ideje lenne magába szállnia. Az asszony túlbuzgósága most bosszantotta, mert hiába volt annyira odaadó, érezte, hogy mégsem igazi vallásosság az, ami áthatja egyszerű lelkét, inkább csak tetszeleg, alakoskodik és hízeleg a papnak. Hova lett hát a híres türelem, a keresztényi jóakarás és megértés? Valahogyan nem fér meg ez a szent türelem ilyen végletek között, a pogány babonák és éjszakai áron át imádkozó álszent rajongók olyan gyorsasággal váltják egymást a színe előtt, olyan kíméletlenül ostromolják fáradt lelkét, hogy felborul szívében a béke. Ez az ingadozás pedig bűn. Isten nevében megbocsáthat a tudatlanságban tévelygőknek, de önmagához szigorúbbnak kell lennie, nem csak esküje és hivatása: tudása is erre kötelezi.

Reggeli után elindult, hogy összeszedje a szanaszét viháncoló gyerekeket. Az igazi nevelést rajtuk kellett kezdeni, ezen az elvadult, szinte megfékezhetetlen seregen, akikre a jövőt akarta építeni.

A fa'u ég. Nemcsak a falu, talán az egész világ ég, és mindenki sikoltozik, meg rohan valahová. Hajnal lehet, mert messzebbre is el lehet látni, jól látszanak már az öreg tölgyfák is, de a tüzeknek azért még éjszakai fényük van, és félelmetesen hasítja a levegőt minden zsarátnok, sziporkázó szikraeső. Nekiizzadt lovasok forgolódnak a lángok között, becsörtetnek a nádba, és hör-

gés, sikoltás támad nyomukban. Rajtuk kívül élőt már alig lehet látni, egy gyerek futkos bömbölve összevissza, míg lándzsájára nem tűzi valaki, lánggal lobogó hajjal és ruhával asszony rohan ki az egyik kunyhóból, azt hagyják, összegyűlnek megnézni, meddig fetreng még. Leszállnak a lóról, kardjukat törölgetik a szanaszét fekvők rongyaiba, lábbal forgatják őket, hátha akad rajtuk legalább egy vékony aranylánc, karika. Egyikük fiatal némbert ingét bogozza kedvtelve kardja hegyével, csizmájával lökdösné szétfelé a combját s csóválja a fejét — kár volt olyan hirtelen levágni, de végül csak sóhajt és otthagyja, tovább keresgél a limlomok és halottak között.

Emlékszem aludtunk, amikor mindenki ordítani kezdett, és felugráltunk vackainkról. Mire egymás hegyén-hátán kijutottunk a szabadba, már a mi kunyhónk is égett, és teli szájjal ordítottunk mi is. Anyámmal vagy a nővéremmel rohantunk be a nádba, és nem lehetett egészen biztosan tudni, hogy rosszat álmodunk-e, vagy tényleg felverték bennünket, öntudatlan eszeveszettséggel csörtettünk a tűz és zshivaj elől. Megbotlottam és elestem, de nem emelt fel senki, egy pillanat alatt magamra maradtam, felálltam és rohantam tovább, el egyre messzebb azoktól a rémisztő magas árnyaktól és még rémisztőbb sikolyoktól. Az ösztön és a félelem diktálta minden mozdulatom. Amikor végképp kimerültem, egy bokor alá kucorodtam, és azonnal elaludtam.

Fényes nappal volt, amikor felébredtem, és első gondolatom az éhség volt, mint mindig. Azóta sem tudok visszaemlékezni semmi egyébre abból az időből, csak arra, hogy örökösen éhes voltam és egész nap élelem után csörtettem a nádban. Felszedtem mindent, amiről úgy véltem, hogy meg lehet enni: madártojást, erdei gyümölcsöket, később bogarakat, sáskákat is. Nem válogattam, és ez megmentette az életemet. Nem tudni, mennyi idő után, visszavetődtem a faluhoz. Romjaikban is felismertem a házakat, és ezentúl újra ott aludtam, ahol azelőtt a vackom volt. A nagyobb fiúkkal kicsiny korom óta kijártam halat fogni a sekély vizekre, így tudtam már körülbelül a módját, s amúgy sem akadt egyéb dolgom, mint az éhségtől hajtva ügyességem gyakorolni. A halfogás megmentett ugyan a közvetlen éhhaláltól, de nyilván nem sok esélyem volt mint tapasztalatlan, gyenge gyereknek, hogy huzamosabb ideig életben maradjak. Lassan átkutattam a leégett viskók romjait, és minden mozdíthatót felhalmoztam saját „há-zamban”. Voltak ott azért egészen hasznos holmik is: kések, csem-

pe agyagedények, törött kard, égett bocskor, szemétre dobott fakánál, fára akasztott kosár és tucatnyi ismeretlen rendeltetésű tárgy. Egyre hűvösebbek lettek az éjszakák, de a láb egyelőre még ellátott ennívalóval, és eszembe sem jutott a tél, hiába botlottam lépten-nyomon figyelmeztető jeleibe. Étrendem annyira változott, hogy le kellett mondanom a madártojásról, de ugyanakkor egy darabig több gyümölcsöt találtam, s ez sem tűnt fel túlságosan.

Sárga visszfényű napok jöttek, letisztultak a vizek, s egyszer olyan sok halat fogtam, hogy valósággal kifulladtam, mire a viskóig cipeltem. Nem volt ez mindig így, lihegve ledobtam a nehéz vesszőkosarat, s nem bántam, hogy az felborult s a halak szanaszét ugráltak a földön. Szép nagy, aranyszínű kárászok voltak, meg egy mérges szemű csuka is hevert ott, elégedetten piszkálgattam a pálcámmal, hátha mozdul és utánakap félelmetes fogaival. A csuka már megdőglött, de a kárászok fáradhatatlanul táncoltak körülöttem, és nagyon megnyugtatónak éreztem ezt a társaságot. Nagy vadász voltam, ahogyan ott kuksoltam a „házam” előtt bőséges zsákmánnyal, és nemcsak a megszerzett ételmet éreztem a magaménak, nemcsak a darabka földet, amelyen kuporogtam, hanem az egész üszökből való falut, a nagy fákat ott szemben, a jó halasgödöröket, mindent, ahová nap mint nap eljutottam és ami azért volt, hogy engem eltartson, etessen.

Ahogyan így, a birtoklás csaknem büszke érzésével végighorodtam tekintetem birodalmam látható elemein, hirtelen megmozdult valami előttem, amire a nagy elfogultság miatt nem figyeltem fel addig, és abból a valamiből torzonborz ember lett, aki mohó vágyakozással nézte a porban vergődő halaimat. Mintha a földből nőtt volna ki, úgy bukkant fel, pedig nyilván ott ült addig is a fűzfabokor mögött, alig néhány méterre tőlem. Még csettintett is a nyelvével, meg mozgott az álla, mintha rázna valamit. A rémülettől először mozdulni sem tudtam, majd már feszültek is az izmaim, hogy elmenekülök, de az ember barátságos intése visszatartott. Hosszú magányom jobb híján szinte már természetessé vált fejletlen tudatomban és egy másik ember megjelenése ösztönösen félelmet keltett bennem, de az első egyszerű, de gazán emberi mozdulatra feléledt lelkemben az elkínzott, magára hagyott gyermek, s most már ha akartam volna sem tudtam elfutni. Ott maradtam hát, és percekig így ülve méregettük egymást. Aztán észrevettem, hogy tulajdonképpen csak én nézem őt,

Ő pedig továbbra is többnyire a kövér kárászokra bámul, és féltékenyen magam elé kapkodtam a közelebb eső halakat. Most már csak rám nézett, de olyan mélységes szomorúsággal a szemében, hogy rögtön megbántam a féltékeny mozdulatokat. Továbbra is úgy nézett, nem tudtam elbújni a tekintete elől, s végül minden esetleges veszélyről elfeledkezve felszedtem annyi halat, amennyi csak a kezembe fért, és odavitttem neki. Ott álltam előtte, és nyújtottam a halat, és akkor már mosolygott, meg nagyokat nyelt, de nem kezdett enni, ahogyan vártam, hanem egy nagy bőrszákbán kotorászott, és intett, hogy üljek le. Ismerős holmit vett elő, megmutatta, és szikrákat pattintott belőle. Ezzel végleg meghódított, gyermekmódra egyszerre feloldódott minden bizalmatlanságom, és máris húztam rongyos kabátújjánál fogva a viskóm felé, ahol régóta hidegen bár, de ott állt az egykori tűzhely. Próbálkoztam azelőtt a tűzgyújtással én is, a kacatjaim között volt egy tűzszerszám, csak nem értettem a módját. Határtalan volt az örömöm, hogy a viskóba újra beköltözik majd a tűz.

Hamarosan kiderült, hogy a jövevény nem tud beszélni, furcsa torokhangokat adott ki, és hevesen hadonászott, ha közölni akart valamit. Eleinte ebből semmit sem értettem, félttem is kicsit a csatarászásától, de rövidesen megszoktam, és mivelhogy beszélgetni amúgy sem volt kívül, egyre gyakrabban használtam én is azokat a torokhangokat és mozdulatokat szavak helyett. Az idegen elég idős lehetett, de gyerekésszel nem tudtam meghatározni a korát, igaz nem is érdekelt túlságosan. Tetőtől talpig be volt bugyolálva mindenféle rongyokba, de úgy, hogy csak az orra meg a szeme maradt szabadon és egészen hordóformájú volt, nehézkesen, medvemódra mozgott. Még a lábfejét is gondosan becsavargatta hosszú tépésekkel, és ettől végképp cammogó lett a járása. Nekem mindez nem tűnt túlságosan különösnek, egyáltalán mindent elfogadtam olyannak, amilyen, nem voltak szilárd vagy csak egy kicsit is kézzelfogható elképzeléseim a világról. Az már inkább zavart, hogy az öreg minden rongya ellenére szinte állandóan fázott, sokat köhögött és rengeteg gallyat kellett neki összehordani. A tűz persze nagy áldás volt, és igazából csak ritkán haragudtam a fahordásért, mert az éjszakák kezdtek igazán hidegek lenni, arról nem is szólva, hogy azontúl nem kellett nyersen enni a halat, sőt az öreg madarakat is tudott fogni, és azokat is megsütöttük.

Boldog és főleg biztonságos időszak következett. Ketten kicsi

rendbehoztuk a kunyhót, nádkévéket hordtunk a fejünk fölé tető gyanánt, és újraástuk a beomlott tűzhelyet. Módszeresen készültünk a télre, amelynek elszórt jeleire a néma heves mutogatással lépten-nyomon felhívta a figyelmemet. Mutatta a tömegesen délre húzó madarakat, a száraz fűvet, a színüket változtató bokrokat, a lehulló makkot és a fehérén csillogó deret az első igazán hideg reggelen. Csakhamar megértettem, ha nem is részletekben, a jeleket, de a veszély, a megpróbáltatások közeledtét, és végképp nem tiltakoztam többé a fahordás és egyéb gyűjtögetés ellen. Szinte mindennap tanultam valami újat a Némától. (Így neveztem később emlékeimben.) Először a tűzcsinálás fortélyát lestem el, de mohó kíváncsisággal figyeltem, valahányszor az öreg elővette mindentudó zsákját és új csodálatos tárgyakat keresett elő belőle. Így néztem végig lélegzet-visszafojtva, hogyan lesz a faggyús zsinegből madárfogásra való hurok, vagy a hajlékony vesszőből otromba, de halfogásra nagyon is alkalmas kosár. Az öreg egyre nehezkesebben mozgott, s lassan megszokottá vált, hogy én járom végig a csapdákat reggelente. Ilyenkor hazavittem a zsákmányt meg a sérült eszközöket, s ő azután a tűz mellett javígtatta, rendbehozta, amit kellett. A csapdák kirakása, az alkalmas hely megválasztása egy ideig még az öreg dolga volt, de lassan abba is beletanultam, azaz nem is annyira lassan, inkább egyik napról a másikra, mert a Néma egyszerre nem volt hajlandó kimozdulni a kunyhóból. Egyre többet köhögött, néha egyfolytában nagyon sokáig, és ilyenkor elkékvült az arca, egészen ijesztővé vált. Ha észrevette, hogy nézem, és hogy félek, akkor egyre a tűzre mutogatott, hogy a füsttől van, mert ami igaz, az igaz, naphosszat füstölte a húst, meg a halat, amit csatangolásaimból összehordtam.

Később életem során számtalanszor vágyakozva gondoltam vissza arra a megnyugtató boldog érzésre, amellyel ezekből a hosszú csatangolásokból hazatérhettem a nyomorúságos viskóba és együtt számba vettük a szerény vagy éppen gazdag zsákmányt. Szépen gyarapodott az éléstárunk, a köhögést pedig annyira megszoktam, hogy már éjszaka sem riadtam fel rá, mint korábban. Meg is lepett, amikor egy reggel nagy csendességre ébredtem. Először azt hittem, a Néma nincs a kunyhóban, de azután megláttam, ott ült a tűz mellett, ahogy mindig, csak szokatlanul csendes volt.

Még a levelek sem hullottak le egészen, és újra egyedül maradtam.

Felnőtt fejjel már nem tudok utólag visszagondolni, hogy mi-ként hevertem ki akkor a nyilván fájdalmas csapást. Az élni akará-s túltette magát ezen is, de alighanem jobban fájhatott utána a magány, mert nagy töprengésekre emlékezem, amelyek kitöl-tötték az egész telet és útra keléssel végződtek. Mindenesetre már nem voltam egészen védtelen a téllal szemben, még így egye-dül sem, habár még mindig csodával határos, ahogyan átvészelt-em a hosszú hideg hónapokat. Igaz, a kunyhót, jó vastagon beborítottuk náddal, tüzem is volt, meg hurkaim az apróbb vadak elfogásához. A néma öreg igazán hasznos örökséget hagyott maga után.

Az ezt követő események közül már csak a vándorlás maradt meg emlékezetemben, az elszánt felkerekedés, a lassan érő bizo-nyosság, hogy igenis lenni kell még valahol embereknek, a Néma is jött valahonnan, az ijesztő lovasok is jöttek valahonnan, sőt a falubeliek, a testvéreim is elmentek valahová. Ezen a gondolaton az sem változtatott, hogy sok eltorzult tetemre akadtam a kör-nyező nádasokban, a romok között is láttam néhányat, de a szá-momra ismerősök hiányoztak mind, legalábbis eszembe sem ju-tott, hogy másként lehetne, és sokszor egészen elkeseredtem, hogy engem itthagytak egyedül, s a többiek messze mentek és élnek valahol, új kunyhót építettek és minden úgy van, mint régen, csak persze nélkülem. Ilyenkor összehúztam magam a vackomban, és sírtam keserűn, elhagyatottan, mégis jólesően, amíg el nem nyo-mott az álom.

A néma ember iszákjába belegyömöszöltem valamennyi kincsem, olyan súlyos lett, hogy alig bírtam cipelni, de a világért sem hagy-tam volna el semmit a sok kacatból. Amíg a nádasok között jár-tam, nem volt gond az élelem, tudtam halat fogni, sás torzsáját gyűjteni, mint eddig, s nem éheztem. A megpróbáltatások azután kezdődtek, hogy a nagy pusztasághoz értem és persze gondolko-dás nélkül nekivágtam. Nem győztem csodálkozni a nagy füves mezőn, amelynek sehol sem láttam a végét. Persze eszembe sem jutott, hogy valamiben vizet vigyek magammal, hiszen eddigi környezetemben mindig és mindenütt volt víz, csak neki kellett hasalni, ha megszomjaztam.

A szomjúságra élénken emlékeztem sok év után is, meg a két-ségbeesett gyűlöletre, ami egyre inkább elhatalmasodott bennem a véget nem érő pusztával szemben. Ez az ellenszenvem azután mindig megmaradt, későbbi életem során is csak félve mertem

nekivágni a nagy mezőknek, akkor is, ha lóval, vízzel és élelemmel jól felszerelve indultam útnak. Talán ezért élt bennem mindig is a vágy, hogy visszatérjek a lápvilág biztonságát és megélhetést nyújtó zugaiba, bárhová vetett is a sors.

A szomjúságra sokáig emlékezett.

A gyerekek közül alig néhányat sikerült összefogdosni. Nagyobb részük régen kint járt már a pezdülő vizek rengetegében, és csíkra, kárászra, elhullajtott szép tollakra vadásztak. Azt a pár lurkót, akit sikerült Monos Bálintnak fülön csípnie, utánuk küldte, azzal az üzenettel, hogy fontos mondanivalója van a számukra. Még nem tudta pontosan, mi is legyen az a fontos mondanivaló, de majd kitalál valamit. Feltétlenül valami érdekeset kellett kiötlenie, mert fogékony, de egyszerű elméjükben nehéz volt tartósan fenntartani a figyelmet és az érdeklődést egyetlen tárgy iránt. Ha most belemelegedtek a halászatba, nem örülnének, ha hosszú, unalmas leckét tartana a jó magaviseletről vagy a tanulás fontosságáról. Szétszökdösnének megint, és napokig nem tudná őket újra összeszedni. Legjobb lesz, ha leviszi őket a Tiszára és arról beszél nekik, ami reggel foglalkoztatta: a nagy csónakokról, az igazi nagy halászatról, sose látott méretű halakról és arról, hogy ha jól figyelnek és mindig vele tartanak, akkor ők lesznek majd azok az ügyes halászok, akik a csónakokat irányítják és az erős halakat húzzák. Ez tetszeni fog nekik.

A küldöncök szétszaladtak, egyedül maradt megint.

A kolostorban jó volt — nem tudok másként visszaemlékezni rá. Sötét kis kamrában laktam, és nagyon megverték, amiért egyszer tüzet gyújtottam odabent a kőpadlón, mégis, egészen más módon élet volt az, mint egyedül kinn a vadonban. Biztosan sokszor megkívántam a szabadságot és nehezen törődtem bele az új szokásokba, a szigorú rendbe, amelynek megszegéséért mindig kiadós verés járt, de mindezt annyira elhomályosította az idő, hogy később inkább csak feltételeztem, hogy így lehetett, mintsem emlékeztem rá. Szinte újra kellett tanulnom az emberi beszédet és mindent, ami a civilizált élettel jár. Igyekeztem eleget tenni az elvárásoknak, habár nem értettem mindent magam körül. No hiszen, ez később is csak így volt. Ma is sok mindent nem értek, mégis kénytelen vagyok elfogadni a dolgokat úgy, ahogyan van-

nak, megtanultam, és így alkalmazom őket. Nem is lehet élni másként.

Emlékeim onnan kezdve élénkülnek, amikor mindezen már túl voltam, a kis vademberből már egészen rendes gyerekebbé szelődültem. Mindennapi tevékenységem, a fahordás és a piszkos vizek kicipelése a konyhából, már élenken belevésődött emlékezetembe. Néhány arcot is megjegyeztem, azokét a szerzetesekét, akik kiadták nekem a munkát és akikre a neveltetésemet bízták. Egy idő után már úgy éreztem, hogy öröktől fogva ott éltem a ferencesek kolostorában, és ebben meg is nyugodtam. Saját eredetemről csak a gyermekkor elmúltával, a zord világ első támadásai után kezdtem gondolkodni. Baj ért már addig is elégszer, de azt még ösztönösen átvészeltem, magától értetődően az élethez tartozónak vettem, csakúgy, mint sorsom jobbra fordulását, ahogyan csak a vadon élő állatok és a gyerekek tudnak a világgal megbékélni. Eljött azonban az idő, amikor a sérelmek egyenesen kamaszodó lelkem találták telibe, és ezeken a sérüléseken keresztül ébredtem rá önmagamra, egyéni mivoltomra. Most már érdekelni kezdett a származásom, és esténként sokáig erőltettem az agyam, hogy visszaemlékezzem valamire az elveszett múltból. Csak homályos, ködbe vesző képeket tudtam felidézni, tájakat, amelyeket hiába kerestem az általam addig ismert világban, és megfoghatatlan szagokat, ízeket. Kérdezősködéssel sem jutottam sokra, mert a kolostorba, ahol éppen éltem és dolgoztam, úgy küldtek egy másik kolostorból — erre már emlékeztem. Egyszer behívtak a konyhából a könyvesházba, és megmutattak egy ismeretlen szerzetesnek. Alaposan körülnézegetett, barátságosan megszorongatta a vállam, és nagy hangon megkérdezte:

— No fiú, eljössz-e velem?

— Hová? — kérdeztem ártatlanul és kicsit ijedten a barát handabandázó, hangos beszédétől.

— Hová, háva... Hát hozzánk!

Ettől nem lettem okosabb, de addigi pártfogóm, aki jóindulattal mosolygott a háttérben, megmagyarázta.

— Kölcsönadunk egy másik kolostornak, ahol éppen egy ilyen szorgalmas, jó fiúra van szükség. Ne félj, nem lesz rossz dolgod, hasonló munkát kell majd végezned, mint eddig.

Megadóan mentem összepakolni szegényes holmimat (a sok limlomot, amit a mocsárból hoztam magammal, már régen kidobatták velem), és nem tudtam biztosan, örüljek-e vagy bánkódjak.

Sajnáltam elhagyni a kolostort, amely otthonommá vált, de az ismeretlen is vonzott.

— Aztán nehogy szégyent hozz ránk! — szólt még utánam addigi nevelőm.

Kölcsönmunkám azután igencsak elhúzódott — vagy elfelejtettek visszakérni, vagy pedig időközben másként egyeztek meg a barátok, de régi helyemre sohasem kerültem már vissza.

Sok év múlva találkoztam György fráterrel, aki annak idején elhozott arra a bizonyos kölcsönmunkára.

— György fráter! — szólítottam meg hosszú habozás után. — Emlékszel rám?

Egy darabig a homlokát ráncolva nézett, aztán felderült az arca.

— Hát hogyne! — kiáltotta a tőle megszokott hangerővel. — Te vagy az a kölcsön-konyhamalac!

De arra már csak a vállát vonogatta, hogy tud-e valamit a származásomról.

— Találtak téged valahol... — mondta lecsendesedve.

Később még sok apátságot, kolostort megjártam, csendességem és szorgalmam mindenütt haszonra vált, s lassan egyéb feladatokat is rám bízta, nemcsak a mosogatóvíz kihordását. Egyik pártfogóm küldöncként alkalmazott, mert gyors járású voltam és erővel is jól bírtam az utat. Ennek köszönhetően azután már fiatalon egészen távoli vidékekre is eljutottam, s mivel szerettem mindent megfigyelni, megbízóm is szívesen hallgatta részletes beszámolóimat. Csakhamar felfedezte a bennem rejlő fogékonyságot, és gondoskodott taníttatásomról is. Nem volt az nagy tudomány, éppen csak a betűvetésre, olvasásra, latin beszédre oktatót valamilyik ráéró barát, ezenkívül pedig a Szentírás egyes tételeit bifláztatták velem. Elég volt ennyi is, hogy kiemelkedjem a szolgásorból, annál is inkább, mert ezentúl minden alkalmat megragadtam, hogy szerény ismereteimet önerőmből gyarapítsam.

Ebből az apátságból már jóindulatú és értékes ajánlólevéllel a tarsolyomban távoztam, és új helyemen még több alkalmam nyílt a tanulásra. Végül felavattak a ferences rend tagjává, és ezzel életemnek új szakasza vette kezdetét.

Eleinte ez a korszak csupa jóval kecsgetett: kedvező tulajdonságaim révén szerényen, de biztosan emelkedtem az egyházi ranglétrán, egyre nagyobb megbecsülésnek örvendhettem, és egyre komolyabb feladatokat bízta rám. Nem bántam, ha a mások mun-

káját is nekem kellett elvégezni, magam kerestem az alkalmat, ha átvehettem valamit rendtársaimtól, azt mindig külön örömmel fogadtam. Előmenetelem és munkám teljesen lefoglalt, így jó ideig nem is gondoltam többé a múlttal. Elégedett voltam, és jólesett, hogy életem során először egy kicsit fontosnak érezhettem magam, sőt mások is fontos személyiségnek tartanak. Nem voltam azért törtető, nem akartam mindenáron feljebb jutni, éppen csak szerettem volna, ha minél több szál fut össze a kezemben, ha minél több ügyet bonyolíthatok le, legyen szó akár szigorúan egyházi kérdésekről, akár a birtokosok vitáiról, vagy terménybetakarításról. Beleéltem magam a szervezésbe, futkostam, talpaltam naphosszat, este pedig gondosan elrendeztem aktáimat, lejegyeztem mit végeztem, elkészítettem a jelentéseket és felírtam a másnapi teendőket. Nem gondolkodtam rajta, hogy ezt az önzetlen odaadást, lelkiismeretes kötelességtudást tulajdonképpen mérhetetlen magányom táplálja, amely elkísért egész életemben. Eszembe sem jutott, hogy a sok ember, akivel nap mint nap futkosásaim során beszélni kényszerültem, valójában az igazi emberi kapcsolatokat hivatott helyettesíteni barátságra, szeretetre kitéhezett lelkemben. Mérgelődtem, nyüzsgöttem, folyton intéztem valamit, az emberek, akiknek ügyével foglalkoztam, sokszor maguk is meglepődtek, hogy olyan gonddal és készségesen veszem saját vállamra gondjaikat és szinte sohasem feledkezem meg ígéreteimről. Csodálkoztak, lehet, hogy sokan bolondnak tartottak, mások esetleg tiszteltek, megszállottságomat a hitnek tulajdonították, de az biztosan nem jutott eszükbe, hogy számomra az a tény, hogy másoknak segíthetek, hogy szolgálatot tehetek, az a kapcsolatteremtésnek egy bizonyos formája — egyetlen formája, amihez értek és amihez volt bátorságom. Így tehát kiszolgáltam és ugyanakkor kicsit lenéztem az embereket, de ami a legfőbb, közben nem éreztem magam egészen egyedül.

Ez a biztos zománc, amit nyüzsgésemmel, munkámmal magam köré vontam, csak akkor kezdett repedezni, amikor először megsejtettem erőlködésem hiábavalóságát, kisszerűségét. Annak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, hogy egyesek lekicsinylően nyilatkoztak a munkámról — a meg nem értés gyakorta jut osztályrészül a kiváló embereknek —, de az már komolyan megingatta a nyugalmam, amikor kezdtem belátni, hogy az engem körülvevő világ fájdalmas bajai mellett én nevetéses matatóással, „ügyintézésessel” vesződöm. Be kellett látnom, hogy közelebb ke-

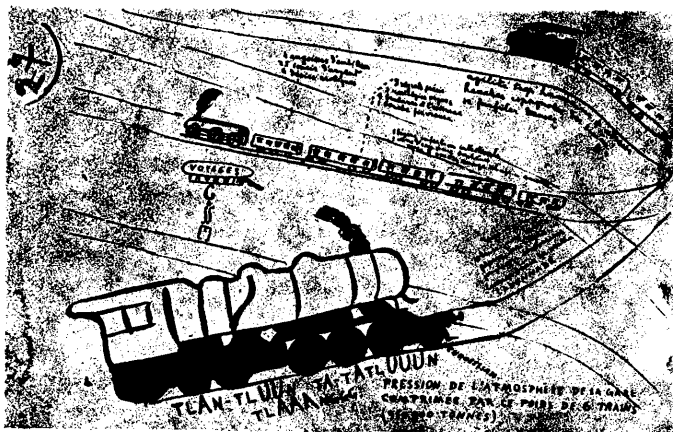
rülök az igaz élethez és szent eszméhez, ha egyszerűen csak az emberek apró bajaival törődöm, ha nagyszabású körmenetek színpompás megszervezése helyett alamizsnát adok a templom lépcsőjén didergő gyerekeknek. Ez a felismerés persze nem jött magától és nem világosodott meg előttem azonnal. Csalódások sorozata készített töprengésre, számvetésre egyre gyakrabban, és így érlelődött bennem az új gondolat. Életem, pályám nem változott még: látszólag töretlen erővel végeztem munkámat és határozottan, erőteljesen védelmeztem magam az egyre tolokodóbb intrikával szemben, és egyelőre még gyorsan haladtam felfelé az egyházi ranglétrán is.

Ami megváltozott, az belül volt. Ahogyan kezdtem átlátni kicsinyes világom magam szötte, de máris szakadozott hálóján, egyre gyakrabban tört rám a kínzó magány. Egyre kevesebb lett az olyan önfeledt pillanat, amikor a futkosás feledtetni tudta velem a szorongást, amikor magával ragadott a szervezés, az ügyintézés régi láza.

A máz megpattant.

A máz megpattant és a repedéseken besziszegett a hideg. Az álcselekvések burka nem védett többé, és óhatatlanul felmerült újra a kérdés, saját eredetem kérdése, mert egyedül az erre kapott válasz kecsegtetett azzal, hogy igazából megtalálhatom a helyem a világban és megszabadulhatok a hajthatatlan magánytól.

(Befejezés a következő számban)

Filippo Tommaso Marinetti: A szabadság jelszavai (A vágatás szorongása), 1915

A MEG NEM ÍRT NOVELLA

ALEKSANDAR TIŠMA

Ha az ember sok esztendőn át ír, sokat megír. Ámde abból, amit meg kellett volna írni, sok minden megíratlan marad. Miért? Azért, mert az irodalom a levélírással vagy az utasítások körmö-lésével ellentétben nem pusztán szavakba önti a való világot, ha-nem eközben át is formálja, átalakítja, újjáteremti, egy új való-ság megtestesüléseként.

Ez az új valóság úgy jön létre, hogy az élményként átéltet az író rávetíti a maga valóságélményére, amely ott fészkel benne, s amely nélkül nem is lehetne művész. Ennek a belső eszménynek a parancsára hallgat, ez sugallja neki, hogy az átéltekből, látot-takból, hallottakból mit tartson meg, és mit vessen el, s hogy az-tán élményét, a valóságot, miként öntse műalkotás formájába.

Megtörténik azonban, hogy az író elhamarkodottan, túlságosan könnyelműen ítéli meg jó irodalmi nyersanyagnak valamely él-ményét. Csakhamar kiderül ugyanis, hogy vagy nincsenek meg benne azok az elemek, amelyek alkalmassá teszik irodalmi feldol-gozásra, vagy pedig megvannak ugyan, de az író belső valóság-élménye nem képes rá, hogy más, másféle vagy hasonló élmé-nyekkel ellentétben műalkotássá érlelje. Nem az a termékeny író, legalábbis nem mindenekelőtt az, aki kitartóan és sokat ír, ha-nem az olyanfajta alkotó, akit nagy befogadóképességű és hajlé-kony, művészi valóságélménye képessé teszi arra, hogy a megélt tényelemek zöméből verset, elbeszélést, regényt, drámát, esszét fa-ragjon.

Jómagam sokat küszködtem azzal, hogy élményanyagomat, amelyre szert tettem, alávessem művészi valóságképletnek. Ami-kor írni kezdtem, úgy tizenhét-tizennyolc éves koromban, javá-ban állt a háború, egymást érték a letartóztatások, a razziák,

A szerző akadémiai székfoglaló beszéde.

folytak az illegális akciók. Egy hihetetlenül drámai, élményekben bővelkedő korszak volt ez, amely lenyűgözött. Annyira, hogy mitsem késlekedve, azonnal irodalmi kifejezést akartam neki adni egy regény alakjában, amelynek a zajló eseményeken kívül az én ifjúkori, belső forrongásaimat kellett volna megörökítenie. Elég könnyen megírtam a regény első fejezetét, képet adtam arról a hangulatról, légkörről, amelyben majd az események játszódnak. Ámde, amikor folytatni akartam, s a második fejezetben az egyik élménytöredéknek jelenet, párbeszéd, leírás alakjában kellett művészi formát adni, csődöt mondott a tudományom. Képtelen voltam elvégezni az átalakítást, a formába öntés műveletét. Így maradt a második fejezet torzó, félbe maradt kísérletezés, változatok sora, amelyek nagy mértékben különböztek egymástól, ami magában véve is jól mutatja, mennyit tévelyegtem.

A kéziratot félretettem, és megkíséreltem mással foglalkozni. Nem ment könnyen, mert első regényemhez fogható ambícióm nem akadt, a kisebb feladatok pedig, azután, hogy olyan nagy fába vágtam a fejszémet, megalázóan jelentéktelennek tetszettek. Amikor aztán újból olyan helyzetbe kerültem, hogy engedhettem belső sugallatomnak, első témám, a háború és a megszállás a múlté lett, minék folytán másféle valóságjegyet kapott. Ezért hátat fordítottam neki, és más, békebeli témák felé fordultam. S érdekes, hogy éppen ekkor, ebben a békeidőben kezdett visszalopakodni tudatomba a háborús élményvilág, ezúttal azonban mint háttér, amely előtt a békebeli témák, a békebeli történetek játszódtak, kontrasztot, mélységet kaptak, élénkebben kirajzolódtak.

Így történt, hogy ennek az egyszer már elvetett élményanyagnak jó hasznát vettem első elbeszéléseimben, verseimben, sőt regényeimben is. Ezek közül, igaz, egyik sem egészen olyan, mint az első, a meg nem írt, ám mindegyikben benne van annak a csírája, még ha talán valamilyen felhígított, kompromisszumos alakban is, csak hogy ezt meg lehetett írni, míg az első nem.

Első regényem történetét azért fejtettem ki ilyen részletesen, hogy érzékeltessem, milyen csapdák leselkednek a kezdő íróra. Később, hasonló nekibuzdulásaim és takarodóim kárán tanulva, némi képességre tettem szert, hogy a tapasztalati világban, amely fokozatosan kialakult bennem, mind biztosabban megkülönböztessem azokat a témákat, amelyeknek művészi formát tudok adni, azoktól, amelyeket kénytelen vagyok elvetni vagy elodázni, mert nem nekem valók, vagy mert meghaladják erőmet.

Ennek ellenére továbbra is megesett velem, és ma is megesik, hogy belefogok valamibe, amit később félbe kell hagynom. Így aztán azon kívül az első háborús regényemen kívül, amelynek csak első fejezete született meg, több olyan regényre tekinthetek vissza, amelyeknek nemcsak az első, hanem a középső fejezeteit is megírtam, mégis befejezetlenek maradtak. Sőt, egy teljesen kész regényem, több elbeszélésem és — természetesen — versem meg más olyan írásom van, amelyeket sohasem fogok közölni. Hogy ezeket miért hagytam abba, vagy ha be is fejeztem, miért döntöttem úgy, hogy nem adom közre, annak két oka is lehet. Vagy az, hogy kiderült, kisebb horderejűek, mint eredetileg gondoltam, vagy pedig ráébredtem, hogy — ellenkezőleg — akkora a horderejük, hogy azzal az én művészi eszközeim képtelenek megbirkózni.

Ezek között a töredékek között van egy félbehagyott elbeszélés egy kis kutyáról. Megkülönböztetett helyet foglal el a többi között. Mégpedig azért, mert egyrészt nem gondolom róla, hogy nem érdemes tovább foglalkozni vele, másrészt nincs is olyan érzésem, hogy nem tudnám folytatni és befejezni azon a művészi szinten, amelyet követelményként önmagam iránt támasztok. Ellenkezőleg, a kutyusról szóló elbeszélés olyan erőteljes élményen alapszik, s ezzel párját ritkítja, hogy művészi megformálása azonnal és spontánul készen állt, a szakmai kétely fel sem merült.

Az eset tíz évvel ezelőtt történt, egy téli napon. Feleségem meg én Újvidékről Indijára buszoztunk, hogy valamelyik önálló szücsmesternél, ilyen pedig tucatjával akad ebben a kisvárosban, a noteszunkba feljegyzett mérték után bundát rendeljünk a fiunk számára, aki éppen külföldön tartózkodott. Pontosabban, az egyik mesterrel már nyélbe is ütöttük a dolgot telefonon, még csak az maradt hátra, hogy személyesen is megejtsünk mindent, amit kell, hogy a bunda idejében elkészüljön.

Délután négy óra körül értünk Indijára, kiszálltunk a buszból, s mindjárt ott, az állomás közelében megtaláltuk a szücsöt. Egy földszintes, de tágas családi házban lakott. A házhoz erős, széles vaskapu tartozott, amely robajjal csukódott. Amikor beléptünk a kapun, kitéglázott, módos gazdaudvar tárult elébünk, hátul kert fákkal, bokrokkal, amelyek ilyenkor télidőben kopáran, deresen ácsorogtak. A növényzet előtt, a kikövezett udvart folytató sima, fagyos puszta földön egy kis kutya állt három lábon,

mert a negyedik helyén csak egy véres csont meredezett. A kutya úgy reszketett, hogy az messziről is látszott, és betegesen fénylő, lázban égő szemekkel nézett ránk, belépőkre.

A látvány váratlan is, kellemetlen is volt, s amíg felocsúdtunk belőle, a háziak észrevettek bennünket, és behívtak. Tágas előszobában találtuk magunkat, karosszékekkel és egy embermagaságú falitükörrel. Éppen egy jól megtermett fiatalasszony — láthatóan hozzánk hasonló kuncsaft — nézegette, hogy áll rajta a félig kész irhabunda, amelynek még az ujjá sem volt fölfércelve. Innen egy heverőkkel és szekrényekkel berendezett szobába, majd egy hosszúkás helyiségbe tessékeltek bennünket. Itt, az elülső fal mentén, amelybe sokfiókos, hatalmas ablak volt vágva, varrógépek sorakoztak.

Amerre csak néztünk, mindenütt a falusi háztartás és a műhely, majdhogynem gyár kettősségének jeleit figyelhettük meg: a helyiségeket gyengén fűtötték — bizony, nem volt éppen kellemes — a mögött a gépsor mögött, amelynél már csak egyszál, utolsónak megtartott munkásnő dolgozott, a falakon és válfákon tucatszám lógtak a bundák, de volt belőlük a heverőkön és a székekre terítve, volt még a hálószobában is hanyag összevisszaságban elkeveredve a mindennapi kosztról való gondoskodás jeleivel, paradicsomosüvegekkel és hálószerűen kötött műanyagzsákokkal. Baburapaprikák és káposztafejek kandikáltak ki belőlük a zöldfőzelék nyers illatát árasztva, amely a cserzett bőr fojtó bűzével elegyedett. De hát a háznépe is félig-meddig paraszti sorban volt még: a mester, sápadt arcú, tömzsi ember, a fején prémkucsmát, a lábán bársonypapucsot viselt, a gazdasszony, aki a centimétert, füzetet-ceruzát, prémmintát segített előkészíteni, nagy darab, kontyos asszonyság volt, no, és átlábalt a szobán a fiuk is, egy tizennyolc éves forma, magas, vállas, göndör hajú, barna legény sötétkék melegítőben, széles fehér lampasszal a nadrágszáron meg a felsőrész ujján.

Mindannyian morcos sürgés-forgásban voltak részint talán azért is, mert egyszerre két vevő toppant a házba — a bundát próbáló asszonyság és mi ketten a mérték adataival a noteszunkban —, de mindenképpen a kutyust ért baj miatt is, melynek gondja láthatatlanul a fejek fölött lebegett, ha szegény pára nem is volt szem előtt. Miközben áthaladtunk a szobák során, megkérdeztem a gazdasszonyt, hogy övük-e a kutya, és mi történt vele. A jószág valóban az övük, mondta leverten legyintve, autó taposta el

a ház előtt, amikor figyelmetlenül kiszaladt. Most, hogy hazavonzolta magát, nem tudják, mit kezdjenek vele, mert azzal ugyan tisztában vannak, hogy nem éli túl, de hát sajnálják, mert szeretik, és nehezen válnak meg tőle.

Ezt követően a dolgunk után néztünk. Azaz a noteszból kimásoltuk a mértéket, válogattunk a prémek között, fölpróbáltunk egypár félig kész bundát, majd hamarosan találtunk is egyet, amely minden tekintetben megfelelt, kész is, éppen csak a gombokat kellett még felvarrni. A feleségem és én meg voltunk elégedve, hogy gyorsabban és egyszerűbben jutunk hozzá a kívánt ruhadarabhoz, mint akár álmodhattuk is volna, ámde mindegyre kínos árnyékot vetett a kutya, amelyet eltaposott az autó, s amely az udvaron reszketve várja további sorsát. Ezért, miközben a kiválasztott bundára alkudoztunk, akaratlanul is lefojtottuk a hangunkat, és kerültük egymás tekintetét, akár a cinkosok. Anélkül, hogy szóba hoztuk volna, mi is vártuk, mi fog történni.

A várakozás feszültségét a szűcs fia oldotta fel. Vadászpuskával a kezében valamelyik belső szobából az előszobába lépett. Leült a karosszékre, s a markából két töltényt tolt a duplacsövübe. Utána fökelt, kiment, az ablakon át látszott, amint az udvar végébe tart. Valamivel később lövés dörrent, majd még egy. A legény nem tért vissza, alkalmasint valamelyik másik bejáraton jött be a házba.

Még el sem halt egészen a lövések visszhangja, megjelent a munkásnő a bundánkkal, amelyre a műhelyben fölvarrta a gombokat. Sebtében fizettünk, a vásárfiát átvetettem a karomon, s az előszobán keresztül, ahol a jól megtermett fiatalasszony még mindig a tükör előtt illegette magát, kiléptünk. Az udvarban már leereszkedett az alkonyati szürkület, csípett a kellemetlen zimankó. Egy pillantást vetettem az udvar végébe, a kutya már nem volt ott, bizonyára eltakarították már, erről alighanem maga a legény, a szűcsmester fia gondoskodott. Kiléptünk a kapun, amely hangosan megzörrent mögöttünk, és elindultunk a buszállomás felé, hogy mielőbb hazaérjünk.

A szűcsmesternél tett látogatást és vele együtt a kutya pusztulását napokig magamban hordtam, aztán egyszerre úgy éreztem, papírra kell vetnem élményemet. Hogyan? Úgy találtam, hogy kész novellatéma, s hogy valóban az, a filmszerűen pergő jelene-tek logikus egymásutánja is igazolni látszott. Megérkezés a szűcsmester házában, a kutya látványa, amint lárom lábom állva resz-

ket az udvar és a kert között levő üres térségen, a bunda megrendelése és felpróbálása, a szücsmester fia, puskával a kezében, kimegy az udvarba, lövések, távozás az udvaron keresztül, amelynek a kertre néző felében most már nyoma sincs a kutyának.

Tisztában voltam vele, hogy a novellát éppen így, jelenetезve kell megírnom, még hozzá személyes részvételem nélkül. Tehát nem első személyben, mert a történet túlságosan szomorú, könnyzaccokra ható ahhoz, hogy elbírná a mesélő személyes részvétét. A személytelen kívülálló szemével kellett tehát érzékeltetni, mint olyan eseményt, amely mintegy a természet színpadán, valamiféle istenség színe előtt zajlik, és az emberek közül csak azokat szerepeltetni benne, akik nélkülözhetetlenek. Tehát a szücsmestert, a feleségét, a fiát meg azt a megtermett fiatalasszonyt, aki a bundát próbálta. De semmiképpen sem engem (következésképpen a feleségemet sem), mert ha mint író felfedném magam, akkor nagydobra kellene vernem azt is, mit éreztem a kutya sorsával kapcsolatban. Ez esetben pedig nem a szerencsétlen kis kutya, hanem a részvételtjes író története kerekedne ki a tollam alól, amit semmiképpen sem szerettem volna.

Úgy határozottam, hogy az eképpen kiiktatott érzelmi mozzanat helyett, kárpótlásul, minél több tárgyi elemet viszek a történetbe: a ház, a szobák, a szücsmester, a felesége, a fia, a bundát próbáló asszonyosság kinézését, leírom mozdulataikat, idézem, mit mondtak, képet adok arról a bűnbánó sürgés-forgásról, amelybe kínzó bűntudatukat fojtották. Mert ölni készülnek. Mert aközben, amíg megrendelik, elkészítik és felpróbálják a bundát, gyilkosságot forralnak. Mert a kis kutya sorsáról az „annak úgy kell lenni” gépiességével döntenek, amihez nem fér irgalom, s amely még latolgatni is rest. Mi több, fél tőle, ezért a bevett felfogások szellemében cselekszik. Eszerint pedig a nyomorék kutyát, a házőrzőt, amely többé nem felel meg rendeltetésének, ki kell irtani a világból.

Íráshoz fogtam. Egy fiatalasszony jön a szücshez, hogy felpróbálja a megrendelt bundát. Az udvar végében egy kis kutyát lát, amint parázsló szemmel, három lábon álldogál. A nő belép a házba, kérdezősködik a kutya felől, értesül a szerencsétlenségről. Kihozzák neki a bundát, amelyet megrendelt, az asszonyka felveszi, a tükör előtt forgolódva nézegeti, egy-egy megjegyzést tesz a szabásra, a bunda esésére, a mester itt is, ott is igazít rajta valamit, ő mindezt ellenőrzi. Bejön a szücsmester fia a puskával,

megettölte, kimegy. Lövés hallatszik, majd még egy. A fiatalasszony tisztában van a történetekkel, borzongva gondol a kutyára, amely az udvaron ácsorgott, és tüzelő szemmel nézett rá. A nő aztán összeszedi magát, tudja, hogy ami történt, elkerülhetetlen volt. Ebben az értelemben mond is valamit a házbelieknek, s ők hála-lásan helyeselnek. Ezután még egy ideig nézegeti a bundát, majd leveti, megbeszéli, mikor jöhet el a kész ruhadarabért, felveszi a kabátját, és távozik. Az udvarban egy pillantást vet arra a hely-re, ahol az imént a kutya állt, s látja, hogy többé nincs ott. És kész, nincs tovább, ez volna a vége.

Én azonban nem jutottam el a novella végéig. Jóval korábban abba hagytam, még amikor a szücsmester fia puskával a kezében kilép az udvarra. Nem írtam tovább. Elment a kedvem tőle.

Eleinte azt hittem, ideiglenes megtorpanásról van szó, türelme-sen vártam hát, hogy újból kedvet kapjak az íráshoz. Mert az alkotókedv, ezt minden tapasztalt író tudja, nem pusztán fizi-kai értelemben vett munkakedv, hanem egyszersmind belső jel-adás; jelzi, hogy az út, amelyen elindultunk, szabad. Mindaddig, amíg ellenállást érzünk, bizonyos, hogy az út nem járható, va-lamilyen akadály torlaszolja el, amelyet magunk állítottunk oda óvatlanságunkban, vagy még csak ezután kerül oda, ha folytat-juk utunkat. Eszerint mielőtt továbbmennénk, az akadályt meg kell találni, és el kell távolítani.

Újból meg újból elolvastam, amit megírtam, így próbáltam megtalálni, hol a hiba. De akármennyit kerestem is, itt nem ta-láltam. Ámde nem lehetett a novella meg nem írt részében sem, hiszen a folytatás is megvolt a fejemben, éppen csak papírra kel-lett volna vetnem, egyik szót a másikba öltve, leírást leírás, pár-beszédet párbeszéd után, amíg a végére nem érek. Így lesz a tör-ténet kerek egész, így lesz irodalmi mű.

Mégsem volt kedvem folytatni. Eképpen történt, hogy végül félretettem, és más munkába fogtam. Telt, múlt az idő, s én soha többé nem vettem elő ezt az írásomat. Már a pusztá gondolatára is belső ellenállást, undorfélét éreztem. De nem a történet ese-ménysora ellen berzenkedtem én, az továbbra is áttekinthetően élt bennem, én megírhatónak tartottam, hanem az írás ellen ál-talában, ahogyan az ember betűket, szavakat ró a papírra, egyen-letes kitartással és céltudatosan, hogy eljusson a csattanóig, az úgynevezett poénig. Amely ez esetben az volt, hogy egy kutya eltűnt az udvarból, az élet színpadáról.

Fokozatosan megvilágosodott előttem, hogy a kiskutyáról szóló történet esetében a gátló akadály nem irodalmi, nem művészi eredetű. A baj valahol a preliterális szférában, még az élményben gyökerezik, mégpedig éppen abban a jelenetben, amikor a szűcsfiú kiment, hogy lelője a kutyát.

Nem volt nehéz rájönnöm, mi zavart az alapélménynek ebben a pillanatában: az, hogy olyan könnyen, ellenvetés nélkül hozzájárultam a szegény pára pusztulásához. Hogy csupán néma szemlélője voltam, és meg sem kíséreltem, hogy megmentsem. Hogy rábeszéljem a szűcsfiút, kímélje meg az életét, vagy ha már meggyőződtem hajthatatlanságáról, miért nem mentem ki én is vele együtt az udvarba, miért nem nyaláboltam fel a kis jószágot, s miért nem szaladtam el vele a legközelebbi állatorvoshoz, hogy bekötözze. Majd beülhettem volna valamilyen járműbe, s hazavihettem volna a sebesült állatot, hogy otthon ápoljam, amíg valpra nem áll.

Akkor, de csakis akkor jártam volna el úgy, ahogyan a jóérzésem diktálta; az az az érzés, amelyről az élmény megszövegezésekor éppúgy le akartam mondani, mint a történetben való személyes részvételemről is. Állítólag művészi okokból. Valójában pedig azért, ezt most láttam, mert nem akartam bűnrészes lenni, hanem a kutya sorsáért való minden felelősséget másokra, a szűcsmesterre, a családjára, a bundát próbáló ifiasszonyra szerettem volna hárítani.

Másfelől azonban vajon eljárhattam-e úgy, ahogyan az emberi jóérzés diktálja? A napnál is világosabb, hogy nem. Amellett, hogy nem érzem képesnek magam egy beteg kutya ápolására (ilyesmire nem vagyok felkészülve), végtére is az a kutya nem az enyém, hanem a szűcsé, a feleségéé meg a fiuké volt, és az állat sorsába való minden beavatkozásomat az én önkényeskedésemnek, jogaim túllépésének magyarázhatnák, sőt, egész biztosan úgy magyaráznák, s kénytelen lennék elviselni, hogy megalázó módon kioktassanak, meddig terjednek a jogaim és lehetőségeim.

Helyesen jártam el tehát? Belenyugodtam a kutya pusztulásába, s bűnrészségemet azzal próbálom jóvátenni, hogy majd leírom gyászos sorsát?

Mert amikor eltűnődtem rajta, hogyan viselkedtem és gondoltam, miközben a kutya elvesztésének előkészületei folytak, mindinkább oda lyukadtam ki, hogy az ebhalál leírását nem ak-

kor határoztam el, amikor az elbeszélést kiötlöttem, hanem jóval előbb, valószínűleg még akkor, amikor az udvar és a kert határán megpillantottam a reszkető kis kutyát, amint parázsló szemmel néz ránk, betoppanó jövevényekre. Abból, ahogyan ott láttam a sorsára váró, megcsonkított állatot, valószínűleg már akkor megértettem, hogy itt nemcsak valami szörnyű történt, hanem a legszörnyűbb még csak azután fog bekövetkezni. Ezért aztán a legfőbb gondom nem arra irányult, hogy a legszörnyűbb ne következzen be, hanem arra, hogy mint író, a maga frissességében, a történés pillanatában regisztráljak minden adatot a borzadályról, amely már itt van, meg az ennél is borzalmasabb, legnagyobb borzadályról, amely készülöben van, hogy aztán holnap, ha majd akarom, mindezt drámaian kulmináló, csattanós művészi alkotássá formáljam.

Tehát már akkor az író dolgozott bennem. Az járt-kelt a szücsmester házában és nézegette a bútort, a bundákat, a tükröt, meg az előtte álló kuncsaftot; ő, az író — nem a gondos apa, az csak ürügy volt, álarc — kukucskált be azokba a zugokba, ahol az ipar és a családi tűzhely, a főzelékfélék meg a bőr szaga elegyedett egymással; amit nem átalált szomjasan beszippantani és pontosan regisztrálni, hogy aztán egyszer, amikor szüksége lesz rá, megfelelőképpen szavakba önthesse valamelyik novellájában vagy más szövegben. Aminthogy egész életemben, amióta tudom, hogy író vagyok, mindig is a való élet adatai után szaglásztam. Akkor is, ha mégoly súlyos és kínos dolgokról, balsorsokról és szenvedésekről, betegségekről és halálról, legközelebbi hozzátartozóimról vagy jómagamról volt is szó, mindegy. A való életet fürkésztem — ahogyan más írók is tették mindig —, hogy aztán a szerzett adatokat később újjáalkossam, átlényegítsem, ha már nem tudtam változtatni rajtuk. Vagy más szavakkal: ha már képtelen voltam érzelmeim sugallata szerint cselekedni, nem maradt más hátra, mint az, hogy tehetetlenségemet megkíséreljem ellensúlyozni.

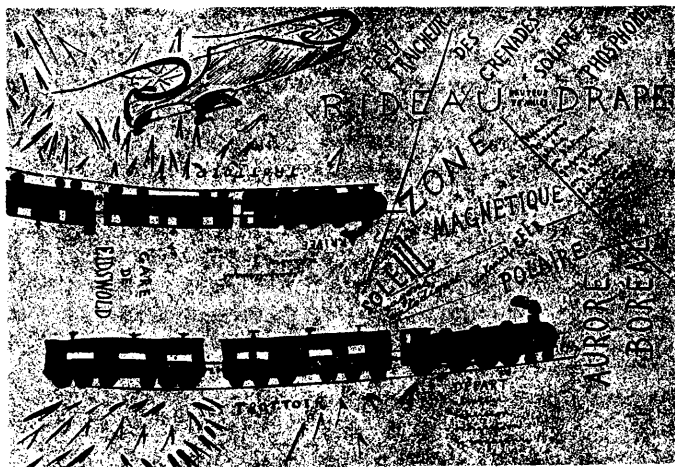
Egyszer az életben azonban a természetem, az emberi természetem, amely — úgy látszik — mégiscsak mélyebben az enyém, mint az írói, elvetette a már átalakított valóságot, mint idegen testet, és fellázadt. Mégpedig annak a csömörnek az alakjában, amely lehetetlenné tette ennek az elbeszélésnek a megírását. Ellen-szegült akaratomnak, hogy éppen mindenből, ami történik velem az életben — mivel túlhalad engem — kötelezően novellát, re-

gényt, drámát kell faragnom, aminthogy a zsigori, a fősvény kezében mindennek pénzzé, arannyá kell válnia. Ennek az egyszerűségnek, ennek a kivételességnek a nevében, kész örömmel, hogy megváltom magam minden korábbi alkotói önzésemért, lemondtam a történetről.

Most azonban, lám, amikor azt a feladatot kaptam, hogy egy írásban rekapituláljam élethivatásomat, mégis ez a meg nem írt novella, a kis kutya története jutott eszembe, s megkíséreltem elmondani, ahogyan elmondtam.

Ennélfogva nem is vagyok éppen biztos abban, mit műveltem valójában. Hogy ennek az emléeknek a felelevenítésével vajon hivatásom egyik árnyoldalát világítottam-e meg csupán, vagy pedig egyúttal még egy kísérletet tettem arra, hogy kiköszörüljem a csorbát, és mégis megírjam a novellát, legalább magyarázatképpen, hogy miért nem született meg sok évvel ezelőtt, amikor elképzelttem, és éppen olyannak, amilyennek elképzelttem. S most már az sem baj, hogy — eredeti szándékkal ellentétben — a történet nemcsak a kutyáról szól, hanem egy kicsit arról is, aki megírta.

BORBÉLY János fordítása

Filippo Tommaso Marinetti: *A szabadság parolái (A redőzött függöny)*, 1915

MACULA (III.)

Regény

BRASNYÓ ISTVÁN

Fintorogva, mintha ollóval az őszülő szőrszálakat nyírnák ki az orra likából, nos, egészen mókuska képe van így, csupán az orra teteje ráncolódik akként, akár a vicsorgó kutyaé, ezt látom a tükörben, ültömben vagy fektemben, vagy minek is lehetne nevezni ezt az állapotot, míg valaki behajlított mutató- és középső ujjával az orromat szorítja és emeli fölfelé, és borotvájával kiserkedt bajuszomat igyekszik tövesztül, a bőrrel együtt levakarni, de az ott hátul csak mondja a magáét, ebben a futólagos borbélyműhelyben, ezen az időszakos szálláson, ahol ketten is sürgölődnek, akár valami sebes felcserek, de az én emberem még kacarászik is közben, és ugrál a kezében az esetlen, a sok fenéstől szinte a gerincéig lekopott pengéjű borotva; a másik borotvája sokkal derekasabban jár, sűrűbben is csapja róla a padlóra a habot, mint-ha valaki nyaka után suhintana.

A mókusképű közben összehúzott ajakkal magyaráz, akár valami hadi oktató, teleaggatva a cigarettájából származó füstkarikákkal és -bolyhokkal, az orra tövén pedig karmolás helye látszik: úgy tűnik, megverekedhetett valakivel, bár sejtelmem sincs, hogy minek a védelmében, vagy pusztán becsületről volt-e szó. Az előadásban meg-megszalad, egyedül csak én beszélhetnék még ilyen összefüggéstelenül és sajtó szívvel, ha szóhoz juthatnék tőle, ám végeredményben egészen mindegy, hogy melyikünk viszi a szót, melyikünk merül meg a sápadó és pilinkéző félhomályban; mintha csakánnyal feszegetné elő szókincsét a fal tövéből, hogy e mázsaházban nyomban meg is mérhessük, mi, a hallgatói, vagy legalább felbecsülhessük mondatai súlyát. Görgetve azonban ezt a mondanivalót, amiből nem sül ki semmi épületes dolog sem azonkívül, hogy ki-ki a maga módján döbbenjen rá a saját esetlenségére, szánalmas mivoltára, amelyhez alkalmasint jó képet is vághat, de a felszín alatt nem marad semmi sem, még egy elhajított lópatkó sem, ami fejbe vághatná vagy amit a mesélő fejéhez csaphatna

— elhallgattatásához végleg csak a borotva marad (gondolom én), ha egyszer majd, kivárva sorát, beletelepszik a székbe, és megtévesztésül előbb szappanozni kezdi a képét. Ez az én fodrászom viszont eközben úgy dolgozott a késével, mintha taknyot vágna oda vagy répát szeletelne a levegőben, már-már szóltam is neki, hogy hagyja csak, majd én magam, ám mégsem akartam beleavatkozni a szórakozásába.

Mialatt állítani akartam a tükrön, hogy kissé rézsútosabban csapjon bele a kinti szürke szüremlés, emberünk mancsát a szájához emelte, és szája sarkát kezdte törölgetni, előbb jobb, majd bal felől, a két keze a szája előtt, és egy pillanatig gondolkozni látszik, mint aki árnyjátékot akar kialakítani az ujjaiából, csupán hiányzik az erős fényforrás, ami elé odatarthatná, így azonban csak néhányat peder a bajuszán, és gyorsan eligazítja, hogy nyoma se maradjon e tevékenységének, és aztán folytatja lyukas mogyorót sem érő szavai hajjigálását, miután összeropantotta őket. Am nem sokára sorát ejti valami temetési menetről szóló történet elmondásának, és ebben a temetési menetben vörös svábok is vannak Torzsáról, vagy még odébbról, Cservenkáról, és ez a menet föltorlódik egy vasúti átjárónál, kőhajításnyira a temetőtől, amelynek a magas, vakolatlan téglafala egészen tisztán odalátszik a késő, őszi borulatot bugyborékoló délutánban, és a menet jó sokáig ácsorog a sorompónál, és akinek eszébe jut, megszámolhatja, hogy hány téglányt tesz ki a temetőfal magassága.

A falon belül meg csupa gránit és márvány a világ, mintha a kőtömbök belsejéből sugározna az a valami, lelkierő vagy szellem, a túlvilág, menny és pokol, ahogy egybeoldódik a villózásuk: a tűzé meg a céltalan, hímorként pergő, áttetsző áradásé, aminek látványától a menet csak tovább zsúfolódik és torlódik, egészen feszes lesz, hogy a sorompó alatt szinte a sínekre löki a halottaskocsi orrát. Van, aki be is lép a sínek közé, s jobbra-balra fordulva a távolságot kémleli, mint valami beteg szívverését, a kattogást igyekszik elkapni érzékeivel, amely még jó messze lehet, mert a lúdgágogás is sokkalta megbízhatóbban kiszűrhető abból, amit semminek lehetne nevezni, totális és megalvadt csöndnek.

Nos, ebben a csöndben, a menettől különállóan, aki minduntalan oldalt, sőt szinte háttal fordul, olyasvalami mozdulattal, mintha hosszú ívben az árokba szándékozna vizelni, ám az a csillámló sugár sehogyan sem tűnik föl, egyszóval, rejtőzködő természet, és nemigen akad itt ismerője vagy rokona, aki fölkarolná, úgyhogy csak várakozik egyre, a sorompó fölnyitása aligha változtat majd a magatartásán, ballag majd a többiek után, levett kalapját két kézzel tartva a háta mögött, mintha bilincsben lennének a csuklói — hanem a kalapot, ha a kezét hátul vassalták meg, valakinek mégiscsak az ujjai közé kellett nyomnia, és akkor meg nem csoda, ha a menetből szemmel tartják, a többiek meg általában idegenkednek tőle: akárkire bajt hozhatna, jegyet üthetne.

Persze, ez lehet merő elképzelés is, megalapozatlan vélemény, szájtató vasutas maszlagja, aki csak kavarja, egyre kavarja a levegőt vörös zászlójával, már tisztelet a kivételnek, vagy valami szembejövő kottyantott el valamit, akinek szemet szúrt az elkülönülő ember, akit a gyász inkább mélézónává, közömbössé tett az evilági dolgok iránt; illetlennek tarthatja magához az esetleges fájdalmat vagy már a puszta szánakozást is.

Tehát afféle mesebeszéd, hogy ott, sőt ott is föltűnhetett, vagy hol máshol, ha nem épp ott, amikor a szél is arrafelé sodor mindenféle szirszart, esetleg egyszerűen előtte termett az a menet, amellyel általában már nem szokás versenyt haladni — az ember legfőljebb úgy tesz, mintha nem venne észre semmit sem, szemléli a vasúti töltés oldalába hajított, feneketlen biliket és rothadt derékaljakat, mintha e kettőnek valami köze is lenne egymáshoz: egyszerűen az elmúláshoz vagy a szárnyaszegett téli madárhoz, meg amiről egyáltalán képes megfeleledkezni a más utakat járó.

Am itt, a félhomályban a történet másmilyen iramodást kap, van neki kifejezetten fölfelé csapó füstje, valami, amit borotvával el lehetne talán különíteni a többi zagyvaléktól, vagy hát honnan is ez a fölényesség egyesekben, éppen most, teszem azt, énbennem?

— Ó, hiszen én ezt az embert ismerem — jajdulok föl a borotva éle alatt — megismerem a hosszú kabátjáról, amely kétoldalt a lába szárát verdesi! Ha meg szél támad, úgy lobog rajta, akár a madárijesztőn!

És akkor elkezdenék beszélni a sárga cipőjéről, a magas szárú, hihetetlen, fűzős cipőjéről, ha az orrom nem lenne befogva még mindig, de így legfőljebb csak kapkodhatom a levegőt meg fújkalhatom a szappanhobot, ha egyszer nem ebbe a székbe teremtettek engemet, tehát nyugton kell maradnom, ha nem akarok darabokban fityegő képpel menekülni innen is, mintha nem volna különben is eléggé tarka az ábrázatom a rengeteg forradástól.

Am amaz, a kipusztuló fényű tükörben, figyelemre sem méltat, érzésem szerint úgy kezelnek itt, akár valami vetélt gyereket, bizonyára a hajamat is létrásra szeretnék nyírni, hogy utána jót mulassanak rajtam, pontosabban össze-összekacsintva a hátam mögött fuldokoljanak a röhögéstől.

— Hát ebből nem esztek! — szeretném nyomban kinyilvánítani, de csupán egy jókora, ökölnyi szappanbuborék hagyja el a számat, szívérványos, és az egész helyiség képe tükröződik benne, de különösen az ablak meg az ajtó üvege, és ebben az áttetsző gömbben lehet a hangom, de a jajkiáltásom mindenképpen, amennyiben ez a hóhér most beledől a borotvájával.

Mivel azonban nem közelít feléje a borotvaéllal, semmi, csupán egy pukkanás lesz a vége valahol a mennyezet ereszkedő sarkában, olyasvalami reccsenéssel, mintha a fejem robbanna fel és szakadna szilánkok-

ra meg részekre, bár nem akkora dörejtel, mint az ágyú szava, mert bizonyára csupán a valós fejemben létezik a valódi kartács, ha az egész nem éppen az: egy váratlan zuhanás és keményebb odakoccnás még tanúsíthatná, statuálhatna kései példát.

A röppálya vajon fölbredhetne-e még bennem, az, amit az a sárga ceruza húz, folyton csak húz Jácint kezében, akár egy szakadatlanul tartó vonalat a négyrét összehajtott papírlapon — istenem, csak hol szeresheti ez a papírt, mivel igen kényelmetlen helyzetben lehet, pénze bizonyára semmi, és ha egyszer elfaragta a ceruzáját, újat keríteni csak egy gonddal több lesz a számára; emitt meg egy temetési menetben lépdelő vagy a menet után settenkedő embert igyekszek felruházni, hogy végül is az én elképzeléseim szerint öltözzön ki, miként szaros Pista Jézus neve napján, ha egyáltalán létezik ilyesmi, habár a kabát meg egyáltalán az egész ember magatartása helyet hagy egy ilyen föltevésnek.

És akkor fölmerült annak a kvadrátnyi, konokul terméketlen talajú zöldségeskertnek a képe a nyílegyenesen kitaposott ösvénynek a két oldalán: úgy fest a gyalogút, mintha valami komolyabb forgalom zajlana le itt, nem egyetlen ember oda-vissza járkálása alakítaná, télen-nyáron egyaránt tartó, egyhangú gyalogolása, faltól falig, hogy szinte érinti is a két szemközti falat, útjában újabban hajszálnyit kitérve két piszkebokr kihajló tövises ágai elől — ezeknek tavaly még nyomuk sem volt, de a tavasszal hirtelen meggondolták magukat, az ágak már úgyszólván a csapás felét eltakarják, és szinte megszagatják az ember ruháját, ám kár volna elmetszeni őket, akár valami magját hullató kaporszárát (a nyirkos levegőben érződik is a kaprok száraz, megereszkedett szárának illata), a szárazságot tűrő gyomok különben is eluralkodnak mindenben, kisajátítják a talajt, a mindenfajta folyondárok kemény drótszállai befonják a petrezselyem lisztharmattól foltos levelét (mintha valaki a sötétben klórmésszel hujyozta volna le), meg vagy ötven másfajta kóró árnyéka hamvad még el az alkonyattal, akár megannyi napóra mutatója, köztük itt-ott lilás mákgubók, amelyeket ópiumszippantó férgek lyuggattak meg, megfeketült, csorgásos nyomok utalnak még mindig a szipolyokra, pedig a szár már rég elhullatta sárgára aszalodott leveleit: fodrozódik szemmagasságban némi füst talán, bizonytalan eredetű, inkább a szaga utal rá kétségbevonhatatlanul, a fehér falakra mintha árnyék vetődne, de hát végtére is minek az árnyéka? — szélfúvás ez? Robaj a fülben? Ez a pergés lefelé, és szemközt röggök sárgás örvénylése csapódik, a ceruza színénél is világosabb, és erre írni . . .

Tehát ez a vonal elhúzódik, hosszú lesz, mintha a tükör fölső sarka felé tartana, nézem ezt a gyémántos pontot, és várom a mondóka végét, hogy alkalomadtán közbeszólhassak.

Ám a vonat, úgy látszik, a kitérőnél vesztegel, nem érkezik, a menetet a várakozástól mindinkább elszürkül, erősen fakulni is kezd, akár

a kettévágott krumpli, hevesen nyesi itt a levegő, különben meg indulni kéne, valahol már megy lefelé az őszi nap — hát napunk valóban lefelé tart?

Közben a borbély, befejezve borotválásomat, megtörli kiserkedt véremtől elképzelt alkonyi visszfényben megcsillanó kését, s ezzel is huny a parázslás, csupán arcbőröm ég, meg orrom duzzad még nagyobbra a szorítás nyomán, majd bepermetez valami illattal, akár a halottat, nyomkodja azt a gumilabdát, míg végül, hogy semmi kétségem ne legyen efelől, nekilát megfésülni, ritkás hajamba egyenes választékot húz a fésű fogával, s ezzel mintha máris kívül kerülnék a láthatóság határain, mintha magam is beállnék annak a gyászmenetnek a végére, oda, ahol az út horpaszában az aszfaltozás kikopott az úttesten, és előtűnik alóla a zúzott, hengerelt kő: ha eső után lennénk, a tócsában megnézhetném magamat, és előrehajolva láthatnám kabátomnak a szélben lebegő szárnyát.

És ez az egész majd összeolvad, mintha egymással ötvöznék vagy maratnák a két anyagot, hogy a végén egyikből se maradjon semmi sem, egészen összezsugorodjon és összeégjen, hogy egyenesen kétséges legyen az eredete, ne pusztán kétes, hogy inkább megfojtson, mintsem bele lehessen fulladni.

24-ben vagy 34-ben bizonyára Óbecsén — végső soron tehát egymással látszólag ellentétes időpontban — egy lépcsőfeljáró tetején vagy kapualjban, ahol erősen vág a huzat, a lábtörlőn ácsorogva, hogy várakozás közben ne fázzon át a talpa (oda ne fagyjon a köhöz!), levett kappal ácsorog, vagy a kalapot csupán pár pillanattal előbb kapta le a fejről, amikor a közeledő léptekeket hallotta, nem túl kopogósakat, a Pálma cipősarok ugyanis nem kopog, egyszóval eléggé merev testtartással a lábtörlőn és fedetlen fejjel, igen korai időpontban, a derengésben szinte, vár az elhaladóra, s ennek a várakozásnak rövid, szaggatott, kapkodó lélegzetvételei adnak valami ritmust, az elhaladó pedig szikár, magas termetű ember, merev derekú, ölesekét lépked, mint aki a birto-kát lépi ki, merő kedvtelésből.

— Jó napot, doktor — mondta akkor, és semmi más nem jutott az eszébe azonkívül, hogy most, lám, a közelében van, és hogy ez milyen természetes ember. Ahogy egy pillanatra megállt mellette, és mereven feléje fordította a nyakát, még szinte nőtt is valamennyit, a szürke szeme nagyon magasról nézett le rá, kíméletlen magasságból, akár valami iker tetőablak.

— Mi tetszik? — kérdezte, s egy pillanattal fülelve hallgatózott a kérdés után, mintha arra várna, hogy a visszhangja betöltse az egész bejáratot, majd amikor ez érzése szerint bekövetkezett, nyomatékosabban toldotta meg: — Parancsol?

— Semmi, semmi — rebegette zavartan erre, mint valami negatív imát

—, épp csak beléptem ide. Hideg van odakinn várakozni, fagyott az éjjel.

— Úgy! Fagyott! — fordította el tőle arcát a magas és nyilvánvalóan sikeres ember, mintha hitetlenkedne, vagy azért, hogy legyűrje magában az indulatot, amit e szinte szándékos irritáció nyomán érzett, s hogy fölülkerekedjen benne a szájalom. — Isten vele! — vetette oda mogorván, és egy vagy két nagy lépéssel kint is volt az utcán, majd: — Csukja be, kérem szépen, a kaput! — kiáltott még vissza, akár egy teljesen személytelen valakinek.

Ahogy a lábtörlőről lelépett, és megfogta a kapu magasra, kifejezetten szemmagasságba szerelt óriási rézkilincset, mintha az egész ház, az egész utca hidege rázúdult volna, s a hidegen kívül mást nem is érzett, csak azt, hogy engedelmeskedik, hogy szót fogad, mint valami jóindulatú félhülye, aki a kalapját még mindig, szórakozottan vagy megriadva a kezében tartja.

„Hát ékként fogadják az embert az Tisza mentében, szinte a macskaköves úton, amelyet foltokban gőzölgő lócitromok borítanak, miközben rovaringanak a stráfkocsik, sárga muraközi lovak szikráztatják patkóikat, és a házak minden eresztékéből finom dögszag szivárog, elkeveredve pomádéillattal, miközben a gondosan szellőztetett ágyneműkből az utcára csapatják a maradék álmokat vagy csupán az álmok maradványait? — mindegy, de bizonyára a rövidebb utat kellene megtalálni hozzájuk; ugyanis ha az emberben akad valami értékes, a velejében akár, akkor ki fogják belőle szívni a velőt, meg fogják rothasztani, akár a pácban felejtett nyulat...” Erről az érzelmi magaslatról néz végig az utcán, mintha a templom lépcsőjén állna, akár a torony tartozéka, tehát hatalmasan, aminek az iróniáját épp az ellentét adja, vagyis hogy az önmagával kapcsolatos érzelmektől függetlenül veheti magának a szabadságot, és bármikor eltávozhat, természetesen, a torony nélkül, ez a délibáb hátramarad, ez volna ugyanis légnemű állagára való tekintet nélkül a szilárd tapasztalat, valamint a sikertelenség élményének számára egyedüli nyoma.

Fújatva veszi a vasút felé az irányt (vajon honnan csöppenhetett ide ez az ember?), lélegzete csakugyan látszik a levegőben, napkelte tájt van mindig a leghidegebb, törvényszerűen, miként a jégen futni is mindig veszélyes.

Cuki kis történet, látom be magam is, pontosabban álllok ki a védelmében, rokonokról szól nyilvánvalóan, hiszen nekem magamnak is élnék rokonaim járászerte, sőt több járásban is, vagy lehetséges, hogy csak névrokonaim, de az már majdnem egyre megy, egyforma hetykeséggel nevezzük meg magunkat ugyanúgy, csak még azt tudnám, hogy minek alapján, vagyis hát elképzelhető, ha nincs okosabb dolga valakinek annál, mint hogy ezen töprengjen. Mindig is vonzódtam a nagyralátó és szemét emberekhez, kedvencem lehetett volna netán ez a dok-

tor is, akiről csak túl későn és fél füllel hallottam, de így is majdnem belebetegedtem a szenvedésbe, hogy nem ismerhetem, fénykorában nem ismerkedhettem meg vele.

Most más kérdés az, hogy vajh mi történne velem, ha az idők mentében egyszer csak megváltozna ez a vonzalmaimat illető tulajdonságom, s keményen kezdenék bánni az emberekkel, kissé bandzsítva néznék rájuk, egyenesen a szemük közé, hogy sejteniük kelljen elszántságomat, olyasformán méregetném őket, mint aki a következő pillanatban a torkuknak szándékozik ugrani, és engesztelhetetlen lennék, mint még soha...

Szóval, Óbecse, jegyzem meg a helyet, hanem hogy mikor volt az a Bácskai Helikonon! Ahogy kitekintek a mázsaház ablakán a koraestbe — apró, vasrácsos, porlepte ablak —, látom, hogy abban az irányban, nem túl messze, égnek már a lámpák, az út sarában a lónyomok már tele lehetnek hideg lóhúggyal. — Kedves egészségére! — mondja a hátam mögött a borbély az elmocskolódott vászonszalvétáját csattogtatva, ám én továbbra sem tudok teljes odaadással másra gondolni, csak arra az elakadt gyászmenetre, amely azóta bizonyára átjutott a sorompón, akár valami átjárón a világosból a sötétbe, de tarthat még az útja, bele az éjszakába, miként hatalmas behatolás egy mérhetetlenül terjedelmes vaginába, a feldúlt genезisbe, amelyből aligha akad kiút.

Csakhogy a sötétségnek e nagy, alvadozó todulásában majdnem megfélekedzek a doktor kissé jellegzetes szagjáról, ami majdnem a gumikesztyűé vagy más, gumival impregnált holmié, gumilepedőé, amit a nyakába is keríthetne, ha szakadó esőben megy át az utca túloldalára — de mi keresnivalója is volna a túloldal csorgó ereszei alatt, ahol az ereszcatornák a cipőjébe öklendeznék a szakadó esővizet. Édeskés vizelet-szagot vonszol még a folyosón jártában is, mintha nem jól záródna a csapja, krónikus bevezelő — ha katonaságnál vagy börtönben a fölső ágyra ilyet kap társnak valaki, nyomban tisztában lehet azzal, hogy szánt szándékkal szúrnak ki vele, valamit még fölpackoltak a púpjára, miközben épp nem figyelt oda, s ami a legelső alkalommal a csorgás nyomán fölmerül benne, inkább meglepődés azon a gondolaton, hogy a fölső társ, íme, fölvágtá az ereit, tehát mások is úgy érzik végeredményben, hogy rettenetesen szar a bánásmód itt (ott meg mindenhol), és mily keserves lesz a kiábrándulás, amikor az embert félálomban nyakonlöttyintti a húgyszag, mert nincs keserűbb fölismerés annál, mint tudomásul venni, hogy álmában lehungyozták.

No de itt, e házban, hogy úgy mondjuk, kulturált körülmények között zajlik mindez, szinte nincs jelentősége, nemigen szivárog ki belőle semmi, jelen időben legalábbis nem, a távoli jövő időben meg legföljebb salétrom formájában a fal alján — nyirkos ugyanis ez a mi világunk, s a legtöbb megállapítást plusquamperfectumban kell kinyilvánítani, amikor még nem kövesedett meg rajta és nem vált gyúlékonnyá a salét-

roma; a személyi higiénének is van némi hatása az ellensúlyozást illetően meg hogy nem válik hümenoptérák lárvarakó helyévé, csupán a szagját nem képes előlni illatszer, bizonyára azért, mert a legerőteljesebbiknek az anyaga is szinte azonosnak mondható emezzel — hogy mi mindent össze nem zagyvál a természet! Szerves kotyvalék kotyvalék hátán — vegykonyha, kérném szépen, akármennyire is előnytelen beállítottóságú; vagyis hát szar a világ!

Mindentől függetlenül azonban mégiscsak furcsa, hogy fölnőtt ember ilyen gyermekes vagy csecsemőkori szokások leküzdésébe öl időt, arra kényszerül, hogy figyelmet fordítson rá, amikor úgyszólván hibátlan, no, ilyen képet sikerült alkotnia magáról, miközben fogvájóval a szája sarkában tükörbe néz — biztos benne ugyanis, hogy a kép el fog tartani egy ideig, még talán a tükörben is ott marad a lenyomata: egyedül azt képtelen ellenőrizni, hogy csakugyan így van-e; festmény-e csakugyan az élete, vagy puszta látszat, az idillnek a tartalmasabb, drámaibb vége, ami már nem fér rá az ábrázolásra, és csorgásos, vidéki mázolzomány csupán, befutva a szilvakéktől meg a svázböldtől, akár a hibásan fényezett kocsihámfa. És hogy az álmoknak miféle szerep jut itt, vagy csupán függeszkednek valahol, mint a téli denevér, fölfüggesztett, semminemű álmok, álmok-e egyáltalán, vagy mindez csak szimplán málik szétfelé és történik, a maga bevett módján, és végeredményben mindegy, hogy álom-e vagy valóság: a kettőt ugyanis szinte lehetetlen összeegyeztetni, amikor nem érintkeznek, ugyanazt mutatják hol egyik, hol másik oldaláról, elől- vagy hátulnézetből: közöséges vacakolás a képzelettel, huzavona, és hát végtére majd mi kerekedik fölül? Az, ami már kitétte a lábát, vagy netán az, ami visszahőkölt? Fennmaradni csak bizonyos bevett formák között van mód, melyek teljesen áttekinthetők, és sehol sem szúrnak szemet.

Én meg annál inkább!

Már azzal is, hogy kikötve itt, ezen a Semmi-helyen... Sinkutyta azt mondta, rábaszunk itt, tuberkulózist fogunk kapni, neki már volt csonttuberkulózisa, én meg lehet, hogy angolkóros voltam. Rertegjek-e attól, hogy kiújul az angolkórom, mint Sinkutyának a csonttuberkulózisa, nem is igen merek szót ejteni róla, meg nem is igen értek hozzá, mi a fene lehet az az angolkór? Hogyha netán a fejemre lépnek, belapul, mint a futball-labda? Lágy a szívem is, meg lágy a fejem is, egyszerű, és még ehhez csontlágylulás is? Egy óvatlan pillanatban kifolyok az ablakon, vagy ha lehajolok, hogy benézsek valahová, befolyok a kulcslyukon? A hálólhelyünket övező papírszákokban a szemcsés műtrágya lassan-lassan folyékonyvá válik az éjszakai ködös kilégzésünktől — a belégzésnek vajon miért ne lehetnének ugyanilyen sajátságai? Amikor is az ember olyanná válik, mint az elgurult szemgolyó, kocsonyásan görög a mocskos padlón.

Persze, kivéve azt az esetet, amikor a fogadóban vagy kocsmában,

de lehetséges, hogy vendégségben — mit tudom én, hol járt akkor is az eszem —, megmutattam, hogy mily kemény és acélos a hangom, ha föl-dúlt lélekkel kiereszttem! Ez vőlegény koromban volt, pontosabban vőle-gény korom előtt, az idő tájt, amikor eloldóztam a kis fakarótól; — Megdöglesz! Megdöglesz! — kiabáltam még utána, akkor még sipító hangon, mert az ércnek még nyoma sem volt bennem, csupán a csilla-gok világítottak érces fénnel az éjszakában, mint egy-egy kerek dime-os, összevissza tíz cent értékben.

Ebből egy marha is okulhatott volna, hogy a kemény szó, bizony, sokat érhet olykor, ha az ember változás előtt érzi magát, ez átlendítheti az elképzeléseiben elébe gördülő akadályon: hát kivágtak — az igaz, és Sinkutya mellé szorultam, előbb csak éreztem a sötétben: úgy gondolom, alhatott, mert eleinte föl sem vette a tapogatózásomat, miközben a tenyeremmel fölmértem a hosszúságát meg a borostás pofáját; kimondot-tan jónak éreztem Sinkutyát.

Ám az is lehet, hogy csupán bemutatkozás helyett hagyta magát ta-pogatni, mert nemsokára a rendes hangján kérdezte tőlem, mint aki addig gondolkozott a dolgon:

— Ki a fene vagy te?

— Senki — válaszoltam.

— Hogyhogy senki?

— Hát csak úgy. Simán senki.

— Tapogatózol itt. Mit akarsz? — De még csak felém se fordult, az oldalán feküdt, nekem háttal.

— Semmit — mondtam erre.

— Ide figyelj, senki — és most a zizegésből sejtettem, hogy felém fordítja a fejét, de aligha láthatott abban a sötétségben —, valamit csak akarsz...

— Mit akarhatnék? — és most esett meg velem először, hogy való-ban sikerült valakinek bekapcsolódnom a gondolatmenetébe. — Egy-szerűen csak lóbogár szeretnék lenni.

— Biztosan azért, mert melegre vágysz. Akár a ganajba is, hogy túrd a fénylő orroddal.

— Hát elsősorban azért.

— Az is vagy, te, szerencsétlen. Egy nagy, boldogtalan, barna ló-terű... De most húzd be a csápjaidat — mondta, és fölült a sötétben. Nem lehetett magas, úgy, ültében, alig lehetett valamivel magasabb nálam.

— Nem állt szándékomban itt zavarni — mondtam bátortalanul. — Megzavarni magát vagy önt.

Aztán hallottam még, hogy nevet, hogy alighanem kinevet, ördög a bocskorába.

— Tebenned egy úr veszett el, senki — jegyezte meg, majd erőlködve lábra állt, akár valami öreg számára, még meg is rázta magát, talán hogy

... AMHIA AT GIBREI FEALAKI PAK INDU TACIUM LA GIBREI ...

kihulljanak a füle mögé szorult szalmaszálak. — Most pedig pössentünk egyet, senki, gyere — és megindult arra, amerről nekem is jönnöm kellett, ha egyáltalán emlékezetemben tartottam volna az utat, de így csak őt kellett követnem, habár nagyon ellenemre volt a sötét.

— Messzire tetszik menni? — kérdeztem tőle, vagyis ragadtam meg a hátán a lajbiját. — Nem lehetne itt helyben?

— Ez a hely emberek otthona, te disznó! — förmedt rám méltatlankodva. — Ezen rajta van a szentség meg az áldás! Méltatlan vagy te erre a világra, ha így gondolkozol!

— Csak úgy kiszaladt a számon — igyekeztem kiengesztelni. — Meg hallomásból ismerek is valakit, aki mindig az ágyba hugyozik. Szinte passzióból csinálja, azt mondják.

— Tökéletlen egy fajtád van teneked, az úri passzióival! — és egy szellentéssel megtoldotta a méltatlankodását.

— De gumibugyiban jár!

— Nincs gatyája?

— Van annak, csak az nem vízhatlan, abból kicsorogna a lé, nyomot hagyva maga után.

— És ha véletlenségből összefekszik valakivel?

— Ugyan kivel? Házás ember az, nem tenne jót a malackodás a hírének.

— Híre is van?

— Méghozzá jó híre. Ismeri a fél világ. Alighanem félnek tőle, de legalábbis tartanak a haragjától.

— Egy pisásnak a haragjától?

— Hát ha a világot így csinálták meg. Mintha valami vásott, gonosz kölyök játszanák, olyanok, akik ki szokták vájni a macska szemét.

— Inkább a húgyos marka lehet tele pénzzel.

— De ez csak volt, régen volt, mostanában semmit sem hallottam róla, pedig általában oda szoktam figyelni.

— Miért, hány éves lehetsz te?

— Nem tudom... Harminc vagy még annál is több. Negyven? Hiába, múlik az idő.

— Honnan jössz? — kérdezte szinte kiáltva, és gyanakodva állt meg egy sötét ajtónyílásban, amely mögött ugyanaz volt a feketeség, mint idebenn.

— Csak innen átalról. Onnan hajítottak ki, még az irkáim is ott maradtak, de azokat nem sajnálom, hanem a térképeket meg az iránytűmet, azt igen.

— Nem ezekből a te meséidből jössz te egyenesen, te, senki? Iránytű meg mit tudom én, micsoda. Mi az ördögnek egy normális embernek iránytű?

— Ne haragudjon, de nekem igenis volt iránytűm! Meg értékes

térképeim, hogy ön föl sem foghatja azt (az ólmosbot fejével — gondoltam, de miért sértegessem ezt az embert is?)! — toldottam meg. — Gondban is vagyok most... Mert nem az a fontos, hogy honnan jövök, hanem számomra sokkalta inkább az, hogy hová tartok; legalábbis ezt szeretném hinni. De most híjával az eszközeimnek... Nagyon rosszul tájékozódok pusztá szemmel. Ön biztosan megért engem...

— Értelek, de az iránytűt még mindig nem értem. Sem a térképeket. Katona volnál talán?

— Nem vagyok katona! — tiltakoztam.

— Csodálkoznék is, ha az lennél... Milyen regiment lehetne a tied, hol is fogadnának be?

— Sehol — mondtam, hogy még véletlenül se találjon következetleneknek.

— Összevissza beszélsz. Sehonnán nem jössz, senki sem vagy, semmit sem akarsz és sehol sincs helyed: most mire véljen ilyesmit az ember?

— Senki azért csak vagyok! — kiáltottam fel önértzetesen. — Lehet, hogy ön valaki, de engem ne is merészeljen másnak nézni, mint senkinek! Ez olyan biztos, mint a kétszerkettő! Vagy talán úgy érzi, hogy senki sem vagyok? — merült föl bennem a kétely. — Pedig a legszívebben még így is nevezném magamat...

— Na, jól van, senki — fogott hozzá váratlanul a megnyugtatósomhoz —, nem kell azért mindjárt elkeseredni! Nem szabad föladni a reményt! Minden jóra fordulhat még, és ki tudja, nem épp neked van-e igazad? Én nem tudok elmenni ezen a te dolgodon...

— Én sem — sóhajtottam föl megkönnyebülten —, és épp ez volna a kérdés lényege.

— Ne vacakolj te énelem, senki — fordult felém abban a sötétben, habár az arcát még sohasem láttam, el sem tudtam képzelni, hogy félelmetes színben szeretne föltűnni.

— Dehogy vacakolok... Én önt nagyon komoly és megfontolt embernek tartom (féleszünek, akivel, ha nem magyaráz, ki lehetne bírni) — mondtam készségesen.

— Ezt el is várom tőled, habár alig ismerlek, vagy épp ezért — meredt a sötétbe rendíthetetlenül, akár egy kőszikla.

Kimentünk; a kakaska már elcsendesedett, vagy csupán meghúzta magát, és valamelyik fa magas alsó ágain leselkedett ránk, ott várta az időt, hogy elszálljon a tyúkvaksága. Nagy éjszaka volt és szeles, akár utóbb valahányszor, első ízben a mázsaház előtt állva is láthattam: az éjszaka, mint külön szervezet, megvadult gorilla, amelytől jó lesz óvakodni...

Sinkutya kifejezetten zömök volt, két rövid, görbe lába szinte bele-mélyedt a földbe, ettől függetlenül legalább tíz kerek esztendővel fiatalabb nálam, ami azonban ilyen helyzetben aligha számít, ezt csupán a megjelenése tükrözte.

— Senki — andalodott el egy pillanatra a sötétség színe előtt —, meg kéne házasodni...

— Épp az imént fordult meg nekem is ilyesmi a fejemben — voltam hozzá őszinte egy pillanatra —, vagy hogy legalább jegyben kéne járnom.

— Nehéz dolog az ilyesmi. Mert nem nagyon van énnekem pénzem cicomára. De te találhatnál valakit, ha csupán jegyesnek gondolod. Ha nincs szándékodban előbbre haladni.

— Ön képzelődik — mondtam neki rögtön. — Túlságosan is felingerelhette önmagát. Senkivel sincs önnek viszonya? Vagy ön kifejezetten a konvenciók rabja?

— Ah, vadlibákkal álmodtam, mielőtt jöttél volna. Vagy valóban húzott is odafönn egy csapat...

— Ilyenkor már általában meg szoktak indulni. Nagy is a mellébeszélés éjszakánként a levegőben! Jönnek a finn meg aztán a lengyel mocsarak felől, és talán hozzák már a kabátomat is.

— Miféle kabátról beszélsz, te! Amit talán a vadludak költöttek neked?

— Nem éppen. Nem mondhatnám, hogy kifejezetten énrám szabták és a testemhez álló volna, de egy ízben szolgálatot szándékoztam tenni valakinek, és ennek fejében ez rám maradt. Összevissza ennyit hagytak rám egész életemben a jó emberek.

— És ebben házasodsz majd?

— Miként eltökéltem, az csak jegyesség lesz. A kabátot meg különben sem viselhetem, mert csak mennyi mocsok gyülemelhetett föl benne a számolatlan évek alatt! Semmi másban nem lehetne annyi, ha akár egy álló esztendeig is lovak taposnának rajta. Ez egy igazi, sírból kimentett darab.

— És biztos az, hogy éppen a tied? Személy szerint a te tulajdonodat képezi?

— Hát kié lehetne másé, ha egyszer senkinek sem kell. Ezt már mindenki végleg levetette. Sejtettem, hogy egyszer majd csakugyan megteszik, de az meg sem fordult a fejemben, hogy nem találom meg. Egyszerűen képtelen leszek megtalálni.

— De csak láttad valahol, mert ha meg nincs, akkor minek is keresed? Beérhetnéd azzal, hogy néha gondolsz rá.

— Időnként hallok róla még most is, nem oly régen valaki még viselte. Mellbe üti az embert, ha meglátja, akár egy ágyúlövés... Sietni kell a keresésével, mert úgy elrejtik, hogy ki sem találja meg többé.

— Ha így van, mi valójában a szándékod velem?

— El szeretném temetni — mondtam. — Úgy üresen, egymagában, azzal együtt, ami a zsebében van, teli törmelékkel meg mocsokkal.

„Mi az ördög is vagyunk mi tulajdonképpen?” — ekként gyülemlett bennem a fölindulás; mintha tisztában lettem volna azzal, hogy ez még

csak a kezdet kezdete lesz, mintha valami vak indulna harangozni még jókor a meg sem lelt toronyba, keresve a csomókat az este szálain, hogy azokhoz igazodjon, habár kutya kellene — akár Jácint kutya is —, hogy az vezesse nyomra a világot. Vagy már nem, vagy még nem, vagy mégis — mert ennél tágasabb, ami idekinn volt, már csak egy madár-szem lehetett volna, mintha az egész égbolt beleveszett volna a kakaska szembogarába, és még csak egy gyufalángnyi villanás sem sehol, hogy netán arra gyülekezne a sötétség, vagy egy rezes kilincs fényére, amit most a kísértetek nyaldoshatnak, és gurulnak szerte a fényes csöppek, szinte vértelenül, mintha a fűzérükből szabadulnának ki gyöngyszemek. Mögölkünk a zsákokból dől a só szaga, teli nyirokkal, azután a lombok megrágott zöldjéé az üres kertekből, csupán arról nehéz fogalmat alkotni, hogy micsoda aránya ez az elképzeltető változatoknak.

Át kellene önteni ezt a lenről feketéllő visszfényt máshová, behatárolni, hogy ne hatoljon át mindenre, akár a visszhangzás, inkább forrjon a torkokra, az illene ide, nem a növekvés meg hogy szétszalad körülünk a levegő, ha a hóját nem is érezni, csupán az átfogó füstjét, meg szakadatlanul azt is, mintha a más tenyerén állnánk, mindig hozzáadva valamennyi hideget a vacogásunkhoz, a nagy, fekete, kerek bélyegzőhöz, mert ez áll rányomva az éjszakában mind teljesebbé váló némaságra.

Ám mindez mennyire kései, bolygatni ezt a felfokozott közelséget, sietősen, elhamarkodottan; aki itt érvelne most, hév illene hozzá, vagy hosszú rohanás, keresztül a tompa, érzéketlen sáron, hogy megtalálja elvesztett eszméjét, akár egy szélről elsodort kalapot; kicsit ugyan másképpen érezni az egészet, mintha beleöltöznenék valami tágasságba, egy állatian nagy fohászba, mintha ökor lenyűzött, még kikészítetlen bőrét húznák ránk.

Honnan tudhattam volna én azzal az angolkóros fejemmel, ott vagy még ott sem, ahol voltam, hogy egykor majd bizony, azokban az időkben, amikor egy kora hajnalban elragadott a ciklóbusz, a harisnyám színe oly kacér, hanem hogy nem volt rajtam harisnya, nem is tudtam hamarjában mire vélni a dolgot, hogy talán a kilátszó meztelen bőröm, a pucér szőrös lábam ingerli ellenem a világot, mert bennem ugyan semmiféle szándék sincs, volt ugyan egy, a jegyesség ötlete, de az is miként festett, mármint Sinkutya megrendezésében, habár már előzőleg is úgy éreztem magam, hogy három napig nem fog ránk virradni, és egyre csak várjuk, várjuk a vadludakat a sötétségben, érkeznek-e már Finnország felől a kabátommal, amit talán egy szoborról hántanak le: mert vajon ruházzák-e a nemzeti hősök szobrait a fagy ellen, vagy hagyják őket nyomorultul ácsorogni az arrafelé eluralkodó zord, sarkkörüli hidegben — nos, ezt térkép híján föl sem vethettem Sinkutyának, mert fogalma sem volt róla, hogy merre is esik Finnország, a sarkcsillagot ugyan, amikor előtűnt, látta, de különben sarkvidéki éjszaka és

fagy dúlta a lelkét: ez az igazi zordság, állapítottam meg, vagy csupán tudomásul vettem, mi mást is várhattam volna tőle, még ha térképen is mutatom be neki, bizonyára azt mondja, „né, de tarka, kacskaringós hely ez itt”; pedig átál, Helsingörben Hamlet lakott, láttam a sírját.

Sinkutya inkább nekivágott annak a behatárolhatatlan sötétségnek, és képes volt magával vonszolni, fogott, hogy el ne rémüljek mellőle, és húzott meg taszigált, amíg csak nem érezte, hogy most már biztosan idomulni fogok hozzá — éppolyan elszánt volt, mint utóbb lett a csiklósbusz —, és ekként állítottunk be Szörvendelhez, egy ugyanolyan egyedhez, mint Sinkutya, csakhogy ez „privát” volt, mi meg nem voltunk „privátok”, de közületek sem, mi csak jöttünk, olyasféle céllal, hogy majd előhozakodunk vele, ha alkalom lesz rá, vagy ha megvilágosodik és fölszabadul bennünk jövetelünk értelme.

Cudar volt ez a Szörvendel, mert habár Sinkutya szakadatlanul beszélt hozzá, ő egy szót sem szólt, látszott rajta, hogy ennek a végtelen sötétségnek a legmélyén lakik, ahová én magamtól sohasem tudtam volna eljutni, ily messzire nem tudtam volna hátrálni a saját erőmből. Úgy festett itt minden, mintha az utolsó állomásunk lenne ez valami felé Patagóniában, aludtak is itt éppen elég sokan, bizonyára mind olyanok, akik meggondolták magukat vagy az inukba szállt a bátorságuk a továbbmenést illetően, és némelyiküknek ehhez fogható nyugtalan álma is volt, hallottam, amikor az egyik ráncos homlokú és az elveszett álmaiban fuldokló fölkiált:

— Emberek, nagyon hideg van, megfagyok, takarjanak be! — de aztán mégiscsak maradt minden a régiben, a jajongásra senki sem mozdult.

Mivel a derengés sehogyan sem lett áthatóbb, Sinkutya végül meggyújtotta a falra függesztett lámpát, amitől kialakult valami síron túli félhomály, amelyben legalább körvonalalaiban látható lett új társaim arca: hát igyekeztem rokonszenvesnek tűnni föl előttük, mert ki tudja, miként gondolkozhatnak rólam.

„Ilyen az én roppantul lomha és szórakozott észjárásom” — láttam be hamarosan, amikor Sinkutya belemélyedt a beszélgetésbe Szörvendellel: mutogattak vagy negyed órát, hangtalanul, vagyis Szörvendel néha fölvakantott, de ez pusztán belső indulatainak kinyilvánítása volt, a feneketlen gargarizálás, nyerítés, sőt olykor még a szemét is kidüllesztette, annyira épületes dolgot vitattak meg, és ehhez nélkülözhetetlen volt a lámpavilág.

Asszonyról vagy lányról is szó eshetett közöttük, mert időnként mindketten a tarkójukra tették az öklüket, majd hevesen bólogtattak, ami ebben a nyelvjárásban valószínűleg kontyot jelentett, az iteni, patagóniai kulturális szinten tehát nőt, nagylányt vagy valami vele kapcsolatos dolgot, amit sehogyan sem tudtam kihámozni az eszeveszett fintorgásukból, hiába figyeltem, mint egy felajzott nyúl.

Sinkutya a vörhenyeges képével valami papírdémonra emlékeztetett leginkább, akinek hevenyészett kohóban megolvasztották a csontjait, majd emlékezetből újrakovácsolták őket, és nem minden került vissza az eredeti helyére, teli volt öntési hibával meg torzulással, a szeme fölött a homlokán pedig jókora zsírcsomó vagy kékes daganat, amelyet az ember nem akárhol szedhet össze: ehhez legalább teljes sebességgel neki kell rohannia a szemöldökfának; erre azonban nemigen vetett ügyet — minden figyelmét lekötötte Szörvendel, a privát.

— Van neki ikertestvére is — fordult felém egy pillanatra, hogy ezt közölhesse velem még melegében, habár biztos vagyok benne, hogy nem erről beszéltek —, az talán még kukább, mint ő. Erről is lehet megkülönböztetni őket.

Most figyeltem föl az orra alatt a rövidre nyírt, vörös bajuszra, ami alig ütközött ki a borostái közül, hacsak világosabb színével nem, de mégis ott volt, akár egy elképzelés vagy eszmény, rezesfényű vágyakozás, beragogyva az összehorpadt fejét, jelképeként annak, hogy túljutott súlyos vészekon és megpróbáltatásokon, és alakulásában a tulajdon lényege felé fordult.

Elárvultan várakoztam arra, hogy mikor hagyják félbe a tárgyalásukat, és eközben lopva az alvókat igyekeztem megfigyelni, a szürke, párálló fejüket, amelynek olyan éles volt a körvonala, mint a friss, sorba rakott hósi halottaké: sokan vendégeskedhettek ebben az időben Szörvendelnél, nekünk már hely sem igen jutott volna soraik között, sőt még a lábuknál sem.

— Miféle menedék ez az istennek? — kapkodtam Sinkutya kabátuja után, aki erre ügyet sem vetett, hanem csak mondta a magáét a jelbeszéddel, ahogyan viccet mesélne az ember.

Akkor kissé megemelkedtem ültömben, és belenéztem az asztalon levő fazékba, ott állt az asztal sarkán, egészen a kezem ügyében, talán ezért is ébredt föl bennem a kíváncsiság, hogy ugyan mi lehet benne.

Nem volt benne semmi, ha ugyan semminek lehetne mondani azt a nagy, fekete örvényt, ami ott nekilódult, és forgott, forgott, egyre tágabb körökben kerengett, és a látványától máris szédülni kezdtem. Fél kezemmel megkapaszkodtam a fazék peremében, másik kezemmel pedig megint csak Sinkutya után kapkodtam, hogy biztosabb fogózóm legyen, mint a fazék füle.

— Önnek fogalma sincs arról, hogy mi történik velem — kiáltottam —, ez a ház olyan mély, akár a kripta.

Hogy hirtelen hangja támadt volna ennek a kettőnek? Hangokat halottam, amelyeket nem értettem, habár beszéddé álltak össze, de nyomban tisztában voltam vele, hogy valaminek túlságosan is elébe vágtam, s ha ebből nem szállok ki időben, valószínűleg örökre a fejemre szorul az a fazék, az örvényével együtt, amelynek majd nyelhetem sötét levesét, az időtlen idők végső átfordulásáig.

— A lelketekbe látok! — ordítottam ekkor, hogy visszhangzott tőle a fazék mélye. — Pusztá álcának használtok mindent, mert belülről üresek vagytok! Annyira üresek, hogy a némaság is kotyogni kezd bennetek... — Hallja ön, mit mondok? — fordultam rövid idő múltán, amikor megnyugodtam, Szőrvendelhez, de nem hallotta, és az volt a gyanúm, hogy Sinkutya sem hallja. Senki sem hall semmit, csak kapaszkodunk egyre ugyanannak az időnek a folyondárain, habár én tiltakozom jelenlétem ellen, és valaminek a nyomába szeretnék eredni.

— Ne várjanak rám — mondtam, amikor támoltyogva elértem a szálalás ajtaját. Sinkutya meg a privát föl sem nézett az asztal lapjáról, az alvók pedig aludtak, nem is tudhattak rólam.

Sokára értem a mázsaházba, elmúlt a nap, és ott, mint tudjuk, megborotválkoztam. A kályhán szakasztott ugyanolyan fazék zümmögött, de abba már nem néztem bele, egyszerűen nem volt bátorságom: mit érdekelnek engem a mások dolgai? Inkább igyekeztem utolérni a gyászmenetet, mentem a nagy, suhogó fák alatt, meg aztán mentem másfelé is; aki hazaérkezik, nemigen marad más választása, amennyiben ragaszkodik hozzá.

Végeredményben mintha az a sötét örvény tett volna ki a fazéknak a partjára, fél kézzel még érezhettem a más árnyalattal befuttatott, sima, zománcos peremét, de a súlypontommal már egy bizonytalan fövényen voltam, mialatt más egyéb sem forgott a fejemben, hogy — mindent egybevetve — milyen keserves alak vagyok, sokkalta gyöngébb fájú, miként eredetileg képzeltem, egyszóval, mintha váltott lennék a tulajdon tudatomban, lófogú vagy vízfejű vagy valami hasonló — egyáltalán, hogyan is kerülök én ide, ami történik, az nem énvelem történik, még ha a grappát nem sokkalta később ittam volna, akkor arra gyanakodhatnék: hanem így micsoda kételyek ezek önmagammal szemben, a legjobb lenne egy pszichiátert keresnem, hogy kielemezze belőlem, ha már eleve nem tartanék a tudományoktól: annyi mindent képesek az ember nyakába varrni, örökletes dolgokat, amelyek most váratlanul épp énbennem kezdenének hatni? Kiütözik rajtam minden hátrányos tulajdonság? No, és az előnyösek: azokat mintha én személyesen sikkasztottam volna el?

Tehát a hátrányok gyűjteményeként, tekintélyes halmazaként kelle-ne valamihez kezdenem, mint afféle elfuserált utódnak, minden elillant kézzelfogható megfoghatatlan végeredményének, akit a vércsoportja meg a foglanyomata alapján lehetne csupán önmagával is azonosítani: a régi bölcsesség az orromon át kiszökött belőlem a levegővel, és mindössze én maradtam hátra, akárcsak valaki más, meglepett arccal és remegő térddel, akár valami hajótörött, vagy mint akinek lelőtték a tevéjét, s hát hogy boldogul az ilyen szerencsétlen? Ezt szerettem volna én még Sinkutyának meg Szőrvendelnek elmondani, de ezekre a fogalmakra aligha lettek volna kölcsönös szavaink — az én rövid eszem meg az ő

tompa fejük ugyan mire juthatott volna egy megszállt világ ellenében, amely elrettentő apparátusával kizárólag a lényegre tör, amellyel nem biztos, hogy tisztában vagyunk; avagy létezik máslényegűség is?

A lerakódott sárgásszürke, helyenként szivacsos, érintésre porladó vízkő leginkább a löszhöz volt hasonlatos, akár a leomlott domboldal vagy beszakadt kút — ilyenek a mélyéből szoktak előkerülni formátlan, megkötött rögök, valami érrendszer szűkületei, melyeknek földtörténeti idejük nincs, hiszen még véglegesen ki sem formálódtak, azaz nem lett belőlük semmi sem —, ez futotta be a fazék belsejét, meg a fogaim alatt is ugyanezt éreztem, sárgállottak a számban az elformátlanodó, lekopott csonkok, homokszemek őrlődtek köztük, ahogyan egy vízi-embernek őrlődtek volna: de mégiscsak túl voltam ezen, s nem fenyegetett már fülemben az átforrósodó víz kezdődő zajongása, üres pulzálása, sikerült tagjaimat mégiscsak fövetlenül kimentenem, még képzelgésemből is, amely szakadatlanul hátrafelé pillogatott, mintha arról fenyegetne valamiféle veszély, valami fölém tornyosuló, ami állandóan a sarkamban jár, én pedig kapkodom a lábaimat istenigazában, lélekszakadva, szívszakadva, hogy érnék már valahová, jutnék már valamire.

Tehát erőfeszítéseket téve, hogy e lópvidék szemhatára fölé merüljek, és besározódott szemhéjjal ráhunyorítsak az égbolt keskeny, ezüstlő sávjára, e szalagra, amelyet a derekamra szeretnék hurkolni, hogy el ne fújhassa ködével együtt a szél, vagy ha föl is kapja, hát fityegő nehezék legyen rajta a testem e borzasztó kopárság fölött, amit csupán másnak agyalhatna ki az ember; meg-megiramodva feléje, szinte támo-lyogva, mint aki örökre bizonytalan marad a dolgában, ingatag az elhatározásában, s emellett állhatatlan és csapongó fantáziájú is, igyekeztem lépést tartani az egyre inkább elszökő derengéssel — ha egyszer valaki, csupán ösztöneitől vezérelve ennyire szeretne elérni valamit, megérdemli a sorsomat: erre gondoltam, meg több arra is, hogy nagyot akarásomban legföljebb letérek elszánt utamról, visszafordulok a magam kárára: ugyan ki figyelhetne föl bárhol is a hiányomra, és csalatkozni is csak az fog majd, aki netán nyomon követ, mint utolsó szavam, hogy esetleg annál is előbb enyészik el.

Folyama-e ez bennem a pillanatnak, vagy csupán folyamata, csűrűse-csavarása, elodázása a tudomásulvételnek, a ránézésnek, az a mozzanat a történés során, amikor a vízköpő elhúzott szája sarkán lepereg az első csöpp, miközben már maga is a zuhatagra várna, nem pedig ilyen, szinte írónnal húzott rajzolatra, amely még csak visszhangja sem lehetne a kibontakozását jelző robajnak, mert lehetne-e kifejezettebb visszhangja, mint a várakozás arra, hogy semmi se következzen? Mintha számolatlan, üres óra várna rá, hogy megálljon zajlani . . .

Kis, nyomoronc valómban, megrakva aranyujtásokkal, amelyeket viszontagságaim során csak részben sikerült a kedvemre elmocskolnom — aki nemrég még vitéznek képzeltem magamat! Már jó ideje eszembe

sem jutottak elhanyagolható bábszínházi produkcióim; sakkozni is elfelejtettem azóta — vagyis könnyen feled az, aki sohasem is tudott semmit: ez a fölismerés valamennyire kiélesítette a magamról alkotott mindig is előnyös képet, miután benne voltam valamiben, amiből ki szerettem volna vágni magamat, végleg nyugalmi helyzetbe szerettem volna kerülni. akár egy farakás az erdőn, esetleg egy öl tűzifa... ebből is látni nagyravágyásomat és mértéktelenségemet, amit idővel talán sikerülhet kiirtanom magamból.

Mivel irányítóm többé nem volt, valami új tájékozódási rendszert kellett volna kitalálnom, a szagok után mennem, amiket a szél sodor, vagy épp hátat fordítanom a szélnek?

Hanem hogy váltakozó irányú szél fúj, egy ideig összevissza mászkáltam a vizenyős terepen, árterületen vagy csupán kaszálón, igyekeztem függeszkedni az alkalmas légmozgásokon, de hiába volt minden, a lábam csak leért a földre, és az erőlködéstől alig jutottam levegőhöz — ház így kell végezni, a levegőben fulladok meg levegő híján! És sohasem ültetnek ünnepre terített asztalnál az asztalfőre! Mindez csak képzelődés, kiadós séta közben, ahogy mély lélegzeteket veszek, és a vér a fejembe száll, becsípek a hűvösségtől...

Kissé megtámolyodva — — — — —

Tébolyodva? — — — — —

Vajon láthat-e engem valaki? — — — — —

Mintha a kandalló előtt rázogatóm egy személy vállát, aki elaludt, hogy ébredjen.

— Ébredjen! Ébredjen föl! (Vagy netán rá?) — kiáltozik.

Döbbenet lenne?

Kevesbé szeretek megdöbbenni, mint megdöbenteni. Miként most is, egyikében a valamennyi adott, kései esetnek.

Kopasz ember ez, látom, bennem pedig nagy az arrogancia, szeretnék a hajába kapaszkodni, akár a háromnapos búbánat, de ha most megmozdulna, elfutnék, nem mernék a helyébe ülni, vizolygok az ennyire ismeretlentől. Szörvendel való nekem, hogy rátátsam a szám, meg ő is énrám, és nézzük egymás fogait, csak ezt nézegessük, egyre jobb és jobb helyzetet foglalva el egymással szemben, egész nap, mindinkább megroggyantva térdünket.

— Ááááá! — jelzem neki, de hogy semmi reakciót sem vált ki belőle indítványom, megismétlem: — Ááááá! Mondja, kérem, utánam: Áááááá! Egyáltalán hall ön engem? Ááááá!

Csak tátja a néma száját, imitál egy elképesztő artikulációt, erre gondolok majd vissza, amíg csak élek, erre a rózsaszínű vagy hússzínű valamire; mire?

Egy nagy robbanásra.

Egy nagykabátra.

(Folytatjuk)

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

OSKAR LANGE ÉS A MARXISTA TÖRTÉNELEMFELFOGÁS DILEMMÁI

MAJOR NÁNDOR

Oskar Lange a materialista történelemfelfogás vázolásával kezdi nevezetes politikai gazdaságtanának első kötetét,¹ melyet, saját szavai szerint, „általános problémák” prezentálásának szentelt. Mintha a materialista történelemfelfogásnak azt a szerepet szánta volna, hogy filozófiailag megalapozza a politikai gazdaságtant. Ismerünk olyan felfogást, mely szerint Marx a történelmi materializmus elveit, a híres 1859-beli Előszóban forma szerint is, metateóriaként a politikai gazdaságtan bírálatához kapcsolta.² Nyilvánvaló azonban, hogy a valóságos filozófiai alapvetés csak a gazdasági kategóriák és viszonylatok kifejtése során mutatkozik meg; azok immanensen magukban foglalják azt. Lange történelmi materializmusra vonatkozó elképzelései voltaképpen viszonylag önálló „műként” nyilatkoznak meg, s a továbbiakban mi is így foglalkozunk velük.

De vajon Lange valóban a materialista történelemfelfogással kezdi-e művét, ha azt csak a második fejezetben fejt ki? Mi van az első fejezetben, a kezdet kezdetén? Az „előzetes fogalmakat” vázolja és a politikai gazdaságtan tárgyát határozza meg benne a szerző. A nyomtaték az „előzetes fogalmakon” van. Olyan fogalmakon, amelyek bevezetnek bennünket mind a történelmi materializmusba, mind a politikai gazdaságtanba. Tehát a szükségletekről, a munkáról, a termelésről, a gazdasági viszonyokról, végezetül a termelési viszonyokról és a társadalmi termelőerőkről elmélkedik itt a szerző.

Lange is, mint sokan mások, azzal kezdi, hogy az embereknek mindenkor társadalmukban történelmileg meghatározott szükségleteik vannak, amelyeket anyagi és szellemi javakkal elégítenek ki, e javakra termelés útján tesznek szert, értvén rajta a természet megmunkálását, emberi szükségletek kielégítése végett. A termelés tehát céltudatos és célszerű emberi tevékenység, mely, úgymond, munkából áll. A munkával kapcsolatban azonban megelégszik azzal, hogy különválasztja a termelőmunkát a nem termelőtől, s rámutat a munka társadalmi jellegére,

E társadalmi jellegnek két vonatkozását említi meg: az emberek egymás közti közreműködését kooperációnak, azt pedig, hogy saját maguk részére *kölcsönösen* dolgoznak, munkamegosztásnak nevezi.

Már ebből is látszik, hogy ezek a „bevezető fogalmak” nem rekednek *kívül* sem a történelmi materializmuson, sem a politikai gazdaságtanon, sőt, miként látni fogjuk, egyiküknek-másikuknak a bevezetőbe iktatása kérdésessé teszi azt is, mi lehet és mi nem lehet a történelmi materializmus kiindulópontja.³ Persze, a kiindulópont a politikai gazdaságtan esetében is kulcsfontosságú. Marx például, mint ismeretes, a tőkés termelési mód politikai gazdaságtanának bírálata során a termelés eredményéből, méghozzá a termék történelmileg adott formájából, az áruból indult ki. Lange mintha egy minden termelési módot meghaladó, mindegyikre egyaránt vonatkozó, univerzális jellegű „politikai gazdaságtanba” adna bevezetőt, amelyhez a szükségletek, a munka, a termelés szilárd kiindulópontul szolgálhatnak.

Ez a hozzáállás azonban mintha sajnálatos redukcionizmushoz vezetne már a „bevezető fogalmak” taglalásakor. Jól megfigyelhető ez már a gazdasági folyamat fogalmával kapcsolatban. Lange a gazdasági folyamatot, tehát a termelés és az elosztás folyamatát⁴ csupán állandóan ismétlődő emberi tevékenységnek tartja.⁵ Természetesen, ha ismétlések nem volnának, e folyamatok semminemű törvényszerűségeit sem lehetne megállapítani. Ismeretes az is, hogy a társadalmi formációk korszakában a termelés folyamatában az adott termelési viszonyok is folyton újratermelődnék. Tehát a gazdasági folyamatokat valóban jellemzik az ismétlődés különféle formái. De meghatározó jegyük nem csupán az ismétlődés, a körforgás, a stagnálás, s egyáltalán nem az adott dolog örökkévalósága, hanem — különösen a történelmi materializmus szemzőgéből nézve — a folytonos változás és haladás is.

Óhatatlanul felbukkan az a dilemma is, vajon amellet, amit a munkáról már a bevezetőben megtudtunk, hallani fogunk-e később más olyan vonatkozásról is, amelyek nélkül a történelmi materializmus bizonyos összefüggései rejtve maradnának vagy eltorzultan jelennének meg előttünk. Nem kellett volna-e már a bevezetőben felhívni a figyelmet arra, hogy nemcsak horizontális, hanem vertikális munkamegosztás is van, az irányítók és az irányítottak között alakul ki, az osztálytagolódás megnyilvánulása, tehát az osztályharc alapját is képezi, s ezt, természetesen, a többletmunka megjelenése és a többlettermék elsajátítása váltotta ki. Nem kellene-e tehát a szükséges munkáról és a többletmunkáról is szólni, ami a kizsákmányolás egyetlen meggyőző magyarázatát adja? Nem kellett volna-e a munkamegosztás és a magántulajdon megjelenésének szoros összefüggésére már itt rámutatni, hiszen épp kritikátlan szétválasztásuk vezetett az utóbbi fél évszázad során ahhoz az ábrándhoz, hogy az osztálytársadalom megszüntetéséhez nem kell egészen a munkamegosztásig hatolni, elég a magántulaj-

dont megszüntetni. De mindenekfelett: nem kellett volna-e Langének legalább a munka ambivalens jellegéről szólni, amely ugyancsak a munkamegosztás következménye, a work és a labour közötti különbségről,⁶ ha egyáltalán igényli, hogy elkerülje a munka polgári apológiáját? A munka mint életkénszer és a munka mint életszükséglet problematikájára gondolunk, a robotolás és az alkotás történelmi feltételeire, arra a hosszú folyamatra, amely némelyek szerint majd a munka felszabadulásához, mások szerint a munka megszüntetéséhez vezet. E nélkül aligha érthetjük meg az emberi emancipáció tényleges folyamatainak tartalmát, s óhatatlanul eltorzul kommunizmusvízióink is.⁷

Lange, miután a bevezetőben meghatározza a gazdasági viszonyokat, felvázolja a termelési viszonyok mibenlétét is, és — ki tudja, miért — meghatározza a termelőerőket is. Felbukkan a kérdés: csakugyan „előzetes fogalmaknak” tekinti-e őket, és nem a történelmi materializmus elsőrendű fogalmainak?

A gazdasági viszonyokat, tömören és helyesen, azáltal különbözteti meg a többi társadalmi viszonytól, hogy azok anyagi javakkal kapcsolatban keletkeznek az emberek között. A gazdasági viszonyokon belül a termelési viszonyok sajátosságát abban látja, hogy azok az említett anyagi javakkal kapcsolatban a termelés folyamatában alakulnak ki. Rámutat, hogy a termelési viszonyok voltaképpen a munkafolyamatban fennálló munkamegosztás következményei, de ismét elsiklik az ebből következő társadalmi tagolódás problémája felett. Noha hangsúlyoztatja, hogy a termelési viszonyok a termelés folyamatában alakulnak ki, később kiemeli, hogy nem korlátozódnak egy-egy termelési alapegységre, hanem a kooperáció révén több alapegységet is egybekapcsolnak, sőt külföldön lévőkre is kiterjednek.⁸ Ilyenformán Lange a holistához közeledik, azokhoz, akik a termelési viszonyokat nem a szűkebb értelemben vett termelési folyamatban, hanem a reprodukciós folyamat alapján — szükség esetén nemzetközi méretéig tágítva azt — igyekeznek megállapítani.⁹

A termelőerők meghatározása ugyanilyen vérszegény. Ismeretes, hogy Marx, bár számtalanszor használta a termelőerők fogalmát, óvakodott meghatározni őket. Az elmúlt évtizedekben elterjedt az a szokás, hogy definíció fejében felsorolják a termelőerők összetevőit¹⁰ — melyekhez mindig hozzá lehet tenni, vagy törölni lehet közülük egyet-egyet —, s aztán esetleg osztályozzák őket mint objektív, azaz anyagi termelőerőket, és mint szubjektív termelőerőt, amely nem más, mint az ember.

Lange szakasztott így tesz, előbb azonban mégis egy Marxnak tulajdonított meghatározással próbálkozik. „Marx az embernek a termelés folyamatában a természetre irányuló tevékenységi módját és eszközeit, s ezzel kapcsolatban az ember formálódását termelőerőként határozta meg”,¹¹ közli velünk. A természetre irányuló tevékenységi mód és an-

nak eszközei — ez valójában Lange meghatározása a termelőerőkről. És felsorolja a termelőerők összetevőit is: a termelés technikai módszereit; a termelőeszközöket, kiváltképpen a munkaeszközöket; az ember tapasztalatait és ügyességét, a termelőeszközökkel való bánásmódját; magukat az embereket, e tapasztalatokat és ügyességeket hordozóit. Aztán még hozzáteszi: „Más szóval, a termelőerők azon tényezők összessége, amelyek a társadalom adott történelmi fejlődése fokán meghatározzák a munka társadalmi termelékenységét: a »társadalom termelési potenciálját« képezik.”¹² Ezáltal azonban aligha tudtunk meg többet a termelőerőkről, hiszen nem az a kérdés, mit határoznak meg, hanem az, mik jómaguk.

Miután így bevégezettnek látta a termelési viszonyok és a termelőerők meghatározását, Lange már itt, a bevezetőben áttért a közöttük uralkodó viszony vázolására. Azok táborához csatlakozott, akik szerint a termelőerők meghatározzák a termelési viszonyokat. Természetesen két fontos dologban, amelyben Marx sem volt következetes, Lange is bizonytalankodik: egyfelől hol a termelőerők, hol a termelőerők jellege, hol meg azok fejlettségi foka határozza meg a termelési viszonyokat, másfelől ez a viszony hol meghatározás, hol pusztán függés, hol meg éppen csak összhangban történő alakulás, ahelyett, hogy megmagyarázná, melyik mit jelent, és mikor mi esedékes. Mindez persze nemcsak definíció kérdése; az a baj, hogy a viszony mibenléte továbbra is homályban marad.

Van azonban Lange elképzelésének egy sajátossága, amelyre érdemes felfigyelni. A termelőerők és a termelési viszonyok közé két helyen is beiktat egy harmadik, közvetítő elemet. „Minthogy a termelési viszonyok — írja Lange egy helyütt — a termelés folyamatában jelentkeznek, megfelelnek a társadalmi munkafolyamatban fennálló munkamegosztás és kooperáció követelményeinek. Ezek a követelmények pedig a társadalmi termelőerők történelmi fejlődésének konkrét szintjétől függenek.”¹³

Tehát a meghatározás láncolatának három tagja: a termelőerők, a munkamegosztás és a termelési viszonyok. A közgazdászok azonban a munkamegosztást is általában termelési viszonyoknak tartják, úgyhogy közbeiktatásával nem feltétlenül látják új fényben a problémát, hisz a termelőerők eszerint legfeljebb kettős fokozatban határozzák meg ugyanazokat a termelési viszonyokat. Mégis többről van szó. Sohasem tudhatjuk meg, vajon termelési viszonyoknak tartotta-e Lange is a munkamegosztást, s ha igen, miért emelte ki ily módon a többi közül, hiszen ezzel azt állítja, hogy a termelőerők csak egy termelési viszonyt, a munkamegosztást határozzák meg közvetlenül, az összes többit viszont maga a munkamegosztás határozza meg. Vagy ha úgy tetszik: a termelési viszonyokat egyik saját összetevőjük, a munkamegosztás határozza meg, és csak közvetve a termelőerők,

Itt egy kis kitérőt kell tennünk. Azzal ugyanis, hogy Lange közölte a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatra vonatkozó nézetét, akarva-akaratlanul már a bevezetőben immanens választ adott a történelmi materializmus kulcsfontosságú kérdésére is, nevezetesen arra, mit tekint a történelem hajtóerejének. Ismeretes, hogy ezen a téren nagy megoszlás van a marxisták között: a termelőerők vagy az osztályharc? Lelio Basso például a termelőerők meghatározó szerepére esküszik,¹⁴ Gianfanco La Grassa ellenkezőleg, a termelési viszonyoknak tulajdonít determináló erőt.¹⁵ E két végpont között sokan a kettő „dialektikájával” igyekeznek megannyi változatban áthidalni az ellentétet: előbb a termelési viszonyoké a döntő befolyás, később a termelőerőké; a termelőerőké a döntő befolyás, a termelési viszonyok azonban visszahatnak rájuk, kölcsönhatás van közöttük, csak „végső soron” jut döntő kifejezésre az egyik vagy a másik. E „dialektikán” azonban leggyakrabban külsőleges interakciót értenek. A két alapvető lehetőség közötti színvallást így sem sikerült egyiküknek sem elkerülniük. Valamennyiük közül talán csak Lucien Sève elképzelése érdemel figyelmet, aki első megközelítésre a termelési viszonyok szerepét emeli ki, végszava szerint azonban a termelőerőké az *alapvető*, a termelési viszonyoké viszont a *döntő* szerep.¹⁶

E megoszlásra, természetesen, maga Marx is okot szolgáltatott, bár úgy látjuk, némely szerző ennek jelentőségét eltúlozza.¹⁷ Marx egészen a *tőke* megírásáig meglehetősen egyértelműen — esetenként azonban később is — hangsúlyozta a termelőerők elsőbbségét. Bizonyos megnyilatkozásaiban, mint például abban, amely szerint a kézimunka a feudalizmussal, a gőzmalom a kapitalizmussal jár, akármilyen látványosan meggyőző is, nem nehéz bizonyos mechanicista felfogást is felfedezni. Ettől, természetesen, jóval körültekintőbb az 1859-ből származó, híres Előszóban, melyben, miként mondja, egész addigi munkásságának tapasztalataiból igyekszik leszűrni bizonyos módszerbeli tanulságokat. Azt állítja, hogy a termelési viszonyok mindig a termelőerők bizonyos fejlődési fokának felelnek meg, hogy fejlődésük bizonyos fokán a termelőerők összeütközésbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal, hogy e termelési viszonyok az összeütközés időpontjáig a termelőerők fejlődését szolgálják, attól kezdve azonban gúzsba kötik fejlődésüket, ezért szociális forradalom következik be, melyben a gazdasági alap — idejében mondjuk: nem azonos a termelőerőkkel! — megváltozásával megkezdődik a felépítmény átalakulása is, de figyelembe kell venni, hogy „egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési felételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak.”¹⁸

Másfelől, ha *A tőkét* olvassuk, Marx szerint tőkeviszony a többlet-

termelés *elsajátításának* értelmében a korábbi történelmi korszakokban is létezett, de tőkés *termelési* viszony, az értéktöbblet *előállítás*a és elsajátítása értelmében csak akkor alakult ki — ez egyúttal a tőkés *termelési mód* létrejöttének történelmi pillanata is —, amikor a tőkebérmunka viszony dominálása alatt fokozatosan átváltoztak a korábbi termelőerők, s *effektíve* is működni kezdtek. Itt Marx kétségtelenül a termelési viszonyok elsőbbségét emeli ki a termelőerőkkel szemben. E folyamatnak, Marx szerint, két mozzanata van. Előbb az izolált munkásokat manufaktúrába tömörítik, s kooperációval kollektív munkássá változtatják, a korábbi munkaeszközöket megtartva, de megfosztva e kollektív munkást a munkaszervezés értelmi funkciójától. Ezt Marx a munkának a tőke alá való formális szubszumpciójának nevezi. Ez a tőkés munkafolyamat kialakulása, melyben maga a munkaszervezés is új termelőerőként működik. A termelőerők tőkés átalakulásának második mozzanata a szerszámnak géppel, majd géprendszerrel történő felváltása, melynek során a tőke végképp elválasztja a munkást a munkafolyamat minden anyagi és szellemi feltételének irányításától és ellenőrzésétől, e feltételek a tőke kezében összpontosulnak, s attól kezdve a termelőerők forradalmasítása elsősorban a munkaeszközt célozza, nem a munkaerőt, mely annak csak toldaléka. Marx ezt a munkának a tőke alá való reális szubszumpciójának nevezi.¹⁹

Marx ilyen irányú nézeteit példázandó, sok más mellett, nemegyszer idézik a következő sorokat is: „Az ipari tőke az egyetlen olyan létezési módja a tőkének, amelyben a tőke funkciója nemcsak elsajátítása az értéktöbbletnek, illetve többletterméknek, hanem egyúttal létrehozása is. Ezért az ipari tőke feltételezi a termelés tőkés jellegét; létezése magában foglalja a tőkések és bérmunkások osztályellentétének létezését. Amilyen mértékben az ipari tőke a társadalmi termelést hatalmába keríti, forradalmasodik a munkafolyamat technikája és társadalmi szervezete, s ezzel a társadalom gazdasági-történelmi típusa.”²⁰

Marx rámutat arra is, hogy a tőkés termelési viszonyok egyfelől a termelési folyamat előfeltételét képezik, másfelől e termelési folyamat eredményeként nemcsak az anyagi termék jelenik meg, hanem az újratermelt tőkés termelési viszony is. Újfént előfeltételként dominálva a munkafolyamat felett a reprodukált termelési viszony dominál a termelőeszközök fejlődése felett is. Így a termelőerők fejlődése a tőkebérmunka ellentét jegyében a munkafolyamatban érvényesülő osztályharc eredményeként alakul, amelyben a tőke érdeke az, hogy a termelőerők a tőkés termelési viszony dominálásának fenntartásával összhangban, annak alávetve, egyúttal rákényszerítve azt a termelőre, nem pedig más érdekeket szolgálva, folyton forradalmasodjanak. Úgy tesz, Marx felfogásából itt az következik, hogy a termelőerők forradalmasításának más történelmi értelme nincs. Ilyen értelemben a termelési viszonyok meghatározó szerepe domborodik ki.

Egyik-másik marxista aztán a fenti lehetőségek alapján egyoldalúan vonta le a végkövetkeztetéseket. Így például G. A. Cohen interpretálásában²¹ a termelőerők valójában a történelmi fejlődés „értelmének” önálló és egyetlen hordozói, a történelmi befolyástól alapjában véve mentesülnek, egyenes vonalúan fejlődnek, időnként saját logikájukhoz igazodó forradalmak zajlanak le fejlődésükben, a termelési viszonyok — többé-kevésbé passzivitásukkal — hathatnak ugyan rájuk, de azok előbb-utóbb szétzúzzák ellenállásukat, így — lényegében külső tényezőként — kikényszerítik a túlhaladott termelési mód összeomlását, s minthogy maguk mértékéhez illő, új termelési viszonyok kialakulásának forrásai, ezzel új termelési módot anticipálnak és hoznak létre. Lényeg és jelen-ség, tartalom és forma szétválasztásának vagyunk szemtanúi. Az osztályharc legfeljebb e folyamatnak a kellő pillanatban történő pozitív átbillentésénél bábáskodik. Minthogy a termelőerők fejlődése, lényegét tekintve, nem függ a termelési módtól, a termelési mód merő formalitássá válik, s arra szolgál, hogy nevet adjon egy-egy történelmi korszaknak, melyen a termelőerő, történelmi küldetése során, áthalad.

Ezzel szemben A. D. Magaline szerint²² nemcsak hogy a termelési viszonyok dominálnak a termelőerők egész rendszerének fejlődése felett, hanem éppenséggel a termelési viszonyok osztályharc közepette történő materializálódását képzik a természet elsajátításának folyamataiban. Termelőerővé csak akkor válik valami, amikor egy meghatározott termelési viszony megtestesítőjeként működni kezd. A termelőerők fejlődési fokára vonatkozólag nincs univerzális mérce; amikor egy-egy termelési mód kialakult, azon belül a termelőerők fejlettségi foka csak a termelési viszonyok dominálásának a fokával mérhető. Ezért a termelőerők és a termelési viszonyok között csak az adekvátság és az inadekvátság mértékéig jelentkezhetnek ellentétek; olyan ellentétek, amelyek a termelési mód összeomlásához vezetnének, elképzelhetetlenek. A termelési viszonyok újratermelése a termelési folyamatban zajló osztályharc közepette történik, e viszonyok materializálódása során tehát az osztályharc a termelőerők fejlődésének mozgatója, illetve a termelés szervezésbeli és technikai feltételeit érintő „forradalmak” a termelési viszonyok újratermelésének döntő mozzanatai.

Magaline szinte teljesen feloldja a termelőerőket a termelési viszonyokban, s megfosztja őket minden viszonylagos önállóságuktól az adott totalitáson belül. A termelési viszonyok és a termelőerők közötti belső ellentét minimalizálása, majdhogynem tagadása azt sugallja, hogy mechanikus, külső viszony van közöttük. Magaline azt vallja: mihelyt egy termelési viszony materializálódásaként valami termelőerő képében működni kezd, a termelési folyamat *kettősségében* többé nem lehet szétválasztani azt, ami termelési viszony, attól, ami termelőerő, legfeljebb elemzésben lehet kimutatni, mi, mikor, minek a képében jelenik meg.

Jellemző, hogy Magaline fontosnak tartja megjegyezni, a termelőerők nem rekednek a történelmi materializmuson kívül, s hogy a termelőerők fogalmára igenis szükség van. Ha ezt nem hangoztatná, aligha vennénk észre.

Ennyit tájékoztatásul, hogy milyen nagy horderejű kérdésre ad választ Lange, amikor *mellékesen*, már a bevezető fejezetben, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatot is érinti.

2.

Lange azzal kezdi a materialista történelemfelfogásnak szentelt fejezetet, hogy az emberek gazdasági tevékenységében a termelési viszonyokat a társadalmi termelőerők határozzák meg, s pár lappal arrább ezt „a termelési viszonyok és a termelőerők közötti szükségszerű megfelelés törvényének”²³ nevezi, majd hozzáteszi, hogy ez a politikai gazdaságtan első és alapvető törvénye, egyszersmind a szociológia első alapvető törvénye. Nem elég világos, mi rejlik e két különböző minősítés mögött. Az a körülmény, hogy Lange ezt a nézetet a *tudományos* törvényszerűség rangjára kívánta emelni, bizonyos visszhangra, de nem nagy támogatásra talált a világon.

Lábjegyzetben Lange, persze, közli, hogy e törvény elnevezését „nem-rég” Sztálin honosította meg *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában, noha világos, hogy „ezt a törvényt Marx fedezte fel és fogalmazta meg”.²⁴ Vannak azonban vélemények, melyek szerint Sztálin ezt a „törvényt” már korábban, 1938-ban, a szovjet párttörténet történelmi és dialektikus materializmusnak szentelt nevezetes fejezetében publikálta, fontosabb azonban, hogy Marxnak valóban voltak olyan nézetei, amelyeket Lange is hangoztat, de azokat törvényként soha meg nem fogalmazta. Kevésbé ismeretes azonban, hogy Lange, miként látni fogjuk, még kettő, összesen tehát három hasonló, megkapó egyszerűséggel egymásba illő törvényt állapít meg, melyek teljes egészében szabályozzák az emberi társadalmak történelmi fejlődésének, fájdalom, ellentmondásos folyamatát.

A fejezet kezdő mondata után Lange ismét hitet tesz a hármas meghatározottság mellett. Azt, hogy a termelőerők a munkamegosztást, az meg a termelési viszonyokat határozza meg, a vasút működésével példázza. Ekkor azonban váratlan fordulat következik. Lange kijelenti, ha meg akarjuk érteni a termelési viszonyok lényegét, ki kell emelnünk közülük egy alapvető viszonyt, mely e viszonyok bonyult hálózatát meghatározza, s nyomban közli is, hogy ez a társadalmilag szankcionált tulajdonviszony.²⁵ Majdnem elfelejtjük megkérdezni azt a csekélységet, miért gondolja Lange, hogy van egy termelési viszony, melynek segítségével megérthetjük az összes többi, a külön-külön megnevezésre

sem érdemesítettek, hiszen nem kisebb dolgot állít itt, mint azt, hogy a hármashatározási láncolat nem érvényes, mert a termelési viszonyokat egy másik, újabb termelési viszony határozza meg.

De ez még nem minden. Pár sorral lejjebb Lange közli, hogy a tulajdonjog a munkamegosztást is meghatározza;²⁶ aki fordítva tudja, vessen magára. Jóhiszeműen megkockáztatjuk tehát a véleményt, hogy Lange szerint a meghatározás láncolata így alakul: termelőerők—tulajdonviszonyok—munkamegosztás—termelési viszonyok. Eszerint, aki a tulajdonviszonyon változtat, mélyebbre nyúl, mint aki a munkamegosztást kívánja megszüntetni. Csakugyan így volna? Természetesen nem.²⁷ De a tulajdonviszonyok szerepének ilyen, Lange által proklamált eltúlozása sajnálatos módon lehetetlenné teszi, hogy bepillantást nyerjünk azok tényleges, le nem becsülhető szerepébe.

„A termelőeszközök feletti tulajdonjog tehát alapvető, afféle »szervezési elv«, mely a termelési viszonyok összességéről, valamint az elosztási viszonyokról is dönt”,²⁸ írja Lange, de az az igazság, hogy voltaképpen az összes termelési viszonyt egyetlenegyre, a tulajdonjogra redukálja, s ez nemcsak abból látszik, hogy a továbbiakban is a tulajdonviszony az egyetlen termelési viszony, melyet külön is megnevez és meghatározott szerepre érdemesíti, hanem abból is, hogy a termelési viszonyokat egyáltalában a tulajdon válfajai szerint osztályozza,²⁹ márpedig némelyiket közülük nyilvánvalóan lehetetlen társadalmi, illetve ellenkezőleg, magántulajdon jellegűnek nyilvánítani. Tanulságos összevetni ezt például Balibar felosztásával. Balibar szerint a tőkés termelés *alapvető* viszonya, a tőkés termelési viszonyok alapvető eleme a bér-munkaerő kizsákmányolásának, illetve az értéktöbblet termelésének a folyamata; a termelési viszonyok *szekundáris* eleme pedig a tőke körforgása. „Amikor a tőkés termelési viszonyokról beszélünk — írja Balibar — mindig e két egyenlőtlenül determináló elem egységére gondolunk.”³⁰

A tulajdonviszonyokhoz fűződő kitérő után Lange végre áttér a termelési módok prezentálására. Az öt alapvető termelési mód, melyeket mindenekelőtt a tulajdonviszonyok alapján jellemez, megegyezik az emberiség történelmének bizonyos korszakaival. Az ősközösséget, a rab-szolgotartást, a feudalizmust, a kapitalizmust, a szocializmust nevezi meg, s aztán párhuzamba állítja őket az ősközösségi, ázsiai, antik, feudális, tőkés és szocialista társadalmi formációkkal, melyek ugyancsak bizonyos történelmi korszakokat jelölnek.³¹

Érdemes itt megjegyezni, hogy Lange, Marxra hivatkozva, sorrendben közli a termelési módokat és a társadalmi formációkat, de sem progresszív voltokról, sem az emberi társadalmak egyvonalú fejlődéséről nem beszél. Csak később indult meg a vita a többvonalú fejlődés lehetőségéről.³² Lange specialitása, hogy megnevez egy hatodik termelési módot is, az egyszerű árutermelést, mely ugyan, miként kiemeli, egyet-

len történelmi korszakban sem uralkodott, de alárendelt termelési módként jelen volt több történelmi korszakban is.

Fel kell figyelni arra is, hogy az ázsiai formáció megfelelő termelési mód nélkül maradt. Lange javára írjuk, hogy közölte, e formációhoz kapcsolódó termelési módot illetően nagy nézeteltérések vannak: könyve írásakor az ázsiai termelési mód megbélyegzett fogalom volt, csak később bontakozott ki a rehabilitálását sürgető vita. Kereken kimondja, leegyszerűsítik a dolgot azok is, akik a rabszolgotartó, meg azok is, akik a feudális termelési mód változatának, például bürokratikus feudalizmusnak tartják. Úgy látszik, jómaga még a Wittfogel-féle irrigációs rendszerhez fűződő felfogást követi. „Az ázsiai társadalmi formáció önálló formációt képez — mondja ki kereken Lange —, amelyben a természetben való szolgáltatás, a kényszermunka és a rabszolgaság egységes termelési módba ötvöződik, a föld feletti állami tulajdon és a nagy, kollektív, irrigációs munkálatok feletti állami vezetés révén.”³³ Eszerint ez volna a hetedik termelési mód.

Utalnunk kell arra, hogy a jelek szerint Lange is azok táborába tartozik, akik a szocializmust nem átmeneti, tehát nem forradalmi korszaknak, hanem megállapodott, önmagát reprodukáló termelési módnak tartják.³⁴ Bár szó szerint nem hangoztatja, kritériumai alapján a szocializmus osztály nélküli és antagonizmus nélküli formáció. Így homályban marad, a kommunizmus jellegre nézve újabb társadalmi formáció volna-e, akadna-e újabb termelési módja, forradalommal vagy anélkül vezet-e hozzá az út.

Erdemes azonban felfigyelni, hogy Lange szerint a termelési módokat is a tulajdonviszonyok szerint osztjuk fel. Vannak termelési módok, amelyekben társadalmi tulajdonviszonyok, meg olyanok, amelyekben magántulajdon-viszonyok uralkodnak. Az utóbbi esetben „csak a társadalom meghatározott része” rendelkezik monopóliummal a termelőeszközök felett, „ilyenkor mondjuk, hogy a társadalom osztályokra tagolódik”, e társadalmakban „a termelési folyamat nem szolgál az egész társadalom szükségleteinek legjobb kielégítésére, hanem mindenkéltől a termelőeszköz-tulajdonosok szükségleteinek kielégítésére”, végül pedig „épp ezért nevezzük az ilyen társadalmakat antagonisztikusnak”.³⁵

Nem tudunk szabadulni a benyomástól, milyen tendenciózus ez a beállítás: mintha elég volna megszüntetni a magántulajdont, máris össztársadalmi érdek szerint kellene történnie az elosztásnak, megszűnnének a társadalmi osztályok, s a társadalom sem volna többé antagonisztikus. Meghökkenítő, mihez fűzi Lange az osztályok megjelenését és létét, vagy mihez kapcsolja az antagonizmus fogalmát. Mintha minden a magántulajdon és az elosztás körül forogna. Mintha nem is volna értéktöbblet — nem hiába volt hiányérzetünk, amikor Lange a munkát és a termelést taglalta a bevezető részben! —, amelyet az egyik osz-

tály elsajátít; mintha nem is kizsákmányolásról — e szót Lange itt le sem írja! — volna szó, hanem csak afféle méltánytalan elosztásról; mintha nem is osztályharccal — még egy hiányzó fogalom! —, hanem absztrakt „összeférhetetlenséggel” zajlana ez a folyamat; mintha az osztályok léte vagy nemléte nem a termelésben, hanem más szférákban dőlné el.

Bár Lange nem tekinti a szocializmust átmeneti korszaknak, természetesen közli, hogy vannak átmeneti időszakok, melyekben két vagy több termelési mód egzisztál párhuzamosan. Nem említi, hogy az átmenetek forradalmi korszakok. Egyáltalán, az átmenet kérdésének súlyát, mint később látni fogjuk, nem ismeri fel eléggé, habár könyve írásakor Dobb már felvetette ezt a kérdést,³⁶ Sweezy is reflektált rá,³⁷ sőt egészében lezajlott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről szóló nevezetes vita.³⁸ A társadalmi formációk korszakáról is a hagyományos felfogást követi: az uralkodó termelési mód mellett legfeljebb a letűnt termelési mód *csőkevényei* meg a leendő termelési mód *csírái* lehetnek meg, ugyancsak párhuzamosan. A termelési mód artikulációjának, sajátos egybefonódásának a gondolata, úgy, ahogy azt például Godelier írta le az inka társadalomról,³⁹ Langénál természetesen még nem bukkan fel: majd egy évtizeddel később született meg ez az elmélet. Pedig csak ez igazolhatta volna Langénak azt az elképzelését, hogy az egyszerű árutermelés külön termelési mód; megfeledezett róla, hogy az nemcsak hogy uralkodó termelési mód nem volt, hanem csőkevény sem, csíra sem lehetett, s létezési módjára így nincs magyarázata.

Végre természetesen rá kell térnünk, miként határozza meg Lange a termelési módot és a társadalmi formációt. Első megközelítésre a következőket mondja: „A társadalmi termelőerőket s a velük összefüggésben levő termelési viszonyokat, mely utóbbiak szervezési központja a termelőeszközök feletti tulajdonjog, közös néven termelési módnak nevezzük.”⁴⁰

Nem nehéz belátni, hogy itt a termelési módról vajmi keveset tudunk meg; talán csak azt, hogy két dolognak a „közös neve”. Hadd mondjuk meg tüstént, hogy a második megközelítésre adott meghatározása is éppily vérszegény. Viszont teljes súllyal lép elénk a történelmi materializmus kiindulópontjának korábban említett problémája: vajon lehet-e a termelőerőket és a termelési viszonyokat a termelési mód *előtt* és attól *függetlenül* taglalni, tehát belőlük kiindulni, vagy csak a termelési módon *belül* indokolt beszélni róluk? Más szóval: vajon csupán „közös név”-e a termelési mód? Miért kellene két önálló tényezőnek, sőt fogalomnak, ha valóban *csupán* az köti össze őket, hogy az egyik meghatározza a másikat, „közös nevüknek” lenniük? A gazdasági folyamatban számszámra vannak tényezők, amelyek között hasonló meghatározó összefüggés mutatható ki, mégisincs „közös nevük”. Saját tar-

talommal rendelkező önálló fogalom-e tehát a termelési mód, amelynek a termelőerők és a termelési viszonyok legfeljebb mozzanatai, esetleg viszonylag önálló összetevői, tehát belső viszony van-e közöttük, vagy ellenkezőleg, a termelési módot megelőző, azon kívül is létező, önálló tényezőkről és fogalmakról van-e szó, amelyek között merőben külső jellegű viszony áll fenn, de ki tudja miért, talán Marx iránti kegyeletről, „közös nevüket” még napjainkban is fenntartjuk?

Lange, úgy látszik, az utóbbi felfogást vallja, mi azonban nem osztozunk véleményében. Természetesen, Lange ezúttal sincs egyedül; köztudott, hogy Lenin is rokon nézetet vallott vele. Ma is szép számmal akadnak marxisták, akik a termelési mód szerepét elhomályosítják, aztán meg teljesen relativizálják is. Sőt, miközben a termelési módon belül a lényegében függetlenített termelőerőknek tulajdonítanak döntő szerepet, a társadalmi formáción belül nem az így kialakult termelési módot ruházzák fel meghatározó szereppel, hanem — szeszélyes fordulat-tal — a termelési viszonyokat függetlenítik, gazdasági alapnak nyilvánítják őket, s mert ez az alap meghatározza a felépítményt, döntő szerephez juttatják a társadalmi formációban. Így az egyik is, másik is megkapja a maga meghatározó szerepét, s megtévesztően meszeszerű igazság tétetik közöttük.

Mint már mondtuk, Marx munkásságának különböző szakaszaiban, némi leleménnyel, találni támpontot erre az utóbbi álláspontra is. Lange természetesen a társadalmi formáció meghatározása során is követte a fenti logikát: „A termelési módot felépítményével együtt társadalmi formációnak vagy társadalmi rendszernek nevezzük, az adott társadalmi formáció sajátos termelési viszonyait pedig annak gazdasági alapjának tekintjük.”⁴¹ Pár lappal hátrább Lange közli a — miként mondja — szociológia második alapvető törvényét is, melyet így nevez: „a felépítmény és a gazdasági alap közötti szükségszerű megfelelés törvénye”.⁴² Itt aztán van egy nagyon jellemző mondat is: „Amikor változnak az alapvető termelési viszonyok (azaz a termelőeszközök feletti tulajdon), változik a felépítmény is: új társadalmi formáció keletkezik.”⁴³ Talán mondanunk sem kell, ismét merev (egyirányú) determinizmussal és redukcionizmussal van dolgunk.

Éppen csak szóvá tesszük: Lange egyértelműen használja a társadalmi formáció fogalmát, sem többféle értelméről, sem a vele rokon, Marx és Lenin használta fogalmakról, például a gazdasági társadalomformációról vagy a gazdasági-társadalmi formációról nem szól — tehát a kettő közötti különbségre sem világít rá⁴⁴ —, noha az utóbbi kifejezés Lenin nyomán annyira elterjedt a marxisták között, hogy szinte kizorította a Lange használta társadalmi formációt. A könyv írásakor még nem hangzott el a Sereni kezdeményezte, ide vágó vita.

Vessünk tehát egy pillantást az így kialakult képletre. A felépítményt a termelési mód határozza meg. A gazdasági alap csak a társadalmi

formációban jelenik meg. Nemcsak a termelési módnak, hanem a társadalmi formációnak is van önállóan fellépő termelési viszonya; a társadalmi formációban ez képezi a gazdasági alapot, nem a termelési mód. Valójában az alapvető termelési viszony, azaz a tulajdonviszony határozza meg a felépítményt. Amikor változnak a tulajdonviszonyok meg a felépítmény, új társadalmi formáció keletkezik.

Mondanunk sem kell, ez a képlet áthidalhatatlan ellentmondásoktól terhes. Véleményünk szerint a termelési viszony csak a termelési mód viszonyaként léphet fel a társadalmi formáció keretében is. Ha a társadalmi formációban gazdasági alap és felépítmény van, akkor vagy a termelési mód ez a gazdasági alap, vagy pedig más képezi a gazdasági alapot, de a termelési mód nem része a társadalmi formációnak. Más szóval, a termelési mód nem határozhatja meg a felépítményt, ha a gazdasági alap és a felépítmény között meghatározó viszony van, s ha ezt az alapot a termelési viszonyok képezik.

De itt nem is ez a legfontosabb. A legfontosabb az, hogy Lange iménti koncepcióján belül a termelési módnak nincs semmi szerepe. Ha ugyanis a termelési viszonyok közvetlenül és önállósítva is megjelenhetnek a társadalmi formációban, nincs semmi akadálya, hogy a termelőerők is ugyanígy meg ne jelenjenek. S ugyan mi szükség lehet még a termelési módra, ha a társadalmi formációban *önállósítva* benne vannak az egymást láncolatszerűen meghatározó elemek: a termelőerők, melyek meghatározzák a termelési viszonyokat, a termelési viszonyok, melyek gazdasági alapként megszabják a felépítményt, meg maga a felépítmény, mely esetleg visszahat rájuk? Még arra sincs szükség, hogy egy-egy termelési mód adjon nevet egy-egy történelmi korszaknak, hiszen a társadalmi formációk neve is szolgálhat erre a célra.

Természetesen, aki a felépítményről szól, annak szólnia kell a társadalmi tudatról is. Lange előbb felhívja a figyelmet, hogy az emberek tudatára ébrednek a társadalmi viszonyoknak, s ha leszámítjuk a gazdasági viszonyok egy részét, amelyek rejtve maradnak előttük, azokat tudatosan fenn is tartják. Ugyanilyen módon jutnak el a törvényekbe foglalt, a politikai, az erkölcsi, a vallási, a filozófiai, a tudományos és a művészeti eszmékhez, „melyek alapján az emberek a társadalmi viszonyokat értékelik”.⁴⁵ Csakugyan így jutnak-e el hozzájuk, s vajon csak ezt tennék velük? Mielőtt azonban válaszolnánk, fejezzük be: Lange ezeknek a társadalmi eszméknek rendszerezett összességét tekinti ideológiának. Emellett vannak még, mondja, pszichés álláspontok, érzelmek és hangulatok, melyek ugyancsak a társadalmi viszonyokhoz fűződnek, s ezeket társadalmi lélektannak nevezi, bár nyilván lelkiállapotra gondol. „A társadalmi viszonyok együttesét, melyeknek az emberek tudatában vannak, és az azoknak megfelelő társadalmi eszméket és pszichés álláspontokat közös néven társadalmi tudatként határozzuk meg”,⁴⁶ írja Lange.

E szerencsétlen megfogalmazásban nyilván csak elírás, hogy a társadalmi viszonyok a társadalmi tudat fogalmába sorolhatók; minden viszony, akár tudatos, akár nem, önmagában véve is intézményesedik, s objektivációnak tekintendő, a róla való tudat egészen más. Hasonlóképpen, mi más lehet, mint elírás az, hogy a társadalmi tudatot az ideológiától megkülönböztető „többletet” semmi más, mint a pszichés álláspontok képezik, holott ha valami, akkor azok nyilván a „hamis tudat” megnyilvánulásai. Lange azonban, sajnos, nem közli, minek tekinti az ideológiát, s létezik-e szerinte egyáltalán „hamis tudat”? Természetesen közli, hogy társadalmi tudat az ösztársadalom szintjén is, meg társadalmi csoportok körében is kialakul, de nem utal a kettő közötti lényeges különbségre, az osztályjellegre, az előbbi hegemonisztikus természetére. Természetesen a Gramsci-féle eszmékhez való viszonyulást hiába is kérnének számon, Gramsci eredményei e könyv írásakor még jobbra ismeretlenek voltak.

Sokkal fontosabb felfigyelni arra, hogy Lange megfogalmazásában a társadalmi tudat kizárólagosan okozat jellegű, a pavlovi tükrözésmélet leegyszerűsített változata szellemében. „Az összes társadalmi folyamat — írja Lange — az emberi tevékenység bizonyos válfaján nyugszik, mely állandóan ismétlődik. A társadalmi viszonyok az embereknek más emberekre irányuló, folyton ismételt egymás közti ráhatásának meghatározott válfajai. Az ilyen szakadatlanul ismétlődő tevékenység következményeként az emberek agyában társadalmi eszmék és társadalmi pszichés álláspontok képződnek.”¹⁷

Itt Lange egyfelől a tükrözésméletre korlátozva értelmezi a társadalmi tudatot, másfelől ismét előhozakodik azzal az elképzelésével, hogy a társadalmi folyamatok alapja nem a mozgás, a változás, a fejlődés, hanem az ismétlés, a körforgás, a megállapodottság. Ennek az ismétlődésnek itt is megkülönböztetett szerepet tulajdonít. Közli, hogy ez az ismétlődés szokássá válik, változás csak külső behatásra következik be, s ez a változás is tüstént szokássá lesz. Majd pedig, s ezt jól jegyezzük meg, így szól: „Ez az emberek mint biopszichikus szervezetek viselkedésének általános szabályszerűsége.”¹⁸ Csakugyan így állna a dolog? Hát az ember nem dinamikus lény? Hát nem különbözik-e az állattól abban is, hogy az állatnál bármilyen változás csak hosszú, nemzedékeken át történő kumuláció eredménye lehet, az ember viszont, tárgyi tevékenysége révén, a dinamikus fejlődés útjára lépett, illetve dinamikus lénnyé vált? Úgy véljük, Lange másodlagos, *biológiai* tulajdonságokkal igyekszik meghatározni az embert mint *társadalmi* lényt. Végül erre az apodiktikus megállapításra jut: „A társadalmi viszonyokat és az egész társadalmi tudatot konzervativizmus jellemzi, sajátos inerció, mely azon alapszik, hogy változások csak külső indítékok eredményeként jelentkeznek.”⁴⁹

A fentiekkel kapcsolatban tehát több észrevételünk van. Kezdjük ta-

lán azzal, hogy Lange itt világosan ki is mondja, hogy a termelési viszonyok változását nem a termelési módon belüli ellentétek, tehát nem belső indítékok eredményezik, úgyhogy valóban nem lát dialektikus egységet és azon belül jelentkező ellentétet a termelőerők és a termelési viszonyok között. Azt, ami a termelőerő részéről ráhat a termelési viszonyra, külső indítéknak, tehát mechanikus, külső kapcsolatnak tekinti.

A másik észrevételünk az, hogy természetesen „az emberek mint biopszichikus szervezetek” ugyancsak a társadalmi és történelmi mozgás meghatározó keretei, de csak olyan értelemben, hogy semmi sem történhet az emberi társadalomban, ami meghaladja az ember biopszichikai adottságait. De egyfelől ezen adottságok akármelyikét nem lehet önkényesen „örök emberi természetként”, történelmen kívüli dolognak feltüntetni, másfelől nem lehet akármelyik tulajdonságot kellő érvek nélkül a történelmi folyamatokra vonatkozólag „végső biopszichés korlátnak” nyilvánítani. A történelem azt mutatja, az ember képes volt az eddigi dinamikus társadalmi fejlődésben részt venni, vagyis a „biopszichikai korlát” elég tágas ahhoz, hogy a dinamikában ne akadályozza, s ezért nyilvánvaló, hogy a társadalmi mozgások meghatározóit e kereten belül, az ember *társadalmi* adottságaiban kell keresni. Ha még a termelési viszonyok alakulásával kapcsolatban sem hivatkozunk tehát osztályharcra, ha itt sem vezetjük be az osztályharcot vívó történelmi ember fogalmát, felmerül a kérdés, nem kellett-e csupán előre gyártott elképzelés kedvéért konzervatívvá nyilvánítani a társadalmi viszonyokat, s lelni erre az „emberi természetben” akármilyen érvet. Rövidesen látni fogjuk, minden okunk megvan rá, hogy igennel válaszoljunk.

A harmadik észrevételünk: megszokott dolog, hogy némely tudós az egész tudatszférát okozatszerűnek mondja, azt azonban, hogy konzervatív jellegű volna, még inkább, hogy a gazdasági alap is konzervatív természetű, Lange kivételével más szájából még nem hallottuk. Eszerint Lange aligha vádolható ökonomizmussal. Viszont egy még jobban lejárátott dologhoz folyamodott, a biologizmushoz.

Van Langénak még egy nevezetes elképzelése, mely mellett, sajnos, nem mehetünk el szó nélkül. Eszerint a felépítmény nem öleli fel a társadalmi tudat egészét, csak azt a részét, mely múlthatatlanul szükséges az adott termelési mód fenntartásához.⁵⁰ Ezzel kapcsolatban maga Lange közli lábjegyzetben, hogy Marx a társadalmi tudatot egészében véve azonosította a felépítménnyel, de ő Sztálint követi, aki *A marxizmus és a lingvisztika* című írásában, kevéssel halála és Lange könyvének írása előtt, bizonyos megkülönböztetéseket tett a felépítmény összetevői között. Még idézi is Sztálin nevezetes elképzelését, mely szerint a felépítményt a bázis hozza létre, méghozzá azért, hogy *szolgáljon* neki, s elég, ha a felépítmény lemond *szolgái* szerepéről — nota bene, honnan neki a lemondás képessége? —, tüstént meg is szűnik felépítmény lenni. Agilis tudósok később ugyanezen a vonalon kifejtették,

hogy a családi viszonyok, a népi kultúra és a tudomány egy része szintén nem tartozik a felépítményhez.

Ismeretes, hogy Kautsky már Sztálin előtt hasonló álláspontra jutott, felölelve a társadalmi tudatból a felépítménybe csak azt, ami az alappal együtt szükségszerűen változik. Természetesen sem Kautsky, sem Sztálin, sem Lange nem ad kielégítő magyarázatot arra, minek tekintésük a társadalmi tudatnak a felépítmény által fel nem ölelt részét, ha a társadalmi formáció csak alapból és felépítményből áll. Arra kell gondolnunk, hogy a társadalmi tudatnak ez a fattyú, kitagadott része illegálisan létezik. Ez már csak azért is különös, mert Lange ugyanitt azt írja, hogy a *társadalmi tudatban* mindig fellelhetők az adott felépítményen *kívül* a korábbi felépítmények maradványai is, egy részüket az új felépítmény magába is olvasztja, s megemlíti a római jog közismert esetét, más részük meg *nem zavarja* az új felépítményt, s talán nem is sejtji, hogy ezzel a kifejezéssel felveti azt a kérdést is, mi a sorsuk a régi felépítmény *zavaró* részeinek, amelyek — minthogy emberi objektívációk — ki vannak ugyan téve pusztulásnak, de nem következik be feltétlenül, még akkor sem, ha valaki szándékosan pusztítja őket. Természetesen az adott társadalmi tudatban fellelhetők a jövődjé termelési módból majdan kinövő felépítmény csírái is. Kitűnő volna, persze, ha Lange bizonyosságot is tudna adni arról, miként ismerhető fel az eljövendő társadalmi forma képződménye, s elkerülhetetlen-e épp annak a formának a jövele. Ennél is fontosabb: ha a társadalmi tudat nem tartozik egészében a felépítményhez, hol a helye a fentebb említett tudatrezidumnak egy-egy konkrét társadalmi formációban?

Újabban is akadnak tudósok, akik talán nem is sejtik, milyen közeli rokonságban vannak a Kautsky—Sztálin—Lange-féle felfogással: látván, hogy a felépítmény egy része közvetlenebbül járul hozzá az adott termelési mód reprodukálásához, míg más részéről ugyanez nem állítható, nem az utóbbiakat zárják ki a felépítményből, hanem az előbbieket sorolják be a gazdasági alapba, igaz, nem általában véve, hanem csak egy-egy konkrét társadalmi formációra vonatkozólag.⁵¹ Természetesen velük sem értünk egyet: úgy véljük, még mindig Marx felfogása az irányadó, azzal, hogy a felépítmény részei más-más fokozatban alkotják azt a blokkot, amely a kizsákmányoló osztály hegemóniáját képezi egy-egy konkrét társadalmi formációban — e ponton Gramsci eredményeivel is számolunk —, s amely elősegíti az ezen osztály által előnyben részesített termelési mód reprodukálását.

Mindezek után Lange megkísérelte kikerekíteni elméletét. Emlékeztetve rá, hogy a politikai gazdaságtan első és második törvénye a társadalmi formáció folyamatainak összhangba hozását szorgalmazza (s itt mint-ha megfelelkezne róla, hogy összhangba hozni azt kell, ami önmagánál fogva ellentétet tartalmaz), feltette a kérdést, van-e a társadalmi formációban olyan folyamat is, amely megbontja ezt az összhangot, illetve

van-e benne dinamikus elem. Természetesen igennel válaszol. Miközben az ember a társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat területén a megszokáshoz, illetve a konzervativizmushoz igazodik, a természethez, a termelőerőkhöz való viszonyulásában, ahol Lange szerint állandóan kap *külső* indítékot arra, hogy változtasson viselkedésén, progresszív magatartást tanúsít.⁵² Azt, hogy külső indítékokról van szó, Lange ismét nyomatékosan kiemeli.

Magáról az említett dolgról Lange csak annyit mond, hogy az ember munkával megváltoztatja természeti környezetét és új anyagi környezetet, házat, utakat, kanalizációt teremt magának, amelyet szerinte mesterséges környezetnek neveznek, s ez az új anyagi környezet ad indítékot az embernek arra, hogy változtasson megszokáshoz ragaszkodó viselkedésén a termelési folyamatban, ennek köszönhetjük a termelőerők szakadatlan fejlődését. Még A. L. Kroeber könyvéből is idéz, azt bizonyítandó, milyen rugalmasak az emberek, milyen könnyűszerrel változtatnak magatartásukon, ha termelésről van szó, viszont milyen konzervatívan viselkednek, ha egymás közti viszonyaikról és eszmevilágukról van szó.⁵³ Kroeber kimagasló kutatónak, felfogását éleselméjű megfigyelésnek nevezi.

Nekünk azonban fel kell figyelnünk arra, hogy ez a mesterséges világ voltaképpen az anyagi kultúra, ha a kultúrát az embernek a történelem során három irányba mutató, három területen kifejezésre jutó, felhalmozott, de egyben pusztulásnak kitett tárgyi tevékenységének tekintjük: a természet felé (anyagi kultúra), az emberek felé (társadalmi viszonyok) és önmaga felé: az ember mint személyiség felé. Lange szerint tehát az anyagi kultúra adja az indítékot az „örök emberi természethez” igazodó embernek, hogy történelemfeletti elhivatottsággal szakadatlanul fejlessze a termelőerőket. Ezt tekinti a politikai gazdaságtan harmadik törvényének; a termelőerők progresszív fejlődése törvényének nevezi. Ezt tartja tulajdonképpen a történelmi mozgás igazi hajtóerejének.

És ez az az „előre gyártott elképzelés”, mely miatt az örök emberi természet rabjaként felfogott embernek, minden meggyőző érv nélkül, másként kellett viszonyulnia a termelőerők fejlesztéséhez, mint ahogy állítólag a termelési viszonyokat fejleszti. Hiszen Lange egyetlen érvet sem hozott fel állítása mellett; szerinte az ember azért fejleszti szakadatlanul a termelőerőket, mert Kroeber azt állítja, hogy fejleszti. Pedig elég lett volna ugyanezt az embert, mármint a termelő embert történelmi keretek közé állítania, hogy belássa: például a rabszolga az égvilágon semmi külső indítékot nem kap arra, hogy a termelőerőket akár egy fikarcnyit is fejlessze — ezt más szövegkörnyezetben Lange is állítja! —, hiszen munkája gyümölcsét, akár többet, akár kevesebbet termel, teljes egészében elveszik tőle, ezzel szemben minden külső indítékot percről percre megkap rá, hogy változtasson a termelési viszonyokon, melyekben leledzik, hiszen állatszamba veszik, s életétől is bármikor büntet-

lenül megfoszthatják, „konzervatív” lázadása azonban nap nap után véres megtorlásba fullad. Vagyis a termelési viszony huzamos változatlanságát, az elvont ember állítólagos konzervatív „természetét” szintén az osztályharc kimenetele „eredményezi”. Annyira ismert tények ezek, hogy előhozakodni is restellkedünk velük.

Ezek után Lange leírja, miként történik a társadalmi formációk fejlődése és váltakozása. A harmadik törvény, minthogy hatására a termelőerők történelmileg függetlenül progresszíven fejlődnek, egyszer csak megbontja a termelőerők és a termelési viszonyok között uralkodó összhangot, ekkor működésbe lép az első törvény, minek következtében a termelési viszonyok megújulnak, s hozzáidomulnak a fejlettebb termelőerőkhöz. Mivel a termelési viszonyok képezik a gazdasági alapot, ennek következtében megbomlik az alap és a felépítmény közötti összhang, működésbe lép tehát a második törvény, így kialakul az új felépítmény.⁵⁴ Ekkor az egész formációban ismét összhang uralkodik mindaddig, amíg a kérlelhetetlen termelőerők, az anyagi kultúra és az örök emberi természet „dialektikus” kölcsönhatása eredményeképpen ismét meg nem bontják azt.

De e mozgás minden indítéka — figyeljünk fel rá — külső tényezőként lép fel. Azonkívül ellentét csak akkor jelentkezik, amikor minden kész már az átmenetre. Csak valakinek eszébe jusson megkérdezni, mit jelent ez a mai, konkrét tőkés társadalmakra vonatkozólag.

Ez az a dolog, amelyre írásunk elején utaltunk: minden olyan egyszerűen, simán, csodálatosan egymásba illik. Csak most látni, milyen előrelátó volt Lange, amikor úgy döntött, hogy a gazdasági alapot nem a termelési mód, hanem a termelési viszonyok képezik; ha nem így tett volna, a fogaskereknek nem illenének ilyen elbűvölően egymásba. Hiszen ha a termelési mód bármilyen szerepet is kap, minthogy felöleli e mechanizmus első és második tényezőjét, még hozzá egységbe gyúrva őket, nem lehetett volna külön-külön, önállóan szerepeltetni akár az egyiket, akár a másikat, s az egész mechanizmus kerekai, minthogy nem illetek volna ilyen zavartalanul egybe, vagy be sem indultak volna, vagy ha mégis beindulnak, csörögve széthullottak volna. E mechanizmussal kapcsolatban fel kell figyelni arra is, hogy szükségtelenné teszi a termelési mód és az átmenet elkülönített elméletét; a társadalmi formáció elmélete Langénál egybefogva oldja meg mindkettőt, természetesen azt feltételezve, hogy egy-egy társadalmi formációban kötelezően egy-egy termelési mód dominál, több termelési mód sajátos artikulációja nem jön számításba.

Ezzel természetszerűen kész is volna Lange elmélete a materialista történelemfelfogásról. Csakhogy miután így bevégezte, utólag külsőlegesen ráakasztott az elméletre még két dolgot: a dialektikát és az osztályharcot.

„Miként látható — írja Lange —, az egyik társadalmi formációból a

másikba való átmenet az emberi társadalomban jelentkező ellentmondás-sorozat alapul, minekutána az idomulás folyamatai következnek, amelyek ezen ellentétek eltűnéséhez vezetnek. Az ilyen fejlődési folyamatot, ellentétek keletkezése és eltűnése révén, dialektikus folyamatnak nevezik.”⁵⁵

Az még csak hagyján, hogy eszerint a társadalmi formáció korszakában nincs is dialektikus folyamat, hanem csak az átmenet korszakában, s hagyján az is, hogy az átmenet itt, jól jegyezzük meg, tartalmát tekintve kiegyenlítődik az idomulással. A probléma az, hogy Lange dialektikusnak nevez olyan folyamatot, amely — ha előzőleg adott leírását számításba vesszük — nem is dialektikus, sőt erre redukálja a lehetséges dialektikus folyamatok minden típusát is. Mindenekelőtt, Lange leírásában nincsenek belső ellentmondások — pedig ezeket, sőt a belső ellentétek egységét is, még a strukturalisták egy része, közöttük Godelier is, elismeri⁵⁶ —, hanem csak külső hatóerők. Lange voltaképpen önálló entitások között keletkező ellentétek következtében, külsőleges ráhatással, mechanikus ok—okozati viszonyban beálló változások sorozatát tünteti fel dialektikus folyamatnak.

Már meg sem lepődünk, amikor Lange felsorol három „dialektikus folyamatot”, mindegyikében megnevezi az „ellentét keletkezésének”, majd „idomulással” történő „eltűnésének” mibenlétét, s felismerjük, hogy ugyanazokról a folyamatokról van szó, amelyekre a politikai gazdaságtan három általa kimondott törvénye vonatkozik, de amelyekről pár lappal előbb, amikor konzervatív és progresszív elemeket keresgélt, azt állította, hogy a második és a harmadik folyamat a társadalmi formáció „harmóniáját” biztosítja, viszont az első folyamat dolga ennek a harmóniának a „megbontása”. Most tehát Lange meghazudtolja önmagát, s érvényteleníti saját, korábban proklamált törvényeit. Mert mi más volna, ha nem ez, amikor értelem szerint azt állítja, hogy a társadalmi formációban nincsenek külön harmóniát és külön dinamikát szolgáló folyamatok, hanem minden dialektikus folyamatban megjelennek az ellentétek is (dinamikus mozzanat), s bekövetkezik azok megszűnése is (harmonikus mozzanat). Ennek ellenére Lange ilyen eufórikus kijelentésre ragadtatja magát: „Ez a három dialektikus folyamat együttvéve az emberiség társadalmi fejlődésének folyamatát képezi.”⁵⁷

De ez még mindig nem minden. Lange kifejti, hogy az antagonisztikus társadalmi formációkban a fejlődési folyamatnak van ráadásul még egy negyedik tényezője is, méghozzá a termelőerők tulajdona terén monopóliumot élvező osztály érdeke. Még ha elfogadhatatlan is az osztályharc külsőleges, utólagos bevezetése, méltán elvárható, ha a három folyamat három törvénye után pótlólagos tényezőt is bevezetnek, hogy legalább ez a negyedik az osztályharc legyen. De nem, Lange az uralkodó osztály érdekét nevezi negyedik tényezőnek, „mely növeli a ter-

melési viszonyok és a felépítmény konzervatív jellegét”,⁵⁸ s ezért fokozza e viszonyok megőrzésének esélyét, melyek enélkül is „természetszerűleg konzervatívak”. Csak „ez okozza, hogy az osztály vagy az osztályok, amelyek érdeke a termelőerők fejlesztéséhez kapcsolódik, ellenszegülnek eme társadalmi privilégium további fennállásának”.⁵⁹ S csak ezek után írja Lange: „Ilyen körülmények között az új termelőerők és a régi termelési viszonyok között jelentkező ellentét, valamint az új termelőerőknek megfelelő termelési viszonyok támasztotta követelmények és a régi felépítmény közötti ellentét — osztályharchoz vezet”.⁶⁰

Csak ilyen pótlólagosan és efemer jelleggel kap helyet Lange elképzelésében az osztályharc. Itt legalább két súlyos kérdéssel kell szembenéznünk: az egyik osztályharc eredetére és jelentkezésének időpontjára, a másik a termelőerők fejlesztésében érdekelt osztály fogalmának értelmére vonatkozik.

Az elsővel kapcsolatban: már írásunk elején kifejeztük aggodalmunkat, lesz-e alkalom arra, hogy Lange a munkával kapcsolatban utólag elmondja mindazt, ami felett a bevezetőben elsiklott, de amit témánkkal kapcsolatban nem lehet megkerülni. Most már világos: Langének nem is volt szándékában a többletmunkáról, annak kisajátításáról, a kizsákmányolásról, a munkamegosztásról, az azon alapuló osztálytagolódásról és a termelési viszonyok részét képező osztályharcról, a történelmi folyamatban őket megillető helyen s adekvát módon szólni. Ezeknek a szerepét ő igen szerénynek látja a történelmi folyamatban. Szerinte a kizsákmányolt osztály megértéssel fogadja, hogy a termelési viszonyok és a felépítmény természetesen konzervatívak, de az a körülmény, hogy a privilégiumot élvező osztály tartósítani igyekszik azok konzervatív jellegét, *ellenállást* vált ki soraikban. Ezzel szemben ugyanez a kizsákmányolt osztály a társadalmi formáció korszaka végén valamilyen misztikus oknál fogva tüstént osztályharcot indít, mihelyt a második és harmadik „dialektikus” folyamatban önmagánál fogva megjelenik az ellentét, méghozzá e folyamatok természetesen progresszív vonalán. Azt, hogy a kizsákmányolt osztály honnan tudja meg az imént említett ellentét bekövetkeztét, talány marad. A lényeg azonban ez: Lange szerint osztályharc nincs is, csak az átmenetre való beérést jelző objektív ellentétek megjelenésének pillanatától kezdve. A társadalmi formáció egész korszaka tulajdonképpen a harmónia állapotában telik el. Természetesen, úgy gondoljuk, ez az elképzelés alaptalan.

A másik kérdéssel kapcsolatban: Lange egy szóval sem közli, melyik a termelőerők fejlesztésében érdekelt osztály, miből fakad érdekeltsége, s az mire irányul. A munkásmozgalomban régóta uralkodik az az elképzelés, mely szerint a kizsákmányolt osztályok, a privilégiumot élvezőkkel ellentétben, mindenkoron érdekeltek a termelőerők fejlesztésében. Ez csak annak az elképzelésnek az ideologisztikus, tehát „hamis tu-

datra" támaszkodó megfejlése, mely szerint a termelőerők történelem felettien, egyenes vonalúan fejlődnek, s minthogy a régi társadalom kiépíti a leendő társadalom anyagi bázisát, a kizsákmányoltak pedig érdekeltek a jövő társadalom létrehozásában, tehát érdekeltek a termelőerők fejlesztésében is. Marx szerint azonban, ezzel ellentétben, a tökélet, a kizsákmányolót folyton a termelőerők forradalmasítására készíti a profit maximálisra növelésének célja. Helytelen a felfogás, hogy a kizsákmányolt osztály egészében és automatikusan az új társadalom uralkodó osztálya lesz; az új termelési mód térhódítása új osztálytagolódással jár. Az új uralkodó osztály az éppen elért szinten veszi át a termelőerőket, s érdekeltsége nem a termelőerők akármilyen fejlesztésére irányul, hanem arra, hogy mielőbb megjelje a termelőerők azon fejlődéstípusát, mely összhangban lesz az új termelési móddal. Számára a termelőerők fejlesztése nem a régi folytatása, hanem abból kiindulva az új megfejlése. Ennek fényében a termelőerők fejlesztésében érdekelt osztály fogalma korántsem olyan magától értetődő, mint ahogy Lange gondolta.

Természetesen Lange szerint a társadalmi tudat „kettéválás” (vagyis: osztálytagolódása) is csak „a régi termelési viszonyok megóvásában érdekelt osztály (változásokkal szemben történő) ellenállása” folytán következik be, s ennek az osztálynak „az államhatalom, a törvényes viszonyok, az ideológia és az osztály számára kedvező társadalmi-pszichikai álláspontok” segítségével sikerül „egy időre meghosszabbítani a régi formáció életét”.⁸¹ Erről a meghosszabbításról Lange úgy beszél, mintha *szabályszerűség* volna. Úgy értsük-e a dolgot, hogy az átmenethez szükséges körülmények objektíve egy pillanatban beérnek, de *szabályszerű*, hogy az uralkodó osztály szubjektíve e pillanatot elodázza? Akkor hát mikor érkezik el ténylegesen az átmenet pillanata, az objektív vagy a szubjektív szabályszerűség szerint, s megállapítható-e ez empirikusan is konkrét társadalmakra vonatkozólag? Ha az átmenet *szabályszerűen* csak meghosszabbítás után következhet be, nem kellene-e a beérettséget *ténylegesen* későbbre tenni? S megmondhatná-e bárki, hogy mikorra? És egy gyakorlati kérdés: nemcsak a nyugat-európai országokban késik tehát a szocialista forradalom, hanem a cári Oroszországban is *megkésve* hajtották volna végre?

Nem is csoda, hogy Langét ezek az elképzelései ilyen különös következtetésre juttatják: „Ennek folytán az egyik társadalmi formációból a másikba való átmenet megkésve következik be, ami ahhoz vezet, hogy az átmenet »hirtelen« jön. Ez a »robbanás« akkor áll be, amikor a felduzzadt társadalmi erők szakítani kezdik a »gátat«, amelyet a régi társadalmi formáció képez. A társadalmi fejlődés dialektikus folyamata osztályharc és szociális forradalom formáját ölti.”⁸² Tehát *csak ekkor* ölti osztályharc formáját? Emellett: hogyan értsük a késés miatt bekövetkező *robbanást*? A fegyveres forradalom szükségszerű be-

következtére célozna netalán Lange, s ezt a szabály szerint fellépő késéssel magyarázná? Ha nem volna késés, nem volna „robbanás” sem, vagyis forradalom? Arra hajlunk, hogy Lange itt igennel válaszol. Ezt a magyarázatot, természetesen, nem tartjuk kielégítőnek.

3.

Ha tömören jellemeznünk és értékelnünk kellene Lange történelemfelfogását, alapjában véve a marxi elgondolásból periférikusan merítő, mechanikus materializmusnak minősíthetnénk, amelyet a szerző az „örök emberiből” fakadó biologizmussal fejtelt meg, lényegében metafizikus hozzáállással. Szerinte a történelmi fejlődést három, egymáshoz külsőlegesen viszonyuló, láncolatszerűen ok—okozati viszonyban levő folyamat alkotja: az első a termelőerő önálló, egyenes vonalú, a történelmi körülmények fölé emelkedő fejlődésfolyamata, amely a történelmi dinamizmus hordozója, a második a termelési viszonyok (illetve a gazdasági alap), a harmadik a felépítmény fejlődési folyamata, e két utóbbi konzervatív, a társadalmi harmónia folyamata, s ezért az első folyamat szuverén fejlődését az utóbbiak korszakzáró és -nyitó, láncolatszerű ugrással követik.

Ez a mechanizmus Lange elképzelése szerint fennakadás nélkül, mármár a perpetuum mobile ideális egyszerűségével működik, s felöleli az átmenetet is. A gazdasági alapnak nincs döntő befolyása. Az uralkodó társadalmi állapot a harmónia; ez csak az átmenetkor szakad meg, mely mindig megkésve érkezik és robbanásszerűen zajlik le. Bár Lange három „dialektikus” folyamatról beszél, minthogy azonban szerinte dialektikussá csak akkor válnak, amikor megjelenik bennük a harmóniát megbontó ellentét, s minthogy ez az ellentét nem belső, hanem kiemelten külső tényező hatására alakul ki, természetszerűleg mechanikus folyamatról van szó.

Lange, szemben találva magát azzal a problémával, hogy a történelmi fejlődés ismer osztály nélküli és osztálytársadalmakat is, egyúttal az osztály nélküli társadalom távlatával, egyszerismind tudva azt is, hogy mindkét társadalmi formára érvényes mozgástörvényeket kell megállapítania, arra az álláspontra jutott, hogy az osztálytársadalmak csak kitérőt jelentenek a társadalmi fejlődésben, tehát az alapvető törvényszerűség az osztály nélküli társadalmak más-más formációinak váltakozásán át vezet. Csak ez magyarázza Langének azt az álláspontját, mely szerint a társadalmi fejlődés univerzálisan a már említett három egybekapcsolódó folyamaton át vezet, az osztálytársadalmak esetében pedig ehhez pótlólagosan még egy negyedik folyamat is kapcsolódik, az osztályharcé. Az osztályharcnak még e társadalmakban is alárendelt és időleges — az ellentétek jelentkezése és kiküszöbölése közötti időszakra

korlátozott — szerepet tulajdonít. Az osztálytársadalmak és az osztály nélküli társadalmak egymás közti viszonyának ilyen elméleti megoldása teljesen elhibázott, s lehetetlenné teszi mindkét társadalmi forma reális fejlődéstörvényeinek feltárását.

Mihelyt ejtette az osztályharcot mint a történelmi fejlődés univerzális hajtóerejét (ti. úgy véelve, hogy az osztály nélküli formációkban másnak kell hajtóerőnek lenni), Langének ezt a hajtóerőt — hacsak merőben új megoldást nem talál — vagy a társadalmi folyamatok tudatos emberi irányításában, vagy az objektív társadalmi folyamatokban kellett látnia. A folyamatok tudatos irányítása az ősközösségekre vonatkozólag aligha valószínűsíthető, ezért Lange természetszerűleg az objektív társadalmi folyamatok mellett kötött ki. Így jutott el azon három objektív folyamathoz, melyek a történelmi mozgást szerinte alkotják, s melybe a dinamizmust az első folyamat hozza. A módszer, amellyel Lange az univerzálisat kutatja és megragadja, csak ide vezethetett.

Ugy látszik azonban, Lange nem kívánt ezen a funkcionalista pozíción maradni. Ő természetesen tudja, hogy a társadalmi folyamatok mozgatója az ember, s még ha a dinamizmust a termelőerők egyenes vonalú fejlődése nyújtja is, világos számára, hogy azok nem önmaguktól fejlődnek. S mivel itt sem vezetheti be az osztályharcos embert, hiszen a történelmi mozgás univerzális törvényszerűségeit az osztály nélküli társadalmi formációk alapján állapítja meg, csak az „örök ember” marad meg számára, akivel kapcsolatban aztán még „tudományosan” el kellett azt is hitetnie, hogy a külső indítékokra kétféleképpen, illetve ellenkező módon reagál: amikor a termelőerőkről van szó, a külső indítékok azok fejlesztésére készítetik, viszont a termelési viszonyok és a társadalmi tudat esetében épp ellenkezőleg, konzerválásra indítják őt. Ha az „örök ember” másmilyen volna, nem lehetne a három folyamat mozgatója, hanem ellenkezőleg, azok objektíven beteljesednének rajta. Ez a langei elképzelés leglaposabb pontja.

Ha pedig megnézzük, mi az, ami az „örök embert” külső tényezőként folyton a termelőerők fejlesztésére s ezáltal a történelmi folyamat „hajtására” készíteti, kiderül, hogy ez az őt körülvevő anyagi kultúra. Nem győzzük kellőképpen hangoztatni, hogy Lange azon kevesek közé tartozik, aki a kultúra egy részének végső soron döntő befolyást tulajdonít a történelmi fejlődésre vonatkozólag.

Mint hogy a történelmi fejlődést alkotó három egymásba kapcsolódó folyamattal Lange „megoldotta” a stabil társadalmi formák és az átmenetek váltakozását, a társadalmi formáció fogalmára csak azért volt szüksége, hogy annak segítségével nevet adjon e váltakozó, „szilárd” korszakoknak. A termelési mód fogalmára azonban semmi szüksége sem volt, ezért is redukálta azt a termelőerők és a termelési viszonyok „közös nevére”. Ez az oka, hogy a termelési mód és a társadalmi formák

ció közötti viszony Langénál hamályban marad. Ellentmondásba bonyolódik a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolat meghatározásakor is, melyek között külsőleges viszonyt feltételez, s mert a termelőerők önálló, folyamatos és független fejlődését vallja, a termelési viszonyokat egyirányúan meghatározottaknak tekinti. Amikor azonban e kapcsolatot kifejti, kiderül, hogy a termelőerők csak egy termelési viszonyt, nevezetesen a tulajdonviszonyt determinálják, mely aztán az összes többi termelési viszonyt meghatározza.

Nem szívesen tesszük szóvá, de végül is tény, hogy Lange elképzelése némely jelentős ponton szembeszökően egybevág a korában és környezetében széleskörűen elterjedt, ideológikus képződményekkel. Ezek közé tartozik az az igyekezet, hogy a szocialista forradalommal bekövetkezett változások ne tessenek pusztán szubjektív erők kieroszakolt megoldásának, mely épp ezért vitathatónak, sőt esetlegesnek is látszhat, hanem objektív társadalmi folyamat hozta elkerülhetetlen állapotnak, mely előbb-utóbb minden társadalomban szükségszerűen bekövetkezik. Ez az ideologizált elképzelés épp akkor kulminált, amikor az — különös ellenpontként — a társadalmi gyakorlatban az osztályharc szakadatlan élezésének szükségét hirdette. Lange egyirányú, szigorú determinizmusa, mely sem visszahatást, sem interakciót nem enged meg, a helyzet maradéktalan igazolásának benyomását keltette.

A másik ilyen pont az osztálytársadalom kialakulásának és megszűntetésének a kérdése. Az aktuális ideológikus elképzelés ezt a magántulajdon megjelenésének a megszüntetéséhez kapcsolta, s ez a körülmény leszerelte az arra irányuló kutatást, vajon a társadalmakban, amelyekben a társadalmi tulajdon még tulajdonformaként funkcionál, s nem alakult ki a tulajdonforma nélküliséget jelentő társadalmi tulajdon, fennállnak-e még a kizsákmányolás rejtett formái, s ha igen, melyek azok. Lange az osztálytársadalom létét szélsőséges módon a magántulajdon meglétére korlátozta, s szemet hunyt minden olyan jelenség felett, eltekintett minden olyan elméleti megfontolástól, mely ennek az elképzelésnek az ingatagságára intett.

Példaként felhozunk még egy harmadik pontot: a felépítmény státusának, illetve meghatározottságának kérdését. Lange környezetében az a, korábbiakhoz képest megfontoltabbnak tetsző felfogás terjedt el, hogy a felépítménybe csak a társadalmi tudat egy részét, a termelési mód reprodukálásához szükséges részét sorolhatjuk, illetve az épp adott gazdasági alap szigorúan véve csak ezt a részt determinálja. Ehhez azonban az elképesztő követelés kapcsolódott, hogy a társadalmi tudat ezen része *szolgálni* köteles a termelési mód fejlődését, illetve a gazdasági tervezést meghatározó aktuális hatalmi politikát. Lange magáévá tette ezt az elméleti elképzelést, és sohasem vett magának fáradságot, hogy megmagyarázza, hova tartozik a társadalmi formáción belül a társadalmi tudatnak az a része, amelyik kívül reked a felépítményen.

Lange munkája tehát olyan elméleti próbálkozásnak bizonyul, mely a marxi koncepciót, annak fragmentáltságából, hiányosságából kiindulva, a mechanikus materializmus irányában igyekszik „kiteljesíteni”. Ismereink szerint ezen a vonalon a legintelligensebb kísérletek egyike, amelynek fogyatékoságai azonban azt mutatják, hogy az út, amelyen járt — s ez a további kutatás számára fontos — járhatatlan, hiszen az életes marxi elképzelést Lange szemléletének merev korlátai teljesen megbé-
nítették.

JEGYZETEK

¹ Oskar Lange összegyűjtött műveinek sorozatában jelent meg a szerző *Ekonomia politiczna* (I. Zagadnienia ogólne, Panstwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1978) című könyve, amelynek első két fejezetével foglalkozunk a nemrég megjelent horvátszerb fordítás alapján (Oskar Lange: *Politička ekonomija*, Opći problemi, Ekonomska biblioteka, Prvo kolo, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1981). Könyvét Lange 1957 elején kezdte írni, az előszó szerint, amelyet 1959-ben keltezett, egy hosszabb mű első részének szánta, amely „tartalmazni fogja a politikai gazdaságtan legfontosabb problémáinak teljes kifejtését”.

² Cesare Luporini azt fejtegeti, mit jelent a tény, hogy Lenin: *Kik azok a „népbarátok”*... című írásában a történelmi materializmus tételeit hipotézissé redukálta, amelyeket Marx állítólag *A tőkében* hitelesített, s ezzel megalapozta a tudományos szociológiát. Megállapítja, hogy Lenin ezáltal eltekintett a történelmi materializmus és a politikai gazdaságtan bírálata közötti viszony problémájától. Ezt írja: „Hát vajon nem ez volt az elsődleges viszony a politikai gazdaságtan bírálata és a történelmi materializmus között? Hát az utóbbi nem azért konstituálódott-e, hogy a politikai gazdaságtan bírálatának, mihelyt megszületik, lehetővé tegye a haladást, fenntartva önmagát mint elméleti dimenziót ennek a haladásnak első eredményeivel? Röviden, vajon a történelmi materializmus nem metaelméletként konstituálódott-e, mely dialektikus viszonyban van az elmélettel?” (Cesare Luporini: Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomske formacije”. A *Markesizam u svetu* (a továbbiakban: *MUS*) című folyóirat, Beograd, 1979. 9. szám, 266. lap. — Az eredeti: Per l'interpretazione della categoria „formazione economico-sociale”, *Critica marxista*, 1977. 3. szám, május—június, 3—26. lap).

³ A marxisták a történelmi materializmus kiindulópontját túlnyomórészt „termelési módban” látják, mellyel az emberek „életüket” társadalmilag termelik és újratermelik.

⁴ A marxisták Langéval ellentétben általában a reprodukció egészét, tehát a termelést, elosztást, cserét és fogyasztást tekintik gazdasági folyamatnak. Lange azonban kiemeli, hogy a csere csak az elosztás egy válfaja, a fogyasztás pedig kívül reked a politikai gazdaságtan érdeklődési körén. Megjegyezzük, hogy Engels az Anti-Dühringben hasonlóképpen nyilatkozik: a politikai gazdaságtan azokkal a törvényszerűségekkel foglalkozik, amelyek az anyagi javak termelését és cseréjét szabályozzák, beleértve, hogy ezek képezik a gazdasági fo-

lyamatot. (Lásd: Friedrich Engels: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmosítása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974., 145. és 146. lap.)

⁵ „A folyamat kifejezésen itt olyan emberi tevékenységet értünk, mely állandóan ismétlődik.” (Lange, i. m., 19. lap)

⁶ E kérdésnek jelentős szakirodalma van. A problémába, amelyet szóvá teszünk, bepillantást nyerhetünk Heller Ágnes: *A mindennapi élet* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970) című könyve második részének munkával foglalkozó fejezetében is (96—106. lap). Íme néhány idézet: „S valóban, a munka mindkettő; mint munkavégzés a mindennapi élet szerves része, mint munkatevékenység közvetlen-nembeli objektiválódás. Marx két kifejezést is használ megkülönböztetésükre: az előbbit »labour«-nek, az utóbbit »work«-nek nevezi”. Majd: „Mégsem véletlen, hogy Marx a »labour« fogalmát többnyire az elidegenedett munkavégzés kategóriájának szinonimájaként használta.” Heller itt emlékeztet rá, hogy a kapitalista társadalom kialakulásától kezdve a munka elidegenedése a végsőkig kiéleződik, s idezi Marx ismert megállapításait, például azt, mely szerint a munka a munkás számára külsőlegessé válik, nem tartozik lényegéhez, meg hogy számára a munka többé nem szükséglet kielégítése, hanem csak eszköz a rajta kívül eső szükségletek kielégítésére, vagy például azt, hogy az ember végül csak állati funkcióban, evésben, ivásban, nemzésben érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig csak állatnak. Aztán: „A munkafolyamat tehát továbbra is az ember alapvető nembeli tevékenysége marad; de azzal, hogy a munka mint a mindennapi transzcendáló nembeli tevékenység feltétlenül elidegenedik, a munkavégzés elveszti az önmegvalósítás minden formáját és pusztán a partikularitás fenntartására szolgál... A munkavégzés tehát mindenkor az egyedet, az egyed életét termeli és termeli újjá; az elidegenedett munkavégzés azonban csak a partikularitást termeli újjá.” — Úgy véljük, már ebből is látszik: a munka egysíkú kezelése a munka polgári apológiájának veszélyével jár. Heller azonban arra is rámutat, hogy a „work” és a „labour” megkülönböztetése Marx számára a kommunista társadalom perspektívája szempontjából is fontos. Íme: „A »work« perspektívájának (Marx — M. N.) gondolatmenetének egy tendenciája világosan kivehető; az ugyanis, hogy a munka — legalábbis mint a természet és társadalom közötti anyagcsere — mindig is a szükségesség birodalma marad. A »labour« jövőjéről is különbözőknek látszanak elképzelései. (...) Itt is van azonban — éppen úgy, mint a »work« esetében — egy állandó mozzanat: ez pedig az, hogy a munka életszükségletté válik... A munka »életszükségletté válása« többek között annyit jelent, hogy a képességek ezen kibontakozásához szükséges, hogy az ember életének egy részét igénybe vegye az a fajta figyelemösszpontosítás, az anyagi és szellemi erőnek az a céltudatos igénybevétele, mely a munkát jellemzi (mind a fizikai mind a szellemi munkát)... A munka »életszükségletté válása« elsősorban a szabad individuumnak, a »labour«-höz való erkölcsi viszonyát jellemzi. Az ember ebben a tétélezett jövőben is azért dolgozik, mert nem tud nélkül élni; de nem azért, mert mint partikularitás nem tudja magát enélkül fenntartani, hanem mert mint szabad individualitás nem tudja magát enélkül reprodukálni. S ekkor mindenfajta elidegenedés megszűnik az egyed oldalán — nem függetlenül a »work« alakulásától, s a »labour« konkrét formáitól, de nem is azok egyszerű függvényeképpen”. — Természetesen Heller elképzelésének is vannak gyenge pontjai, de arról máskor. — Ugyanezzel a témával kapcsolatban feltehető tanulságos Danilo Pejović *Granice pojma rada* című tanulmánya. In: Pejović: *Hermeneutika, znanost i praktična filozofija*. Veselin Masleša, Sarajevo, é. n. 132. lap.

⁷ Rácz Dezső A marxi elmélet módosulása a XX. század elején (in: *Elmaradottság és ideológia a XIX—XX. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985 — egy 1985-ben tartott tanácskozáson felolvasott tanulmányok című tanulmányában) igen érdekesen mutatta be például a marxi kommunizmusvizíó módosulását a forradalomelmélet néhány jelentős pontján, melyet a cári Oroszországban Lenin szerint is a „korán” bekövetkezett szocialista forradalom hozott magával. Rácz szerint a marxi kommunizmusvizíónak a „tevékenységi mód” megváltoztatására vonatkozó pontján módosulás következett be: helyébe, redukció folytán, a magántulajdon megszüntetése lépett. Erre vonatkozó elemzése után a következő konklúzióra jut: „Marx tehát a kommunista forradalomban nemcsak politikai fordulatot lát, de nem is pusztán a termelési viszonyok összhangba hozását a tőkés viszonyok között kifejldött termelőerőkkel, hanem az egész »tevékenységi mód« megváltoztatását, a termelés rendszerének, a munka kényszerű, elidegenedett jellegét eredményező munkamegosztásnak az átalakítását. Marx A tőkében ezt a követelményt részletesen indokolja. Rámutat arra, hogy a profitérdeknek megfelelően racionalizált tőkés termelési rendszer, a részmunkáson alapuló munkamegosztás gátjává válik a termelőerők fejlődésének, mert éppen annak legfontosabb tényezőjét, az ember sokoldalúságát és kreativitását korlátozza. Ebből logikusan következik, hogy a kommunizmus tevékenységi módja — az öntevékenység — lényegében tér el a tőkés gazdaság tevékenységi módjától, a »munkától« és annak társadalmi megosztási rendszerétől, mert csak a munkamegosztás funkcionális hierarchiájának megszüntetésével tekinthető reálisnak az osztályok és mindenféle hatalom alapjának megszüntetése is. A magántulajdon mint dologi viszony felszámolása tehát önmagában még nem a forradalom célja, hanem eszköz a tevékenységi mód és az ebben foglalt elidegenedés megszüntetésére. Ez a gondolat jelentkezik már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban is. Marx itt »nyers kommunizmusnak« nevezi azt a formát, amely megszünteti ugyan a termelőeszközök magántulajdonát, de a tevékenységi módon, a tevékenység társadalmi megosztottságának rendszerén nem változtat. Ezért lényegileg nem lép túl a »magántulajdon viszonyán« (uo., 46—47. lap). Ennek az eltorzulásnak — Rácz szavaival: módosulásnak — okát Rácz az általa vizsgált konkrét esetben a következőkben látja: „Az elmaradottság viszonyai között a forradalom nem a fejlett termelőerők és a termelési viszonyok belső ellentmondásának következménye, hanem egy politikai válság szülte áttörés az »imperializmus világfrontján« (Sztálin), amit a tőkés viszonyok ellentmondásainak világméretű kiéleződése — adott esetben a háború, illetve a cári rendszer háborús összeroppanása hozott létre. Itt tehát nem a tőkés termelési mód válságáról van szó, hanem az uralkodó rendszer politikai összeomlásáról, ami lehetővé tette egy kis létszámú, szervezett forradalmi csoport számára a hatalom megragadását. A történelmi szituáció így alapvetően eltér a marxi elmélet feltételezésétől, a korai forradalom tartalma a politikai hatalom megszerzése, és fel sem vetődhet a tőkés »tevékenységi mód« átalakítása, mely még ki sem fejlődött. Ezért a szocializmus sem lehet a kommunista tevékenységi mód kialakításának időszaka, vagyis »átmenet a kommunizmushoz«, hanem éppen annak az ipari munkaszervezetnek a kialakulása, amit Marx már A tőke megírásakor a fejlődés gátjának tekint. Lenin szavaival »nem egyéb, mint államkapitalista monopólium, melyet az egész nép szolgálatába állítanak« (uo., 53—54. lap). Az átmenet itt érintett kérdéseit elméletileg valamelyest másképp látjuk, erről azonban más alkalommal.

⁸ „Azonban a termelési viszonyok nem korlátozódnak sajátos gazdasági alapegységekre (gyár, mezőgazdasági birtok, vasút stb.), amelyekben a termelési folyamat történik. A munkában való kooperáció társadalmi folyamata kiterjed az azon emberek közötti viszonyokra is, akik különböző ter-

melőegységekben dolgoznak. Vegyük például a lodzi textilgyárat. Gépeiket más, gépgyártásra szakosított gyárakban készítették, olyanokban, amelyek alkalmasint épp textilgépek gyártására szakosítottak. Ezek a gyárak más városban, sőt külföldön is lehetnek.” (Lange, i. m., 27. lap)

⁹ Azt vizsgálva, vajon a termelési mód fogalmát atomisztikusan vagy holisztikusan használják-e a marxizmusban, Orthmayr Imre: *A termelési mód nyomában* című tanulmányában (in: *Az élő Marx*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 56. lap) kimutatja, hogy Marxnál a fogalom mindkét értelemben szerepel. Marx beszél egyének termelési módjáról, különböző termelési ágak (pl. ipar és mezőgazdaság) vagy iparágak (pl. pamutfonás) termelési módjáról; tartományokat és közösségeket is saját termelési módjukkal nevez meg, termelési üzemegeket (pékségeket) meg termelést kivitelező személyeket is (a cipészt, a független parasztot) termelési móddal jellemez. „Mindezek a példák — írja Orthmayr — erősen valószínűsítik azt a lehetőséget (...), hogy a termelési mód fogalma a termelésnek olyan jellegzetességeit tartalmazza, amelyek a termelést individuális és globális folyamatairól egyaránt értelmesen állíthatók.” (Uo., 65—66. lap) Ezen az alapon keresve a tőkés termelési mód differentia specificáját, Marx szövegeiben, azt a bér munka, az árutermelés és az értéktöbblet-termelésben látja, melyek egyaránt jellemzik az egyéni tőke és az osztóke működését. „A termelési elemi egységében folyik a közvetlen termelési folyamat. Az eddigiek alapján úgy látszik — írja Orthmayr —, hogy Marx ilyen folyamatok közös és összegezhető vonásaival specificálja a tőkés termelési módot. A tőkés gazdaság egésze ugyanakkor más megkülönböztető jegyekkel is rendelkezik, például a tőkés áruforgalom és a tőkés elosztás területén... A tőkés áruforgalom tehát nem rendelkezik a tőkés termelési mód két megkülönböztető jegyével, az érték- és az értéktöbblet-termeléssel.” (Uo., 69. lap) Ezzel összhangban Orthmayr megállapítja: „A termelési mód fogalma tehát közvetlenül nem arra a totalításra, arra a szervezésre vonatkozik, amelynek a termelés, elosztás, csere és fogyasztás a különböző tagjai, hanem ennek egyik tagjára, a termelésre.” (Uo., 70. lap) Ugyanilyen értelemben írja: „Megpróbáltam rekonstruálni azokat a marxi gondolatokat, amelyek azt sugallják, hogy még a termelés komplex rendszerei rendelkeznek is olyan jellegzetességekkel, amelyekkel alkotórészeik nem, a termelési mód fogalma nem ezeket a jellegzetességeket foglalja magába” (uo., 71. lap). A magunk részéről csak azt jegyezzük meg, hogy a termelési mód automatikus reprodukálása — ez pedig a mindennapi élet realitása — mégsem történhet kizárólag a termelési folyamat kihagyásos (a reprodukció többi szakaszát átugró) megújulásával, hanem csak a reprodukciós folyamat egésze, tehát a termelés, az elosztás, a csere, a fogyasztás révén. — Megjegyzendő, hogy Orthmayr írása elején közli: az, hogy kutatásában arra jutott, amire jutott, nem jelenti, hogy személy szerint elveti a holista megközelítést. Orthmayr természetesen rámutat, hogy Immanuel Wallerstein félreérthetetlenül holista módon értelmezi a termelési módot. Felhívjuk a figyelmet Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1983) című könyvére, külön az Elméleti áttekintés címet viselő, hetedik fejezetre (673—699. lap). (Az eredeti: *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974) Orthmayr idézi Wallerstein igen jellemző nézetét: „Egy termelési mód mindig egy gazdaság jellegzetessége, egy gazdaságot pedig a termelőmunka hatékony, folytonos megosztása definiál... Sem a termelési individuális egységei, sem a politikai vagy kulturális entitások nem írhatók le termelési móddal rendelkezésként, hanem csak a gazdaságok.” Orthmayr az idézetet I. Wallerstein: *Civilizations and Modes of Production: Conflicts and Convergences* című művéből vette, mely a *Theory and Society* című folyóirat 1978. januári számának 4. lapján jelent meg.

¹⁰ „A termelőerőknek tulajdonított stratégiai jellegű fontosság annál inkább nyomatékossítja e fogalom »definíciójának« nyomorúságos voltát. Mivel Marx felettébb tartózkodott attól, hogy a termelőerőket meghatározza, legtöbben be-
 érik azzal, hogy — miként E. Balibar felfigyelt rá — a termelőerőket
 összetevődik »felsorolásával« definiálják, aminek modelljét J. V. Sztálin adta
 meg...» — írja A. D. Magaline, majd idézi Sztálin meghatározását a köz-
 ismert, háború előtti szovjet párttörténetből. Aztán lábjegyzetben ezt írja:
 „Tudásunk szerint Marx sohasem határozta meg éppenséggel a »termelő-
 erők« fogalmát; a ma ismert definíciókat Marx azon szövegei inspirálták,
 amelyekben Marx azokról a feltételekről szól, melyektől a munka termelő-
 ereje függ... vagy amelyekben az absztrakt munkából kiindulva a »munka-
 folyamat elemeit« taglalja...» (A. D. Magaline: *Klasna borba i razvitak
 proizvodnih snaga: problematika kapitala: MUS, 1978., 1. szám, 93. lap. A
 szerbhorvát fordítás a szerző Lutte de classes et devalorisation du capital.
 Maspero, Paris, 1975 című könyvének egy része.) Orthmayr Imre fentebb már
 említett tanulmányában, közöl egy idézetet Vernon Venable: *Human nature:
 the Marxian View* (Dennis Dobson, London, 1946) című könyvéből, ennek
 egy része: „Pontosan mik ezek a »termelőerők« és mik a »termelési visz-
 onyok? Azokon a helyeken, amelyeket fel tudtam kutatni, Marx és Engels
 sehol nem ad explicit definíciót a termelőerőkről» (Orthmayr, i. m., 77. lap).*

¹¹ Lange, i. m., 21. lap.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ „Összegezve elmondhatjuk, hogy Marx a történelmi folyamatot a ter-
 melőerők és a termelési viszonyok közötti szakadatlan dialektikában, az egy-
 behangzás mozzanata és az oppozíció mozzanata közötti dialektikában látja
 — írja Lelio Basso. — Fontos észben tartani e két mozzanat közötti eltér-
 ést, mert mindkettő belső logikája különbözik. Az első mozzanat esetében,
 mely az új társadalmi formáció konstitutív és felfelé ívelő fázisát jelöli, a
 termelőerők és a termelési viszonyok konvergálnak és együttesen vezetnek az
 új, homogén rendszerhez, mely totalitásában belsőleg koherens. De attól a pil-
 lanattól kezdve, amikor a termelőerők fejlődése összeütközésbe kerül a ter-
 melési viszonyok természetével, kezdetét veszi az egyre nagyobb ellentmondá-
 sok fázisa, melyben a termelőerők fejlődésének logikája forradalmi értele-
 mben az új társadalmi formáció felé serkent, miközben a termelési viszonyok
 logikája konzervatív irányba vezet, hogy megtartsa a régi rendszert és a
 meglevő viszonyok szakadatlan reprodukálását. Így egyazon tőkés rendszeren
 belül két ellentétes logika hat, melyek értelmére még visszatérünk.» (Lelio
 Basso: *Szocializmus i revolucija*. Globus, Zagreb, 1981. Az eredeti: *Szocialismo
 e rivoluzione*. Feltrinelli, Milano, 1980). A termelőerők meghatározó szerepe
 Basso szerint, úgy véljük, félreérthetetlen.

¹⁵ Azt a következtetést vonhatjuk le az értekezés második részében elmon-
 dottak alapján — írja La Grassa —, hogy a termelési viszonyok képezik a
 termelőerők fejlődésének formáját. Minden adott termelési módban ez a for-
 ma a termelőerők inherens részévé válik, fejlődésük voltaképpen csak ennek
 a formának a megnyilvánulása. Bizonyos értelemben a termelési viszonyok
 maguknak a termelőerőknek a »testében« vannak, nem azok »edénye« nem
 külső »burka«, hanem a termelőerők fejlődésének »kötőszöve« (ha ezek a
 metaforák egyáltalán megfelelnek).» (Gianfranco La Grassa: *Proizvodne snage
 i odnosi proizvodnje. MUS, 1974. 10. szám. Az eredeti: La force productive*

e rapporti di produzione. *Critica Marxista*, 1973. 6. szám). — A fentivel hasonló értelemben írja: „Sohasem lehetséges a termelőerők pusztán kvantitatív jellegű fejlődése, ez a fejlődés mindig meghatározott típusú, meghatározott irányú fejlődés, melyet a (szűkebb értelemben vett) termelőfolyamat sajátos, »belső« artikulációja implikál, mely aztán a maga részéről a termelési viszonyok (a munkaeszközökkel kapcsolatos tulajdonviszony) meghatározott szerkezetére épül.” (Uo., 59. lap) Végül La Grassa Charles Bettelheim *Revolucion culturelle en China* (Maspero, Paris, 1973) című könyve 105. lapjáról idéz: „... a termelőerők és a termelési viszonyok együttesében ezek a viszonyok játszanak meghatározó szerepet, rákényszerítve a termelőerőkre a reprodukálás feltételeit. Ezzel szemben a termelőerők fejlődése soha közvetlenül nem határozza meg a termelési viszonyok átalakulását; ezt mindig az adott osztályok közvetítésével, azaz osztályharccal történik” (uo., 48. lap).

¹⁶ „A nehézség abból származik, hogy a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak kétségtelenül megvan a maguk állandó jelleggel meghatározó szerepe — írja Lucien Sève. — Egyfelől a termelőerők, amelyek nem elvont szükségletek kielégítését szolgáló, »önmagukban vett« termelőerők, (...) hanem a dolgozók kizsákmányolásának eszközei, nem spontán és társadalmi szempontból nem is semleges módon fejlődnek, hanem olyan osztályérdeknek talapzatán, amelyeket ők maguk hoznak működésbe, s így fejlődésük folyamán mindvégig meghatározzák őket a termelési viszonyok. Ugyanakkor ezek fejlődését is állandó jelleggel meghatározzák a termelőerők, mert bár igaz, hogy az utóbbiak társadalmi szempontból nem semlegesek, és fejlődésük nem spontán, de nem is tehetetlen és nem is meghatározatlanul formálható elemek. A termelő apparátusnak, éppen azért, mert osztályérdeknek materializációja az embereket a természethez fűző viszonyok egy rendszerében, megvan a saját objektív szükségletei, és fejlődése engedelmeskedik a természeti szükségszerűségnek, a technológiai törvényeknek... Így a termelési mód egységének keretén belül két szükségszerűség konfliktusba kerül, mert egymáshoz képest különmemű viszonyok — természeti szükségszerűség az egyik, osztályérdek a másik oldalról —, és ugyanakkor arra kényszerülnek, hogy egységet alkossanak a technikai munkamegosztásban, a termelési mód egységének közvetlen formájában. Mindkettőnek megvan a saját törvénye annyiban, amennyiben külön vesszük szemügyre. A termelőerők történetének... megvan a fejlődési logikája, de a termelési viszonyok története... a gazdasági, politikai és ideológiai harcok, a másodlagos ellentmondások és véletlenek tömkelegén át a termelőerők lehetséges fejlődési módozatai közül állandóan kiválasztja a neki megfelelőt. Így szerepe döntőként jelenik meg, de a termelőerők alapvető szerepe alapján.” (Lucien Sève: *Bevezetés a marxista filozófiába*. Kossuth Könyvkiadó, 1984, Budapest, 157—158. lap. Az eredeti: *Une introduction a la philosophie marxiste*. Editions Sociales, Paris, 1980). Továbbá: „Ahhoz, hogy az »alapvető« és a »döntő« közötti különbséget a maga pontos fogalmi jelentésében gondoljuk el... Amit a termelőerők meghatároznak, az a történelmi fejlődés formális lehetőségei vagy lehetetlenségei. Ebben az értelemben játszanak alapvető szerepet: hosszú távon a történelem által megvalósított lehetőségek szükségképpen összhangba kerülnek azzal, amit a termelőerők megengednek és kizárnak. Ily módon a termelőerők egy adott állapotánál a termelési viszonyok egy bizonyos típusa gyakorlatilag lehetetlen, egy másik pedig mindinkább elkerülhetetlenné válik. Ez a szerep annál is inkább alapvető, mert a termelőerők fejlettségi szintje nemcsak külsőleg határozza meg a termelési viszonyokat, (...) hanem belsőleg is, az osztályok közötti mindenkor erőviszonyok alakulása végső elemzésben a termelőerők fejlettségétől függ” (uo., 158. lap). Ezenkívül: „Ugyanakkor a termelési viszonyok döntő történelmi szerepet játszanak: meghatározzák, hogy a ter-

termelőrk adott állapotából következő formális lehetőségek közül melyek, milyen formában, milyen irányban és milyen ritmusban fognak megvalósulni. Ez a szerep annál konkrétábban döntő, hogy nemcsak külsőleg határozza meg a termelőerők mozgását, hanem belsőleg, a gazdaságpolitika képében is: a gazdaságpolitika az ellenséges osztályok hatalomért vívott harcának a leg-
 őbb tétje, mert közvetlenül a nemzet teljesítőképességéről, a tömegek kon-
 két életéről, az egyének kibontakozásáról van szó. Ha félreismerjük vagy
 minimalizáljuk a termelési viszonyok és általa az osztályharc döntő szere-
 vét, ahogy ezt más-más kontextusban a szociáldemokrácia és a marxizmus
 ztáláni dogmatizálása tette, elkerülhetetlenül vulgáris, ökonomista — tehát
 fenn« idealista — materializmushoz jutunk, azaz a politikában az oportu-
 izmushoz, a technokratizmushoz, a bürokratizmushoz” (uo., 159. lap).

¹⁷ Magaline például éppenséggel károsnak minősíti Marx 1859-beli nevezes
 es Előszavát, azonkívül úgy tünteti fel, mintha a kérdéssel kapcsolatban *A*
 őkevel Marx álláspontjában éles fordulat, majdhogynem páfordulás követ-
 ezett volna be. Minthogy egy szót sem szól arról, hogy Marx *A tőke* után is,
 lkalomadtán a termelőerők elsőbbsége mellett nyilatkozott, az olvasóban azt
 benyomást kelti, mintha ez soha többé nem fordult volna elő. Magaline
 zzal magyarázza Marx nézetének „gyökeres” megváltozását, hogy az 1859-
 eli Előszó és *A tőke* első kötete szövegének véglegesítése között elméletileg
 isztázta két fogalom jelentőségét: a termelési viszonyok és a reprodukció
 ogalmát. Miután idéz az 1859-beli Előszóból, Magaline így folytatja: „Mint-
 ogy ez a szöveg kárt okozott a marxizmus fejlődésének, úgy látjuk, ki kell
 izsgálni státusát, azaz ki kell jelölnünk a helyét ahhoz viszonyítva, ami
 Marx eszmei fejlődése során megelőzte azt (leggyakrabban »korai műveknek«
 evezünk őket), és ahhoz viszonyítva, ami utána következett (vagyis minde-
 ekelőtt *A tőkéhez* viszonyítva)” (Magaline, i. m., 114. lap). A termelési vi-
 zonyok és a reprodukció fogalma felismerésének jelentőségéről: Magaline,
 m., 115—116. lap.

¹⁸ Marx—Engels *Művei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, 13. kötet.
 A politikai gazdaságtan bírálatához, Első füzet, Előszó (1859-ből), 7. lap.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy Marx a formális szubszumpciót az abszolút érték-
 őbblet termeléséhez, a reális szubszumpciót a relatív értéktöbblet termeléséhez
 öti. Ezt a problematikát Marx *A tőkében* is feldolgozza, de méginkább *A*
 őke úgynevezett hatodik, közvetlen fejezetében, amelynek magyar fordítását
 em ismerjük. A szerbhorvát kiadás: Karl Marx: *Rezultati neposrednog procesa*
proizvodnje, IC Komunist, Beograd, 1977, főként a 46—64. lap.

²⁰ Karl Marx: *A tőke*. Második kötet, II. könyv, Kossuth Könyvkiadó,
 udapest, 1978. 55. lap.

²¹ G. A. Cohen szigorú értelemben vallja a termelőerők önálló fejlődésére
 neg a termelőerők primátusára vonatkozó két tézist. Elvet minden formu-
 ációt, mely bármiféle reciprocitást feltételez a termelőerő és a termelési vi-
 zonyok között, kiemeli, hogy ez a kapcsolat csakis egyirányú, a termelőerők
 avára. Sorra veszi Marx műveit, számtalan idézetet sorakoztat fel saját fel-
 ogása igazolására, megállapítja, hogy ezek az idézetek közismertek, s felteszi
 kérdést, mi az oka, hogy mégis sokan a termelési viszonyok primátusa mel-
 ett kardoskodnak. Válasza szerint az, hogy a termelőerők primátusát sokan
 z emberiség lebecsülésének tekintik, meg hogy Marxnak vannak ellenkező
 értelmű szövegei is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban csak a Kommunista

Kiáltvány-belit említi meg, s külön alfejezetet szentel cáfolatára. Kiemeli, hogy a termelőerők fejlődését mindenekelőtt az emberi képességek gyarapodásaként kell értelmezni, s ha így teszünk, akkor „a technológiára helyezett nyomaték elveszti dehumanizáló látszatát” (G. A. Cohen: *Primat proizvodnih snaga, MUS, 1979.*, 9. szám, 287. lap. Az eredeti: Karl Marx's Theory of History, A. Defence, Clarendon Press, Oxford, 1978). — „Az emberek legigázásának képessége — írja Cohen — mindenekelőtt a termelési viszonyok, nem pedig az anyagi erők sajátja: a termelési viszonyok bilincssé válnak, amikor akadályozzák az anyagi fejlődést.” (Uo., 287. lap) Cohen felrója némely marxistának, hogy hátrat fordítanak a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatból félreérthetetlenül következő felismerésnek, s az osztályharcot minősítik a történelem hajtóerejének. „Annak a lehetősége — írja Cohen —, hogy az osztályharc révén nyerjenek magyarázatot az események, szintén korlátozott. A kapitalizmus azért és akkor fejlődik, amikor és amiért a burzsoá osztály legyőzi az őt megelőző uralkodó osztályokat... De miért jelentkezik a győztes osztály? Marx a termelőerők jellegében látja a feleletet... A meghatározott korszakon át uralkodó osztály, a korszakra szóló összeütközésből győztesen kikerülő osztály az az osztály, amelyik a legalkalmasabb, legrátermettebb és legelszántabb arra, hogy kezében tartsa a termelőerők fejlődését az adott időszakban. Ezért Marx gyakran elismeri, hogy az uralkodó osztály nemcsak saját érdekét érvényesíti, hanem egyúttal az emberiség érdekeit is, mindaddig, amíg uralkodása túlhaladottá, reakcióssá nem válik. Szerinte egy osztály túlsúlya mindig az adott korszak termelési szükségletein alapszik...” (Uo., 288. lap) Egyébként Cohen is, Langéhoz hasonlóan, az örök emberi természettel magyarázza azt, hogy a termelőerők folyton növekednek, megrója a marxistákat, akik tagadják, hogy az emberi természetnek vannak „örök” jegyei is, s érveit három pontba foglalja: az emberek racionálisak; történelmi helyzetük szerint hiányok között élnek: rendelkeznek olyan intelligenciával, melynek segítségével helyzetükön folyton javíthatnak. Ahol a termelőerők primátusának természetét vizsgálja, ez a kiindulópontja: „Úgy véljük, a termelőerők *funkcionálisan* magyarázzák a termelési viszonyok jellegét” (uo., 289. lap). Külön kiemeli, hogy a termelőerők mindenekelőtt az anyagi termelési viszonyokat határozzák meg, az anyagi termelési viszonyokat a társadalmi viszonyokat, azok meg a társadalmi termelési viszonyokat, amelyeket egy-egy, a tézis alá sorolható példával szemléltet.

²² A. D. Magaline, i. m., 88—136. lap.

²³ Uo., 31. lap.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 28. lap.

²⁶ „Mert a termelőeszközök feletti tulajdon dönti el a termelőeszközök felhasználási módját, s ezzel meghatározza a kooperáció és a munkamegosztás módját, egyúttal meghatározva azok határát is.” (Uo., 28. lap)

²⁷ Tanulságosan világít rá e kérdésre Rácz Dezső a fentebbi jegyzetek egyikeben már említett tanulmányában. „Marxnál elidegenedés és magántulajdon — írja Rácz — a lényeg és a jelenség, a tartalom és a forma viszonyaként jelentkezik, és mindkettőnek alapja a munkamegosztás adott rendszere. A marxi problémamegoldás lényege éppen ennek felismeréséből adódik; a magántulajdon megszüntetése csak annyiban jelent »pozitív társadalmasítást«, amennyiben megszüntetjük a tulajdonviszonyok által rögzített munkamegoszt-

tást, s ezzel az elidegenítés alapjait." Aztán így folytatja: „A munkamegosztás és a tulajdonviszonyok elhanyagolása a marxi gondolatmenetet alapvetően megváltoztatja. Szétszakad ugyanis a munkamegosztás—elidegenedés—magántulajdon logikai összefüggése, és a premissza nélküli, csonka szillogizmus—elidegenedés—magántulajdon—ok-okozati kapcsolata értelmetlenné válik. Logikusnak tűnik viszont, hogy az eszköztulajdon kiemelkedő szerepe legyen ez esetben is a meghatározó. Következésképpen a kauzalitás iránya megfordul, felcserélődik tartalom és forma, és éppen az a szemléleti hiba áll elő, amelyre Marx kifejezetten felhívta a figyelmet: »... ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye...«” valamivel lejjebb ezt írja: „Az ily módon redukált elmélet ideológiai funkciója, illetve meghatározottsága kézenfekvő. Az elmaradottság viszonyai között felépülő szocializmus koncepciója nem tud mit kezdeni a munkamegosztás és az elidegenedés kapcsolatának tételével, hiszen éppen egy olyan munkaszervezet kialakítását célozza, amelyik a marxi kifejtés szerint alapját képezi az elidegenedésnek. Ezért a probléma ideológiai megoldása szükségszerűen csak elvont és formális lehet, megkerüli a lényegét, az államnak a kérdését. Az elidegenedés valóságos megszüntetésének konkrét folyamata ugyanis feltételezi, hogy a proletárállam mint »nem igazi állam«, mint »elhaló állam« funkcionáljon, s hogy fokozatosan átadja szerepét a társadalmi és termelési öngazgatásnak. Ez viszont feltételezi a politikai és a munkaszervezet demokratizálását, a redistributív, alá-fölérendeltségi viszonyok háttérbe szorulását” (Rácz, i. m., 68. és 69. lap).

²⁸ Lange, i. m., 28. lap.

²⁹ „Ebből az következik, hogy a termelési viszonyokat a termelőeszközök feletti tulajdon fajai szerint kell osztályozni. Ez a tulajdon társadalmi és magántulajdon lehet.” (Uo.)

³⁰ Etienne Balibar: *Višak vrednosti i društvene klase*. *MUS*, 1978, 1. szám, 26. lap. Az eredeti: *Plus-value et classes sociales*. In: *Cinque études du matérialisme historique*. Maspero, Paris, 1975.

³¹ A történelmi korszakok megnevezése terén teljes a zűrzavar a szakirodalomban: vannak, akik a társadalmi formációk, vannak viszont, akik a termelési módok nevét használják erre a célra. Vannak, akik a társadalmi formációkat is a termelési módok nevével illetik, illetve olyanok is, akik nem különböztetik meg e képződmények nevét.

³² A marxizmus kanonizálására tett többszöri kísérlet során, legutóbb a harmincas években, elterjedt a felfogás, mely szerint a történelmi fejlődés minden emberi társadalom számára szükségszerűen öt szakaszon, illetve korszakon át vezet: az ősközösségen, a rabszolgatartó, a feudális, a tőkés és a szocialista termelési módon át. Ez a kanonizálás a II. Internacionáléban Kautsky és követői részéről történt hasonló kísérletre támaszkodott. Kiindulópontja a nyugat-európai fejlődési séma volt, melyet az egész világra nézve igyekeztek kötelezőnek feltüntetni. Ennek során a húszas évek végén és a harmincas évek elején heves vita folyt a Szovjetunióban a Marx emlegette ázsiai termelési módról, mely e fogalom elvetésével végződött. Ennek következtében egyfelől a rabszolgatartó, másfelől a feudális termelési mód fogalmát tágtották oly mértékben, hogy fellelhessék azokat a társadalmakat is, amelyek valójában az ázsiai termelési módhoz tartoztak. A hatvanas években ismét felújult az ázsiai termelési módról szóló vita, s ennek során a fogalom indokoltága nyilvánvalóvá vált. Minthogy azonban Nyugat-Európa, történel-

me során nem ismerte az ázsiai termelési módot — Európában csak Mükénében és Etruriában jelent meg —, kézenfekvővé vált, hogy nem kell minden emberi társadalomnak minden egykori vagy lehetséges termelési módon áthaladnia, s ebben gyökerezik az az elképzelés, hogy Földünk társadalmi csoportokat alkotva, más-más fejlődési vonalon haladtak, vagyis a fejlődés nem egy, hanem többvonalú. Ezt az elképzelést támogatta Marx *Grundrisse*-beli fejtegetése is — a *Grundrissét* megannyi európai nyelvre csak a hatvanas években fordították le —, mely szerint az ősközösség felbomlása párhuzamosan az ázsiai, az antik és a germán tulajdonformához — értsd: termelési módhoz — vezetett. Megjegyzendő, hogy a termelési módok és a társadalmi formációk számára vonatkozólag is erősen megoszlik a kutatók véleménye. Ma már a fejlődés több többvonalú sémája ismeretes. Felhívjuk a figyelmet Umberto Melotti sémájára, aki a világ fejlődésének öt párhuzamos vonalát ismeri. Umberto Melotti (Sadašnje stanje problema. *MUS*, 1980. 7. szám, 232. lap) áttekintést ad a problémáról, és kifejti saját elképzelését. (Az eredeti: Umberto Melotti: *Marx e il terzo mondo* című könyvének egy fejezete, *Il Saggiatore*, 1972.) Az ázsiai termelési módról az utóbbi években számtalan könyv jelent meg magyarul is meg szerbhorvátul is. Érdemes áttanulmányozni a *MUS* 1980. 7. számát, mely kiváló szövegválogatást ad ebből a témakörből. Itt található Marian Sawyer: *Diskusije dvaesetih godina u SSSR-u* című összefoglaló tanulmánya is. (Az eredeti: Sawyer: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production* című könyvének egy fejezete, Martinus Nijhoff, Hága, 1977.)

³³ Lange, i. m. 35. lap. — Egyébként Karl Wittfogel: *Oriental despotism: a Comparative Study of Total Power* (Yale University Press, 9. kiadás, 1976) című könyvének egy fejezetét *Vodoprivredna ekonomija*, originalni oblik političke ekonomije címmel a *MUS*, 1980. 7. száma közölte.

³⁴ „Végül az ötödik termelési mód a szocialista termelés — írja Lange. — A termelészközök itt a társadalom tulajdonában vannak (társadalmi tulajdon), meghatározott feltételek között pedig a termelészközök egy része szövetkezeti szervezetek és társadalmi területi szervezetek csoporttulajdonában is lehet, mint amilyenek a községek, a városok stb. A termelési folyamatot tudatosan tervezik és a társadalom vezetése alatt áll, illetve az egész társadalom képviselőitől hivatott szerv vezetése alatt, a társadalom minden tagja szükségletének kielégítése végett.” (Uo., 29. lap)

³⁵ Uo., 30. lap

³⁶ Maurice Dobb: *Studije o razvoju kapitalizma*. Naprijed, Zagreb 1961. (Az eredeti 1946-ban jelent meg [a horvátszerb fordítás későbbi kiadás alapján készült]: Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge at Kegan Paul Ltd., London, 1954.) Tudomásunk szerint a könyv magyarul is megjelent, de nincs róla bibliográfiai adatunk. Különösen fontos az ipari tőke fejlődéséről szóló fejezet.

³⁷ Paula Sweezy írása *A Critique* címmel jelent meg a *Science and Society* című folyóiratban 1950 tavaszán.

³⁸ Sweezy kritikája és Dobb válasza után a vitába egyre többen bekapcsolódtak. A legfontosabb hozzászólások közé a japán Kohachiro Takahashi 1952-ből származó szövegét, majd az angol Rodney Hiltonét és Christopher Hillét, aztán Giuliano Procacciét 1955-ből, aki olasz vonatkozásokat is megvilágított, majd George Lefebvre 1956-ból származó szövegét soroljuk. A vita

első szakasza ezzel le is zárult, mert Paul Baran *The political Economy of Growth* című könyvének megjelenése után, 1957-ben — tehát abban az évben, amikor Lange írni kezdte a tanulmányunk tárgyát képező könyvét — a vita új irányt vett: a fejlődő országok társadalmainak a kapitalizmusba, illetve szocializmusba való átmenete került az előtérbe. Természetesen a vita áttételesen mindmáig folyik. Ilyen értelemben mindig számításba veszik Eric Hobsbawm, Robert Brenner, Perry Anderson, Albert Souboul, Ernesto Laclau s mások műveit, akiknek idevágó szövegei közül nem egy magyarul is megjelent. Már a vita első szakaszában is részt vettek lengyel szerzők, de nincs tudomásunk róla, vajon részt vett-e benne Oskar Lange is. Egyébként a vita anyagát könyv formájában is kiadták: *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Verso Edition, London, 1978). E könyvből bő válogatást közöl — a legfontosabb vitairatok szövegét tartalmazza — a *MUS* 1979. 2. száma. Ugyanitt Drago Roksandićtól kitűnő összefoglalót olvashatunk. A vita legfőképpen a következő kérdések körül éleződött ki: 1. Dobb a termelési mód jellegzetességeivel határozta meg a feudalizmust és a kapitalizmust, Sweezy viszont a feudalizmust közvetlen használatra irányuló termelési rendszernek, a kapitalizmust pedig piaci termelési rendszernek nevezte. Dobb ezért felrótta neki, hogy a csereviszonyok alapján definiálja a társadalmi formációkat, s ezért nem is jut el azoknak az ellentmondásoknak a felismeréséhez, amelyek csak a termelési viszonyok szintjén jelentkeznek. 2. Dobb szerint a feudális termelési mód nem volt statikus és önmagát mindenben kielégítő képződmény, hanem kitermelte az átváltozásához szükséges feltételeket, minek során a parasztok és a földesurak közötti osztályharc vezetett a tőkés termelési módhoz, vagyis ezt az utat belső fejlődés vezérelte. Sweezy szerint viszont külső indíték, a kereskedelem vezetett el az átalakuláshoz. E mögött a primum mobile kérdése is rejlik. 3. Dobb úgy vélte, a kereskedelem, mindenekelőtt a távolsági kereskedelem a feudalizmus funkcionális részét képezi, azonban bizonytalan választ adott arra, vajon a középkori kereskedelmi városok, melyek vidékenként sűrű láncolatot képeztek, szintén a feudalizmus szerves részét alkotják-e, s ha nem, miféle külső képződmények voltak. Sweezy e városoknak megkülönböztetett szerepet tulajdonít a tőkés rendszer kialakulásában. 4. Dobb szerint a XV. és a XVI. században a feudális termelési mód jelentős mértékben széthullott már a tőkés termelési mód kialakulása előtt, az időszakot ugyan átmenetinek tartja, de úgy, hogy az új termelési mód a még mindig fennálló feudalizmus méhében fejlődik. Sweezy e korszakot aszerint ítéli meg, túlnyomórészt önálló vagy piaci termelés folyt-e, s a kereskedelmi tőke fejlettségét is számításba véve „kapitalizmust megelőző áruterelésnek” nevezi. Dobb ezért szemére veti, hogy okatlanul új, sui generis termelési módot vezet be. 5. Dobb szerint az ipari tőke a kis árutermelőktől a szabad angol farmerektől, az úgynevezett yeomanoaktól ered, akik a feudális földtulajdon nyűgétől megszabadulva a termelésben hosonstják meg a tőkeviszonyokat. Sweezy ezzel szemben az egyesített manufaktúrákban látja az ipari tőke forrását. A vita azonban rámutatott, hogy azok voltaképpen a kereskedelmi tőke bérletviszonyai alapján működtek, gyakran az állam (monarchia) alapította őket, s a kényszermunka kivitelezésének színhelyei voltak, nem pedig az ipari tőke csirái.

³⁰ A termelési mód artikulációjának fogalma Althusser-től és Balibartól származik, akik szerint minden termelési módnak öt alapeleme van, s bármelyik termelési mód létrejöttét ennek az öt elemnek az artikulációja képezi. Ilven értelemben az artikuláció voltaképpen a termelési mód létrejötté. A fogalom másik, elterjedtebb használata az úgynevezett új gazdasági antropológia képviselőitől ered (Meillasoux, Rey, Dupré, Godelier stb.), akik a fogalommal több termelési módnak egy társadalmi formációban való egzisztenciáját jelölik. Ezek a termelési módok párhuzamosan, egymással alig érintkezve, de egymás-

ba fonódva is előfordulhatnak; lehet, hogy valamelyikük dominál a többi felett, de az is, hogy domináció nélkül egzisztálnak. Az artikuláció fogalma főleg az átmeneti korszakok elemzésekor szolgálhat segítségünkre. Alapos bepilantást nyerhetünk a kérdéskörbe, ha elolvassuk a *MUS* 1982. 1—2. számát, melyben mind elméleti (Rey, Hindess és Hirst, Friedmann, Taylor, Alavi, McEachern), mind összefoglaló jellegű (Jakšić, Bajec, Wolpe, Aidan Foster-Carter) szövegeket is találhatunk.

Megjegyezzük, hogy Luporini szerint „némely francia marxisták” helytelenül használják a termelési mód fogalmát több termelési mód artikulációja értelmében. Ha ugyanis minden termelési mód megtermeli a maga felépítményét, s ezáltal társadalmi formációt képez, akkor több termelési mód csak több társadalmi formációval járhat, s ha azok egybe is fonódnak, az nem történhet egy társadalmi formációban. (Luporini: Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomske formacije”. *MUS*, Beograd, 1979. 9. szám, 234. lap)

Godelier a Pojam „društveno-ekonomska formacija”: primer Inka című tanulmányában (in: Godelier: *Marksizam i antropologija*. Školska knjiga, Zagreb, 1982. 133. lap. — Az eredeti: Godelier: *Horizon, trajet, marxistes en antropologie*. Maspero, Paris, 1977) közli, hogy a társadalmi formáció fogalma „a konkrét társadalmi valóság elemzésére szolgál, segítségével egy konkrét történelmi időszakban fennálló társadalomról adhatunk szintetikus definíciót”, s négy pontba foglalja azt a „tudományos eljárást, amelyhez a kutatónak tartania kell magát, ha eredményt akar elérni, majd tüstént vázolja is az inka birodalomban a XVI. században, közvetlenül a spanyol hódítás előtt előállt helyzetet. Az inkák akkor leigáztak több határvidéki törzset és törzstörödéket, amelyek faluközösségekben éltek, közös földtulajdont élveztek, ezt a földet időnként újra felosztották a családok között, de ezek nem tulajdoníthatták el azt. Voltak közös földjeik is, amelyeket közösen műveltek, azonkívül egymás földjét is szükség szerint közösen művelték, napi élelem fejében, kivált a törzs vezetői. Tehát ősközösségi termelési módban éltek. Miután az inkák leigázták őket, földjük egy részét meghagyták nekik, s azt ugyanolyan rezsimben tarthatták, mint azelőtt, illetve bizonyos korlátok között megőrizték korábbi termelési módjukat. A korlátok abból álltak, hogy az inka állam a birodalom földterülete felett megtartotta magának a tulajdonjogot, amit a törzseknek meghagyott föld esetében is a földhasználat ellenőrzésével juttatott kifejezésre. Emelett a törzs földjének egy részét az állam közvetlenül is kizsajátította, s megkövetelte, hogy a törzs kollektívan megművelje azt. Vetőmagot, munkaeszközt, eladelt az állam biztosított, de megkövetelte, hogy a munka bizonyos ünnepélyesség között folyjon. Godelier szerint ez egy másik termelési mód, nevezetesen az ázsiai termelési mód volt. De ugyanakkor kialakulóban volt egy harmadik termelési mód is, amelyben az egyének teljesen elszakadtak a törzsi földtől, egyszerűen nem tartoztak a felsőbb közösséghez, az államhoz sem, hanem kizárólag személyes függés formájában, mely közel állt a rabszolgasorshoz, a földesurukhoz kötődtek. Godelier szerint ez egy harmadik termelési mód, a feudalizmus csrája. Eszerint ebben a társadalmi formációban három termelési mód artikulálódott, miközben az ázsiai termelési mód dominált.

⁴⁰ Lange, i. m. 28. lap

⁴¹ Uo., 33. lap

⁴² Uo., 36. lap

⁴³ Uo.

⁴⁴ Emilio Sereni a hetvenes évek elején vitát indított a társadalmi forma, a társadalmi formáció, a gazdasági társadalomformáció marxí fogalmainak jelentéséről, külön pedig e fogalmak lenini értelmezésével kapcsolatban. Mint ismeretes, Lenin mindezeket a fogalmakat egyre redukálta, s azt az egyet új formában használta: gazdasági-társadalmi formációnak nevezte. (Ld.: Emilio Sereni: *Od Marxa do Lenjina: kategorija „ekonomiske društvene formacije”*. *MUS*, 1974. 12. szám. Az eredeti: Emilio Sereni: *De Marxe a Lenine: La categorie die „Formation economique et sociale”*. La Pensée, Paris, 1971. október, 159. szám.) — A marxista szóhasználatban aztán egészen egy-két évtizeddel ezelőttig az összes fentebbi marxí kategória szinte kizárólag a lenini összevont és redukált formában volt használatos, alapjában véve a marxí társadalmi formáció értelmében. Ismeretes, hogy Lenin e fogalmakat a *Kik azok a „nép barátok”*... című tanulmányában vezette be és alapozta meg. Luporini azonban nevezetes tanulmányában, melyre már jelen írásunkban többször hivatkoztunk (Luporini: *Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomiske formacije”*. *MUS*, 1979. 9. szám) rámutatott, hogy Leninnek alighanem elkerülte a figyelmét a gazdasági társadalomformáció sajátosság, az előző fogalomtól elütő jelentése. Luporini szerint a társadalmi formációk a váltakozó társadalmi korszakokat jelölő fogalmak, a gazdasági társadalomformáció (ökonomische Gesellschaftsformation) viszont az az anyagi, illetve gazdasági jellegű *unicum continuum*, mely e váltakozások háttérében, több társadalmi formáció váltakozása során, a folyamatosságot biztosítja. (Uo., 251—252. lap) Luporininek természetesen szemére vetették, név szerint Gianni Sofri, hogy egy történelmi fejlődésen kívül eső, autonóm képződményt magyaráz bele a marxí kategóriába. „Világosan közölni szeretném — írja Luporini ezzel kapcsolatban —, hogy sohasem gondoltam a termelőerők 'autonóm' fejlődésére, ami számomra hovatovább teljességgel elképzelhetetlennek látszik. Más hangoztatok: az, amit Marx »gazdasági társadalomformációnak« nevez (egyes számban), a termelőerők szakadatlan ráhatásának a helyét jelöli, mely erők reprodukálódhatnak, nőhetnek, apadhatnak, változhatnak alakzatukra nézve (tudniillik az őket képező elemekre való bomlás módját illetően), de sohasem apadhatnak nullára, ha valamely emberi közösségnek továbbra is élnie kell. Ez a kontinuitás tehát keresztülhalad különböző társadalmi formációkon, lehetővé téve, hogy szukcesszíven kövessék egymást. Punktum, és elég is, mondhatnám.” (Uo., 268. lap) Egyébként ugyanerről a témáról tudnivalókat találunk Luporini *Zbilja i povijest: ekonomija i dijalektika u marksizmu, valamint Marx po Marxu* című tanulmányaiban. (In: Luporini: *Dijalektika i materijalizam*. IC Komunist, Beograd, 1981. — Az eredeti: Luporini: *Dialettica e materialismo*. Editori Riuniti, Roma, 1974.)

⁴⁵ Lange, i. m. 32. lap

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo., 37. lap

⁴⁸ Uo., 39. lap

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ „A társadalmi tudatnak azt a részét, mely nélkülözhetetlen egy meghatározott termelési mód fennállásához, az adott termelési mód felépítményének nevezzük.” (Uo., 33. lap)

⁵¹ Godelier például úgy véli, az ősközösségben a rokoni viszonyok töltik be a termelési viszonyok, illetve a gazdasági alap szerepét, mások a feudális-

mus esetében az alap szerepét kiterjesztik a vallásra vagy a politikára, ismét mások tömören kijelentik, hogy a társadalmi formációban a gazdasági alapot azok a „tevékenységek” képezik, amelyekről a konkrét elemzés kimutatja, hogy az alap funkciójának végzésében részt vesznek.

⁵² „A megszokás és a szokások olyan sokáig ismétlődnek, míg csak meg nem jelenik egy új külső indíték, mely megakasztja az ismétlődést és okozatszerűen a tevékenységforma megváltoztatásához nem vezet; az új tevékenységforma azonnal új megszokássá változik.” (Lange, i. m., 39. lap)

⁵³ Egyik előző jegyzetünkben már utaltunk rá, hogy Langéhoz hasonlóan G. A. Cohen is az örök emberi természettel magyarázza az embereknek a termelőerők fejlesztésére irányuló kitartó igyekezetét. — Lange, hozzávetőleges fordításban, a következőket idézi Kroeber-től: „A mechanika és a gyakorlati kérdések területén az emberek gyorsabban idomulnak az új körülmények támasztotta követelményekhez... De ha a kalendárium lejár, akkor az akaratlagos cselekedet, a kalendárium megváltoztatásához szükséges, közös értelem felhasználása nagy ellenállásba ütközik... Mindaddig, amíg az emberek az alsóbbrendű állatokra jellemző testi szükségleteikkel foglalkoznak, rugalmasság és idomulásra hajlanak. De ha az intellektusuk rendszerezett termékeiről van szó, mely téren méltán elvárhatnánk, hogy előrelátók, bölcsék, hidegen számítóak legyenek, úgy tetszik, hogy a társadalmat konzervativizmus tartja hatalmában, s ennek ereje annál nagyobbak látszik, minél mélyebben kutatjuk a történelmet” (Lange, i. m., 40. lap). Ugyanott lábjegyzetben közli, hogy ezt a szöveget A. L. Kroeber: *Anthropology* (New York, 1942) című könyvéből vette, annak 522. lapján található.

⁵⁴ Mindez *uo.*, 40. és 41. lap. Ezután Lange összegezésésképpen még egyszer kiemeli: „A társadalmi formációk megváltozásának primáris indítéka tehát, miként Engels mondotta, ezen indítékok »végső instanciája« mindig a termelőerők fejlődése. Ez azért van így, mert a társadalmi viszonyokat, a társadalmi eszméket és a társadalmi-pszichés álláspontokat konzervativizmus jellemzi, míg a termelőerők szakadatlan változásnak vannak kitéve, és ezért a fejlődés egyre magasabb fokára hágnak” (*uo.*, 41. lap).

⁵⁵ *Uo.*, 42. lap

⁵⁶ Godelier: *Marxizmus i antropologija* (Školska knjiga, Zagreb, 1982.) című könyve (az eredeti: Godelier: *Horizon, trajet, marxistes en anthropologie*. Maspero, Paris, 1977 — a fordítás némileg kiegészítve) két írást is tartalmaz erről a témáról, méghozzá a következő közös címmel: Kritičke varijacije o proučavanju društvenih struktura, strukturalizam i marksizam. Az első írásban, mely a Sustav, struktura i proturjeđe u „Kapitalu” címet viseli (*uo.*, 223. lap) tulajdonképpen a hegeli és marxi dialektika közötti kapcsolattal és különbséggel foglalkozik, a második pedig, melynek címe Dijalektička logika i analiza struktura (*uo.*, 254. lap) Lucien Sève-nek adott választát tartalmazza, aki a fentebbi tanulmányra reagálva éles hangú bírálatot írt. Godelier utóbbi írásából közlünk két idézetet. Az első: „Mégsem lesz így, mert a dialektikus logika tudományos alapja, véleményünk szerint, nem az ellentétek azonosságának elve, hanem ellenkezőleg, az ellentétek egységének elve... Az ellentétek lehetnek az egység részei, de nem lehetnek azonosak. Hegel szerint az úr azonos önmagával, az úrral és ellentétével, a rabbal. Marx szerint a tőkés nem létezhet munkás nélkül, de ő maga nem munkás” (*uo.*, 272. lap). A másik idézet: „Ha még tovább haladunk elemzésünkkel, felismerjük, hogy az ellentétek egy-ége elegendő ahhoz, hogy a dialektikus fogalmak és elvek csoportját tételez-

zük, melyeket Marx ugyancsak Hegeltől vett át: az ellentétek fejlődésének fogalmát, a mennyiségnek a minőségbe való átmenetének és a nem antagonisztikus ellentéteknek az antagonisztikusba való átmenetének elvét.” (Uo., 273. lap)

⁵⁷ Lange, i. m., 43. lap

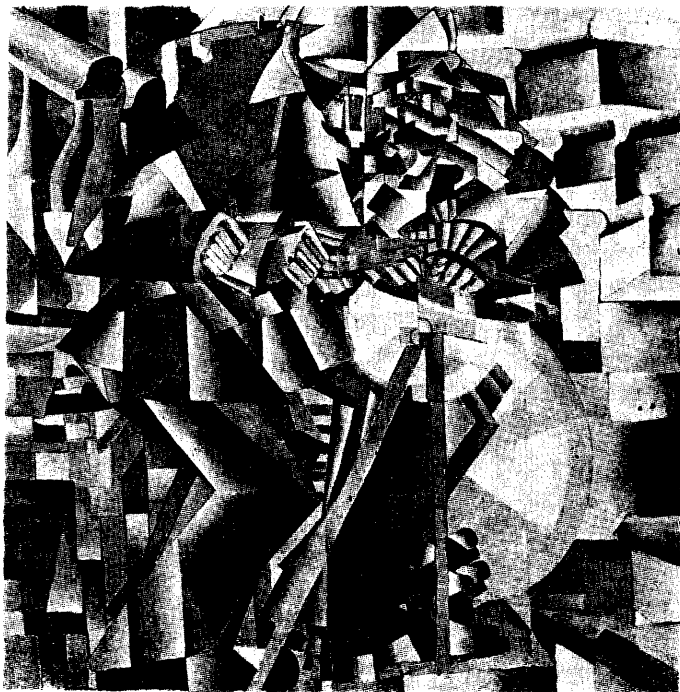
⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo., 44. lap

⁶² Uo.

Kazimir Malevics: Köszörű, 1912—1913

A SZÓ ELVESZTÉSE

Távolodva a Gutenberg-galaxistól

VARGA ZOLTÁN

„Ha egy nép trivialitásokban leli örömét, ha a kulturális életet úgy szervezik át, hogy az a mulattató rendezvények végtelen sorává, gigantikus szórakoztató üzemmé alakul át, ha a nézetek nyilvános cseréje nivellálatlan locsogássá lesz, azaz röviden szólva: ha az állampolgár nézővé süllyed, s a közügyek varietészámokká silányulnak — akkor a nemzet súlyos veszélybe kerül, a kultúra elhalása reális fenyegetéssé válik.” Hans Magnus Enzensberger idézi eképpen Dicsértesség az analfabéta című írásában (*Nagyvilág*, 1986/5) Neil Postman amerikai szociológust, hogy aztán, egyebek mellett, az alábbi megjegyzéssel is reagáljon még: „Holott a televízió éppen annak köszönheti ellenállhatatlan báját, sikerét, hogy — ilyen gyengeelméjű.”

Ámbár kezdeném úgy is, hogy nekem a televízióval szerencsém volt. Amiért gyerekkoromban nem volt még, nálunk legalábbis nem. Úgyhogy személyes helyzetemet, rögzítettségemet is figyelembe véve, nem érzem éppen alaptalannak a feltevést, hogy ez mentett meg — miért ne fogalmazhatnék nyersen — az elhülyüléstől. Amiért így, noha rádiómk volt, mindenekelőtt a nyomtatott betűre voltam utalva. Még hozzá minden tantervi és egyéb programtól függetlenül, bár kétségtelenül az esetlegességeknek is kiszolgáltatta: a könyvespolcunk készletében tükröződő szülői ízlésnek, az ismerősök könyvvállományának, a közkönyvtári választéknak, de mégiscsak a magam kalandozó kedvétől vezettem mindenekelőtt. Nemcsak az irodalmat falva, elsősorban a prózát, hanem a lexikonokban is felfedező utakra indulva, többnyire kampányszerűen: hol az állat- és növénytan, a geológia, az őslénytán, hol a fizika, a kémia, a csillagászat területén, aszerint, melyik korszakomat éltem éppen. Nem feltétlenül „alapos tudást” alakítva ki minden téren, ám egyfajta feltérképezettséget mindenesetre. Minden látvány-szegénységem és látványéhségem ellenére is. Mert, mivel oda is kissé körülményes eljutnom, valójában a mozi is ritka élmény volt — ezért

voltam szerencsés. Amiért a látottakat, mire a televízió „bejött”, mentesülve az új kapura bámulástól, képes voltam elhelyezni magamban. Amellett, hogy hamar túljutva a mézeshetek mámorán, ellenállni is tudtam a mértéktelenség csábításának. Ám ha a képernyő kezdettől fogva jelen van, ha a látvány rendre megelőzi a tudást, akkor végtére is ki tudja... Miért ne lenne elképzelhető, hogy a többségnél is rosszabbul járok? Attól tartok, nagyon is könnyen válhattam volna, anélkül, hogy a négy fal közül kimozdulnék, analfabéta világjáróvá. Enzensberger dicséretét kiérdemlővé. Pontosabb meghatározás szerint „másodlagos analfabétává” vagy „neoanalfabétává”, a képernyő termékévé. Illetve általában is: az „elektronikus kultúra” produktumává és hordozójává.

*

Azokhoz hasonlóvá, akik, amint azt egy napilapunkbeli rövidhír tudatja velem, átlagban heti negyven órát töltenek a képernyő előtt. Mármost azok az amerikai tévénezők, akik egy körkérdésre válaszolva, még minden kultúrsznobságon innen, vagy inkább már rajta túl, minden további nélkül, ártatlanul bevallják: számukra a legnagyobb élvezetet a tévézés jelenti. Többet, mint a szex, az evés, a hobbi, a pénz, a sport vagy bármi más. Mint bármi más, ami valóság.

Vagyis nem a valóság, hanem annak égi mása, írnám le gépiesen. Ami, feltéve, hogy az „égiben” valami eszményit, idealizáltat vagy éppen illuzórikusat látunk, talán rendben is lenne. Ám ha ennek az idealizáltságnak a normáit kezdjük feszegetni, az értékrendet, amin alapszik, hamar kiderül, hogy bajok vannak „égiségünkkel”. Ez azonban mindenekelőtt az adások tartalmával függ össze, vagyis a műsorral, nem azzal, ami elsősorban érdekel, legalábbis nem e pillanatban. Nem mint-ha mellékes volna, csak hát említett hírünk szerint, nem is a képernyőn látott dolgok, hanem maga a televíziózás számít az amerikai (s aligha csak az amerikai) polgár legfőbb élvezetének. Tehát még csak nem is a készülék által láthatóvá tett szex, evés, hobbi, pénz, sport stb., hanem maga a nézés, a „báméskodás”. Még ha a néző valamennyire szelektál is, mert ha éppen nincs semmi kedvére való, akkor is ott ül a képernyő előtt. Alapjában véve Marshall McLuhan azon tételének megfelelően, hogy az üzenethordozó eszköz (a „mass media”, amint azt a tömegkommunikáció-kutatás tudományának marsallja mondja), szükségképpen túllépve közvetítő szerepén, maga is üzenetté lesz. Esetenként pedig, sőt félő, hogy az esetek többségében, „ő maga” válik a legfontosabbá. Úgy tetszik, a televízió esetében szélsőséges formában, sőt mértéket nem ismerőn is. Bizonyára már csak ezért sem véletlen, hogy a társadalomtudomány éppen a televízió térhódításakor figyelt föl az üzenethordozó médium eme előtérbe tolakodásának jelenségére.

Valójában egy mindig is létező törvényszerűsége tulajdonképpen.

Annyira kézenfekvőre, hogy az „üzenet” szóra asszociálva, akár a szóbeli üzenetvivőre is gondolhatunk. Mivel itt az üzenetvivő személye nagyon is fontos, nem mellékes, milyen szavakkal tolmácsolja az üzenetet, vagy ha azt netán szóról szóra bemagolta is volna, hát a hangsúlya, a hangszínezete, akkor is az övé lesz, akaratlanul is úgy adva a dallamot a szöveghez, hogy az talán még az üzenet hatását is befolyásolja. Ámde ismerhetünk olyan levelezőt is, aki nem valamilyen meghatározott információ kedvéért ír és kap is levelet, hanem igenis a levelezés kedvéért, a „kapcsolatért” mindenekelett. Vagy éppen a megcímzett, felbélyegzett, lepecsételt levélboríték kedvéért, szó szerint a „hordozóért” is — létezik ilyenféle hobbi is, oldalhajtasaként a bélyegyűjtésnek. Sőt talán azon is érdemes eltűnődni, hogy a tamtam-dob üzenetközvetítőként született-e, s azután vált hangszerré csak, ütemet szabályozó kísérőül tánchoz, énekhez, vagy pedig fordítva történt. És ha a válasz erre bizonytalan lenne is, a nyelvet, az emberi szót illetőleg már aligha lehet kétségünk, mivel a beszéd elsődlegesen mégiscsak a közlés eszköze. Akárcsak a belőle kifejlődött vers, kellékeivel, a ritmussal, időmértékkel, rímmel, valamikor még a szóbeliség korában születve meg, hogy a megjegyzendő a fülbe, helyesebben az emlékezetbe rögzülhessen. Idővel mégis önállósult, lett belőle költészet. Olykor konkrét jelentés, „gondolati tartalom”, prózában elmondható „értelem” nélkül is, amint azt nem csupán a modernnek mondott költészet számos alkotása, hanem az ősi sámándalok példája is bizonyíthatja. Vagy a gyerekek nem egy kiszámoló versikéje is. De kevésbé lélekemelő példákra is gondolhatunk: olyan szónoklatokra, amikor valóságos mondanivaló helyett szuggesztív hatásról beszélhetünk csak. Vagy (sajnos vagy hála istennek) még erről sem: valójában senkit sem érdeklő, de az előzetes program szerint mégis lefutó üres rituáléről.

Amiről tehát szó van itt, annyira általános, hogy bizvást mondhatjuk természetesenek. Egyszerűen, mert nem létezhet olyan üzenetváltás, melynek tartalmába és hatásába maga az üzenethordozó eszköz is bele ne játszana valamiképpen.

Más kérdés, hogy a televízió ilyen hatása, úgy tetszik, semmi eddigiehez sem hasonlítható. Mégpedig az emberi látás, mint érzékelés központi szerepének következtében.

Annak köszönhetően, hogy érzéki benyomásaink túlnyomó részét, a hozzáértők szerint mintegy 80 százalékát szemünkön keresztül kapjuk. Nyilvánvalóan azzal is összefüggésben, hogy a látás érzékszerve, felépítését és mechanizmusát tekintve is, lényegesen más a többinél: a szemben, eltérően a többi érzékszervtől, nemcsak idegvégződéseket találunk, amelyeket nyalábokba rendeződött idegnyúlványok (axonok) kapcsolnak az agy- vagy gerincvelőbeli idegsejtekhez, hanem hatalmas tömegét is az idegsejteknek, a szem ideghártyája az agyvelő egy, a koponyaüregből kiköltözött része tulajdonképpen. Személyiségünk (lám,

még ez a fogalom is a „szem” szóból ered) előretolt bástyája, előőrse, felderítője. Talán ezért a „lélek tükre” is. És hát amit nem látunk, azt is látványként, vizuálisan igyekszünk elképzelni magunknak, néha még a nem látható dolgokat is, önkényesen, de természetes önkéntelenséggel vonva be őket a láthatók tartományába. Ugyanazért, amiért a „látom”, a „láttam” nem is mindig a láthatót jelenti csupán. „Látom, nem vagy éppen jókedvű”, mondhatom akár telefonba is, „láttam”, mondta gyakran egy születésétől fogva vak barátom, egyszerűen csak a nyelvi konvencióknak engedelmességgel, de abszolút természetesnek hatva. Mivel a „láttam” úgyszólván a „tapasztaltam” szinonímája. Ellenben a látottakat sose „hallottuk”, még kevésbé „szagoltuk” vagy „ízleltük”, megint csak a látás kiemelt szerepe következtében. Annak megfelelően, hogy a láthatóság sokáig, egészen századunkig, a látott dolog közvetlen jelenlétével volt egyenértékű. Akkor is a legközvetlenebb tapasztalatot jelentve, a közelséget, sőt az elérhetőséget, ha a távolság teljes megszűnése voltaképpen a több elemből összetevődő tapintásélmény követelménye. Ahogyan a „hiszem, amit látok”, a naiv szkepszisnek ez az alapformulája, szintén ezzel, a látható dolgok jelenvalóságával áll kapcsolatban. Illetve a tér- és időbeli távolságoknak azzal a megszüntetésével, amiért ősidők óta harcol az ember. Nemcsak a helyváltoztatás mind gyorsabb eszközeivel, hanem a látvány közölhetővé tételével is. Rajzzal, festménnyel, szoborral, metszettel, majd fényképpel, ám nem kevésbé meglevenítő szóval, leírással is. Sok csodálatos dolgot hozva létre kezdettől fogva, de csupán a jelenkorban célhoz érkező. A látvány teljességét illetőleg a büvös határt voltaképpen már a filmmel áttörve, megmozdítva, ami eddig mozdulatlan volt, mozgásával együtt téve érzékelhetővé a nem jelenlévőt. Hogy ezután ne csak a térbeli távolságokat szüntesse meg, hanem az időbelieket is, létrehozva az egyidejűség lehetőségét. Közvetlenül szobánkba hozva a látványt.

Mindegy, hogy mit, látvány legyen csak.

*

„Például Kuba. Mindig azt hittem, hogy Kuba Afrikában van. Tudom, hogy ez borzasztó tudatlanságra vall, és rémesen szégyellenem kellene magamat, de az iskolában sohasem tanultunk rendesen földrajzot. Hallottam Castrótól, aki Kubát vezeti, de mindig azt hittem, hogy szakállas fehér ember, aki átvette a hatalmat Afrikának ebben a részében és ezért van olyan sok baj Afrikában. Biztosan összekevertem Mr. Bobumbával vagy hogy hívják, aki egyik pillanatban Afrikának azt a másik részét irányítja, a következő pillanatban börtönbe zárják, aztán megint kijön a börtönből és visszamegy uralkodni, és mindenki folyton csak éljenzi” — olvasom az angol Anthony Burgess *Egy tenyér ha csattan* című remek kis regényében.

A könyv hősnőjének szavaiként, akinek férje, mivel, elsősorban minden elraktározó „fényképező” agyának köszönhetően, hatalmas összegeket nyer a televízió irodalmi tárgyú „dupla vagy semmi” vetélkedőjén, ahol az emberi szellem kiválóságai mindössze a hirtelen meggazdagodás eszközeiként szerepelnek, majd máról holnapra a pénzarisztokrácia életét kezdi élni, s eképpen feleségét is a legdrágább luxuscikkekkel halmozza el, hogy ezután, világméretű útjukat követően, végül is rég agyába programozott kettős öngyilkossági tervével is előálljon, amely vállalkozáshoz azonban legnagyobb meglepetésére, az asszonyka nem hajlandó hozzátársulni. Inkább kalapáccsal leüti férjét, majd, mivel az ütés túlságosan is jól sikerül és az emberölés önvédelmi indítéka bebizonyíthatatlannak látszik, a tragédiát és sok minden mást is művész-érékenységgel előre, de hiába megsejthető költő szeretőjével úgy szökik el a tetthelyről, hogy egy bőröndben férje holttestét is magával viszi Franciaországba, ahol aztán boldogan él élettársával. Akit a maga módján még szeret is, ám azért jó előre megtervezi az önvédelemnek feltüntetendő újabb gyilkosságot — arra az esetre, ha ez a férfi is „belebetegedne a modern világba”. Azaz megbolondulna, amit, elvégre, ha ez megtörténhetett valakivel, aki eredetileg régi autókkal kereskedett csak, miért ne történhetne meg még inkább egy költővel, végeredményben sohasem lehet előre tudni. Vagyis a befejezés elsősorban a szatíra kedvéért kanyarodik a rémregény felé, olyképpen téve zárójelbe a komoly mondanivalót, hogy azt éppen e látszólagos komolytalanság miatt kell komolyan vennünk. Mindenekelőtt a férj, Howard különös depresszióját, amelyet, mivel mindenről a pazarul megformált liba-feleség szavaiból értesülhetünk csak, mindössze valami nehezen meghatározható rossz közérzetként regisztrálhatunk. Lényegében annyit tudva csak meg róla, hogy Howard úgy érzi, valami baj van a világgal — azzal a világgal, amelyben felesége nagyon is jól érzi magát. Eltekintve néhány lehevasztóan világos pillanattól, amikor is észreveszi, hogy a luxus minden hirtelen rászakadt lehetősége ellenére, új élete nem is különbözik igazán a korábbiától (ami ellen melleleg nem is volt különösebb kifogása), mert bármerre jár is, lényegében alig lát valami újat, többé-kevésbé minden ismerős a számára, csak éppen fárasztóbb előlegezett képernyő-változatánál. E reakciója azonban, éppúgy, mint férje szorongó világundorával szembeni értetlensége, valójában még csak elmélyíti a látteleket egy többé semmilyen értékrendet nem ismerő társadalomról, amelynek a televízió és általában a tömegtájékoztató eszközök silányságdömpingje nem csupán része, hanem formálója, jellegének meghatározója, sok mindennek tehát okozója is. Mindannak, aminek ő, Janet, lények és egész létszemléletének búbajos lapossága folytán, annyira nem ért semmit, hogy nemértése nem is zavarja. És hát ez, ami tipikus itt Burgess regényében: hogy a probléma valójában láthatatlan, nem is létezik tulajdonképpen — mert bárki számára, aki „szőröstül-bőröstül”

benne van, aki nem képes annyira elrúgni magát tőle, hogy legalább egy pillanatra meg is láthassa, minden a legnagyobb rendjén lévőnek tűnik. Aki tehát észreveszi, bolondnak.

Vagyis a regény mondanivalója maradéktalanul rímel mindazzal, amit az Enzensberger által idézett Postman mond nivellálatlan locsogásról és az átlagpolgár nézővé süllyedéséről. Illetve maga Enzensberger a televízió gyengeelméjűségéről — ami könnyen tehet gyengeelméjűvé mindannyunkat.

Éppen a látványözön differenciálatlan fogyasztása következtében. Annak következtében, hogy egyre inkább távolodunk a Gutenberg-galaxis-tól, igencsak benne járva már — nevezzük el talán az elektromágneses hullámok felfedezőjéről — a Hertz-galaxisban.

*

Úgy tetszik, az egyetemes *voyeur*-ré válás veszedelmétől fenyegettetve.

Amely szerep, a *voyeuré*, a „kéjleső”, alighanem eredendően sem áll az embertől távol. Főleg, ha ezt a szexuálpszichológia szakszótárából kölcsön vett kifejezést tágabban értelmezzük — ámbár, ha a pornófilmek és -videokazetták elterjedtségére gondolunk, ugyanez az eredeti, a szűkebb értelmezésre is érvényes. Méghozzá nyilván érzékelésünk látáscentrikussága következtében. Sőt, ha kissé belegondolunk, a nézővé süllyedtség még társadalmi jelenségeként sem mondható egészen újnak. Bizonyos formái ugyanis szinte már az osztálytársadalom kialakulásával, illetve az állam születésével párhuzamosan megmutatkoznak. Nem utolsósorban olyképpen, hogy a papi rend kialakulásával a többség már nem igazán aktív részvevője a rituáléknak, úgy mint a törzsek táncainál (bár ezek egy részében sem vesz részt mindenki), hanem szemlélője csak. Hogy aztán a továbbiakról, a görög színházról, a római gladiátorküzdelmekről, kocsiversenyekről, cirkuszi játékokról, mindarról, ami ezután történt, ne is beszéljünk. Mindarról tehát, amit, lett légyen hatásában akár „nemes”, akár „nemtelen”, mindenképpen a látványigény hívott életre. Persze olyképpen, hogy manipuláló szerepe is megvolt mindenkor.

Ámbár ez, hogy a nézői szerep korábban is megvolt, napjainkbeli univerzálissá válása következtében aligha teheti kérdésessé azokat a vele szembeni aggályokat, amelyek különben kétféle formában szoktak megmutatkozni. Közülük az egyik inkább „vitalista” jellegű, a másikat viszont, mivel az értelmet, a gondolkodást, a humánumot, az épelméjűséget, a kultúrát, s mindezen keresztül a társadalom egyensúlyát, funkcionálisitását félti, mondhatjuk talán „intellektuálisnak” is — de nevezzük inkább kulturálisnak. Amiért is a „vitalista” aggályok kapcsán, mivel ennek a szemléletnek parancsa szerint az életet, méghozzá a „teljes életet” mindenekelőtt „élni” kell, nem pedig „nézni”, nyomban az a kér-

dés merül fel, mit is értsünk „teljes élet” alatt tulajdonképpen. Azt-e, amit, minden részlegessége ellenére, mivel kielégít bennünket, *teljesnek* érzünk, vagy pedig olyan életet, amilyen valójában nem is létezik, soha nem is létezett, nem is létezhet. Egyszerűen, mert bármilyen gazdag legyen is a magunké, mindig van a máséban valami, ami nem lehet a miénk, függetlenül attól, hogy ezt a valamit a magunkénak kívánjuk-e vagy úgy kell nekünk, mint púp a hátunkra. Akármennyire kezdetleges, differenciálatlan társadalmat képzeljünk is el magunknak, minden szerepmegoszlástól menteset, olyat, amelyben minden teljesség csak egészen „kicsi” lehet még, mindenképpen így van ez — ha más miatt nem is, hát kétneműségünk következtében. Különben az ilyenfajta vitalista okoskodásokról rendszerint hamar kiderül, hogy a „teljességért” hadakozó az élet élvezetére gondol. Úgyhogy, ha erről van szó, hát ki szabhatja meg bárkinek is, mit tartson a legfőbb élvezetnek, milyen élvezetet részesítsen előnyben? Ki tilthatja meg neki, hogy a látványt válassza? Akár az „élettel” szemben is, amelynek bizonyos mozzanatai lehetnek ugyan számára kívánatosak, de ugyanakkor elérhetetlenek, mások viszont elérhetőek, de aligha kívánatosak, illetve élvezetesek, szenvedő alanyaik számára gyötrelmesek, sőt megsemmisítőek. Vagy legalábbis veszélyesek — viszont annál inkább „érdekesekek”. Látványként, a kívülálló számára. Úgyhogy miért kockáztassunk? Miért ne válasszuk a kívülálló szerepét? Akár kényelemből is. Az élet helyett az élet látványát. A „látványéletet”, ha úgy tetszik, ami lehet ugyan látszatélet is, viszont kitágított, számtalan élet látványelemeit is magában rejtő, s mást is még, ami látvány csak, de nem élet, mert eleve látványnak készült, ám a gazdagság látszatát kelti. Olyan látványgazdagságét, ami még demokratikus is, nemcsak hátrányos szociális helyzetünket, hanem biológiai és szellemi hátrányainkat is kiegyenlítő, hiszen itt, testi-lelki tulajdonságainktól függetlenül is kiélhetjük magunkat, lehetünk szépek, erősek, okosak, bátrak, akár mindezt egyesítve magunkban. Lehetünk győztesek és hódítók, úgy a harcmezőn, mint az ágyban, s nem kevésbé gazdagok is, illetve (na nem komolyan, csak úgy, kicsit, játékból) szegények is, nyomorultak, sőt (megint csak óvatosan icikét-picikét félve) meg is halhatunk... Bár ez kissé már fáradságos, és hát különben is az efféle irodalmi perverzításokat talán jobb, ha mellőzzük. Legyünk inkább pop-énekesek, gólkirályok, autóversenyzők, nyomozók vagy bűnözők, kémek vagy kémelhárító-ügynökök, gengszterek, űrhajósok, távoli galaxisok jövevényei vagy inkább velük szembeszálló rettenthetetlen szuperemberek. Mert, ugye, nem mindannyian lehetünk hősök és nem mindig, többnyire kivételesen csak vagy így sem, ám a velük való azonosulásnak nincs akadálya. Elvben legalábbis nincs, csak hát... úgyhogy ezért jó, ha ezt minél kevesebb erőfeszítéssel tehetjük, lehetőleg az írásjelek dekódolásának nehézségeitől is megkímélve magunkat, főleg, ha azt tisztességesen meg sem tanultuk. Eredendő analfabetizmusunk ál-

lapotában kerülve először szembe a látvány varázsával, s hatására többé-kevésbé benne is maradva meg, ilyen igényeket is támasztva vele szemben. Akár annak árán is, hogy különbséget tudnánk tenni látszat és valóság között, írástudatlan világlátóként kelve útra egy látszatvilágban... Na de ezzel szinte észrevétlenül máris a második, a kulturálisnak mondott aggályok köréhez értünk.

Ezért is kell a továbbiakat sokkal inkább komolyan vennünk.

*

Azt kérdezve, alkalmas lehet-e egyáltalán arra a televízió, hogy mindekelőtt tőle tanuljunk. Illetve alkalmasak lehetnek-e az elektronikus tömegtájékoztató eszközök, akár összességükben is, hogy ismereteink legfőbb forrásai legyenek. Ugyanazt a szerepet töltve be, amit jó néhány századon át a könyvnyomtatás. Vagy éppen az írásbeliség egészében véve is, a civilizáció kezdeteitől napjainkig. Helyébe léphet-e a „Hertz-galaxis” a Gutenberg-galaxisnak, s ha igen, vajon annak egyes folytatásaként teheti-e ezt, tökéletesebbként váltva fel a kezdetlegesebbet vagy pedig... Mert mindenképpen több mint izgalmasnak mondható kérdések ezek — még ha „megnyugtató” választ nem is feltétlenül sikerül találni rájuk.

Meglehet, a kissé talán komolytalan keresgélés következtében. Vagy éppen ama „irodalmi perverzítások” folytán, melyekről egyáltalán nem véletlenül esett szó fentebb. Hanem nagyon is szándékosan és tudatosan keverve össze egy ponton a „hősséggel” való azonosulás, azaz a pótkielés vagy „másodlagos önmegvalósítás” különböző megnyilvánulásait, a művészi átélés, a katarzis bizonyos elemeivel. Holott a kettő, még ha gyökereik netán közösek is, alapvetően különbözik egymástól. Mivel az előbbi mindekelőtt kivetítés, vágykiélés, tulajdon eszményeink belevetítése a másikba, aki úgy testesíti meg mindazt, ami lenni szeretnénk, hogy szinte helyettünk létezve teszi, amit mi, helyzetünknel fogva vagy képességeink hiánya folytán, nem vagyunk képesek tenni. Ezért aztán tárgya is mindig az erős, a győztes. Más szóval a „sikerember”, akit, hogy ezzel az egyszerre mindent és semmit jelentő s ugyanakkor végtelenül elcsépelet szóval éljünk, „boldognak” hiszünk — mivel azt érte el, amiről mi legfeljebb álmodozunk csak, illetve általa jutunk pótélményekhez, a vélt vagy valóságos lakoma morzsáihoz. Lényegesen más képpen, mint ahogyan az a művészeti, az irodalmi alkotások átélése esetében történik. A katarzis esetében, ami, természetéből fakadóan beleélést követel, empátiát, tőlünk idegen helyzetekbe való belehelyezkedést tulajdonképpen. Elvonatkoztatást a magunk énjétől és helyzetétől, tőlünk távol álló nézőpontok magunkévá tételét, „belegondolást”. Léven szó itt kognitív folyamatról — mindenképpen egyebek mellett, de attól tartok, mégis mindekelőtt. Olyasvalamiről tehát, ami intellektuális

képességeket igényel, illetve egészében véve is fejlett személyiséget. Mindazt, aminek köszönhetően tárgya sem annyira az erős és győztes, inkább a vesztes, a bukott, a kismizmizett, a megalázott, vagyis a szenvedő, ha úgy tetszik, a „boldogtalan”, akire nem rajongva kell feltekinteni, inkább odafigyelni rá, hozzáhajolni. De azt sem fenntartás nélkül, kritikátlanul, inkább egy szüntelen disztinválási folyamattal párhuzamosan, emócióinkat illetőleg inkább egy lépéssel mögöttük maradván, mint előttük járva, olyképpen, hogy érzelmi átélésünk legyen ítéletünk következménye és nem fordítva. Még csak nem is feltétlenül a tragikum mozzanataihoz kapcsolódva, hanem a komikum, a nevetséges, a humor vonatkozásában úgyszintén, mivel egyáltalán nem mindegy, mit érünk tragikusnak s mit komikusnak, és mert más a semmit sem értés nevetése, mint a mindent értésé. Ezért más a katarzis — úgy tetszik, ennyiből is érhető már —, mint a pusztá azonosulás, főleg a szuperhősként való odaadó rajongás. Annyira, hogy a kettő egymással legfeljebb a végponton találkozik csak: a kielégülés felszabadító mozzanatában. Valamennyire — mondjuk talán így. Mivel találkozni ugyanazon az emeleten lehetséges csak.

Amiért is, ha belehelyezkedésről van szó, nagyon is tartok attól, hogy éppen itt mondok csődöt. A látványáradat nevelte neoanalfabétát illetőleg, akinek élményvilágával, úgy tetszik, nem könnyen találom meg a kapcsolatot, de akitől, igényeitől vagy inkább az őket kialakító erőktől, minek tagadjam, nem utolsósorban a művészetet féltém, legfőképpen az irodalmat.

Fura módon még a láthatóvá tett irodalmat és művészetet is, a filmet és tévéjátékot — attól, ami életre hívta. És amihez természetesen társul a hang, tehát a szó is. Ám ezzel vége. Mivel a tér- és időbeli távolságok legyőzése érzékeléseinknek ezen a két területén valósult meg csak, s nem is látszik valószínűnek, hogy más érzékeink tartományára akár a jövőben is kiterjedhessen. Ellentétben a nyelvvel, a leírással, amely kezdettől fogva az emberi észlelés minden formáját közvetíthette, rajtuk kívül pedig az ember gondolatait, érzéseit, hangulatait, egy szóval „belvilágát” is. Vagyis mindazt, amit a film is csupán közvetve, látvánnyá alakítva érzékeltethet, színészi játékkal sejtetve vagy a „szubjektív kamera” segítségével, emlékként vagy álomként megjelenítve, illetve, ha nincs a közlendőnek láthatóvá formálható tartalma, a mindig járulékos hang által közvetítve csak. Beszélt szavakkal a csak gondoltak helyett, mintegy lehetővé téve számunkra, hogy kihallgassuk mások gondolatait. Sokszor sikeresen, vagy éppen élményt nyújtón is, de mindig kényszermegoldásként: már olvasott irodalmi műből készült film esetében többnyire hiányérzetet keltőn, még hozzá minél többrétűbb műről van szó, annál inkább, ezért is sikerülnek a remekművekből készült filmalkotások többnyire sokkal kevésbé a középszerűek filmvátozatainál, amelyekhez a filmalkotók ahelyett, hogy elvonnának belőlük,

hozzáadhatnak, szerencsés esetben az eredetit mintegy kiteljesítve. Ami a belvilágot illeti, többnyire mégiscsak hallgatózással egészítve ki a *voyeur* lesekedő pozícióját. Annak megfelelően, hogy akár nagy, akár kis képernyő előtt ülünk is, a látottakra mindig mintegy ablakon át tekintünk. Ellentétben az olvasmánnyal, melynek világa körülvesz minket. Ami egyébként, figyelembe véve a térbe vetítés, a holográfia várható fejlődését, a jövőben könnyen megtörténhet akár a közvetlen vizuális érzékelés területén is, olyképpen, hogy a látvány kellős közepébe kerülünk, éppen csak képesek lehetünk-e így, meghatározott nézői pozíciókat és vele együtt *nézőpontunkat* is elveszítve, bármiféle történést vagy bármilyen logikájú más közlést is folyamatosan nyomon követni. Ezért tűnik úgy, hogy a térbe vetített látvány inkább csak a szenzáció különböző fajtáit, nem utolsósorban a hátborzongatás lehetőségét rejt magában. Paradox módon éppen túlságos tökéletessége következtében. Úgyhogy ezért mondható a szó által meglevenített élmény, éppen közvettségének köszönhetően, sokkal inkább teljesnek.

Feltéve, hogy a szót, a nyelvet s vele együtt képzeletünk meglevenítő erejét el nem veszítjük. Vagy talán ennél is többet: képességünket a látottak közti eligazodásra, rendteremtésre.

*

Mivel kezdetben volt az érzet. Mert hát az érzet, természetesen nemcsak a látásérzet, végeredményben személyiségünk szerveződésének alapja, minden lelki folyamat és történés elindítója. Abból eredően, hogy világrajövetelünk után (sőt amint mindinkább kiderül, valamennyire már előtte is) a körülöttünk lévő dolgokat először érzékelni kezdjük el, s csak azután emlékszünk rájuk, képzeljük el őket, álmodunk róluk, belénk vésődött lenyomatukat akarattal idézve föl, s alkotunk mindinkább fogalmat róluk. Alapjában véve az egyedi felől az általános, a konkrét felől az elvont felé haladva. Nemcsak „kicsiben”, hanem „nagyban” is, mivel az ember emberré válása során, a kultúra, a civilizáció létrejötté és fejlődése folyamán voltaképpen ugyanez történt. Mindenekelőtt a közlés, az üzenetek hordozóeszközei, illetőleg a művészetek fejlődésekor. Nagy valószínűséggel úgy, hogy az ember már a beszéd kialakulása előtt vagy legalábbis annak kezdeti szakaszával párhuzamosan, rendelkezett már a rajz, a képi ábrázolás bizonyos képességével. Nem szólva arról, hogy a fonetikai értelemben vett beszédet megelőzte a mutogatás, a jelbeszéd, tehát egy kezdetleges módja a vizuális közlésnek, ami később a beszéd tökéletesedésével mindinkább háttérbe szorult. Akárcsak az egyénfejlődés során is, fokozatosan veszítve fontosságából. Kinél mennyire persze, sokban a vérmérséklettől, de a személyiség fejlettségétől s külön a nyelvi készségtől is függően: az a valamikor meg-

lehetősen elterjedt felfogás, miszerint a gesztikulálás, a hadonászás, „nem méltó úriemberhez”, nyilván ezzel áll összefüggésben. Valószínűnek látszik azonban egy sajátos, fordított korreláció a vizuális érzékenység és a fogalmi gondolkodás között is. Illetve egyfelől a gyerekek rajzolási szenvedélye és rajzkészsége, másfelől pedig, verbális készségük fejlettsége közt, amiért is, hacsak nem a képzőművészet felé orientálódik, a nyelvi készség teljesebb kibontakozásakor (a közlendők bonyolultabbá és elvontabbá válásával is összefüggésben), a gyermek számára a rajzolás — rendszerint a kamaszkorban — elveszíti korábbi vonzóerejét, s így a hanyagoltság sorsára jutva, készsége meg is áll fejlődésében. Mintha csak az egyik a másik rovására érvényesülne. Számos képzőművész szűkszavúsága, nyelvi darabossága, nehezen boldogulása a szavakkal mintha szintén erre utalna. Még inkább egy szélsőségesen kóros eset, amiről pszichológus ismerősimtől hallok, akinek különben magyarázata is megerősíti feltevésemet: tizenegy éves, környezetével sokáig minden kapcsolatot elutasító, szakadatlan rajzolásba temetkező autista kislányról mesél ugyanis, aki, ahogy a lassan mégiscsak eredményesnek mutatkozó terápia előrehalad, úgy veszíti el bámulszónak mondott rajz-tehetségét. Mintha csak a lelke szabadulna ki a látható világ egyoldalúan rabul ejtő bűvöletéből.

Ismét csak az emberi érzékelés látáscentrikusságával is összhangban. S azzal is egyben, hogy a képzőművészet, ha figyelembe vesszük, milyen szerepet töltött be régmúlt korok letűnt kultúráiban, illetve hogy korunkban milyen nehezen képes rátalálni a maga helyére, napjainkban szinte már szerepet veszítettnek látszik. Gyakorlati feladatait illetőleg, kapcsolatait tekintve a mindennapokkal, mondhatni egyértelműen. Mindenekelőtt persze nem azért, mert hatásában az emberi személyiség ősinek is mondható „nyelv előtti” rétegére épít, hanem elsősorban azért, mert az általunk közvetlenül nem érzékelhető látásélményeket mozgásukkal együtt közvetíteni és egyúttal tartósítani is tudó technika ugyanezt a réteget sokkal hatásosabban célozza meg. Olyképpen, hogy a nyelvi-fogalmi felépítményt mintegy kiiktatva, szintén közvetlenül az alapokra irányítja lövedékeit, ám a képzőművészet egylovétűjével szemben, folyamatosan tüzelő automata fegyverből. Elképzelhető, hogy bizonyos, többfelől is hallott nézetekkel összhangban, holmi „új érzékenységet” is kifejlesztve, ám „primitívebb” alapokra épült is egyúttal, aminek persze meglehetne a maga szerepe, esetleg még új művészetet létrehoz is, feltéve, hogy létezése nem jelenti nála mindenképpen fontosabb dolgok lerombolását. Egyelőre azonban sokkal inkább azt tapasztaljuk, hogy ennek az első számú érzékünket leigázó látványzónnek *látványterror* a velejárója. Agresszív és expanzív, szimplifikálón és primitivizálón „törvényes határain” kívülre is kiterjesztve hatalmát.

Más, nem elsődlegesen vizuális művészetek területére is behatolva. Fő-

leg az irodalomra hatva több szempontból is elszegényítőn. Az elbeszélő prózából kiiktatva a terjedelmesebb leíró részeket, ami különben természetesen is lehet. Elvégre a ma olvasója nem szavakból tudja meg, hogyan is néz ki a tenger vagy a hegyvidék, bármikor láthat homoksivatagot vagy karsztvidéket, sarki jégmezőt, Amazonas menti őserdőt, földgolyónk nem egy reprezentatív pontját pedig, főleg a világvárosokat, pillanatok alatt felismerheti, ahogyan a modern nagyvárosok megdöbbentő egyformaságáról is meggyőződhet a képernyő segítségével. Nagyon is érthető hát, ha az író, még ha igényes is, nem vesztegeti saját és türelmetlen olvasója drága idejét külsőségek hosszadalmas leírására. Főleg, ha leküzdhetetlen átugrási hajlamára is gondol látványterror preparálta olvasójának, aki a fentiekén kívül lát még mérhetetlenül sok lakberendezési és egyéb használati tárgyat is, gépi felszerelést, képző- vagy iparművészeti alkotást, s ki tudja, mi egyebet még, rengeteg olyan dolgot is, amit eleven valóságában sohasem látott. Am ha olvasás közben találkozik velük, jobban mondva csak a nevükkel, azonosítani tudja-e ezeket a neveket másutt látott képükkel, ugyan mit tud rendeltetésükről, funkciójukról? Fogalommá válnak-e a számára? Úgyhogy a bajok ezzel kezdődnek, azzal folytatódva, hogy a fogalomalkotást gyakran nem is igényli, nézőként éppúgy napirendre tér fölöttük, mint olvasóként. Gyors iramban loholva a cselekmény után. Meg sem kérdezve, vajon ez a cselekmény önmagáért létezik csak vagy valami másért is talán. Lehetőleg „gyorsregényben” haladva tovább, olyanban, amelyet „filmszerűen pergetettnek” is szokás nevezni. Aligha merő hasonlatképpen. Hanem mindannak következtében is, ami miatt a dialógus műfaja, a dráma, s még inkább materializálódása, a színház, szintén a látvány felé tolódott és tolódik. Főleg a mozgás felé — nem utolsósorban a „rendezői színháznak” köszönhetően. Akár úgy is, hogy a rendezői önkény merészen belenyír a darabba, s a párbeszédnek egy részét képszerű megoldásokkal, jelképesnek szánt (de nem mindig ilyenre is sikeredett) díszletekkel helyettesíti. Néha még lenyűgöző hatást is téve, főleg, ha sikeresen leplezi el a szöveg hordozta komplexitás elsikkadását. Amiről egyre inkább maga a drámaíró is lemond. Tisztában lévén vele, hogy inkább látványon, mint olvasáson nevelkedett közönsége mennyit képes kibírni, akaratlanul, de sokszor akarattal is neoanalfabéta igényeknek téve engedményeket. Mindannak, ami a „bargyúság műfaját” is életre hívta — bármennyire film és tévé előtti legyen is az eredetét tekintve, főleg, ha genealógusai, Traianus oszlopának reliefjeit és a gótikus katedrálisok üvegfestményeit is beleépítve családfájába, előkelő ősökkel is kedveskednek számára. Mit sem változtatva azon, hogy a képregény mégiscsak azoknak nyújt táplálékot (vajon szellemit-e?), akikből a szavakat látvánnyá változtató képzelőerő teljességgel hiányzik.

De talán hagyjuk a művészeteket. Akár az irodalmat is. Azt is, ami kiszorítva a helyére lép. Annál is inkább mivel a művészet szerepe mindig olyankor válik kérdésessé, amikor művészetként kezdjük el emlegetni. Vagy „kulturaként”, különböző tisztségviselőknek is gondot okozva. Amikor, okkal féltve, tiszteletet követelünk iránta. Mert hát többről van itt szó, nem a silány tévéműsorok káros hatásáról csak. Példának okáért a jobbra amerikai produkciók ilyen befolyásáról, azokéről, amelyek, úgy az öngazgató, mint a reális szocializmus adótornyai-ból szétsugározva, mind nagyobb tömegben ránk is zúdulnak. Minde-nekelőtt persze magukra az amerikaiakra, amiért is, ahogy azt nemrég olvashattam, az amerikai átlagpolgár valamelyik sorozatfilmből azt tanulja meg, hogy mondjuk a Kárpátokban, valahol a Földközi-tenger partján, van egy kőolajforrásokban gazdag hercegség... de talán fölös-leges is tovább folytatni. Arról, hogy ezt a képernyőről tanulták, szem-ben az iskolával, ahol nyilván mégiscsak mást tanítanak Amerikában is Európáról, mint ahogy nem ezt olvashatja földrészünkről az amerikai a könyvekben sem, vagy ha mégis, hát nem valóságként tálalva. És nem ilyenként tálalják ezt a tévésorozatokat sem, akkor sem, ha ötédrangúak.

Amiért is nem az az elsődleges itt, amit a képernyőről „megtanul”, hanem amit máshonnan nem tanul meg, s ami miatt aztán sok mind-ent *rosszul* tanul meg. Különbséget tenni fikció és valóság között. „Kézpénznek” véve, amit nem annak szántak. Ez különben megint csak nem új, létezett már a könyvnyomtatás viszonylag kezdeti szakaszában is — elvégre a világirodalom egyik kulcsműve, a *Don Quijote*, éppen erre, fikció és valóság összekeverésére alapozódik. Arra, ami a látványözön és -terror hatására korunkban hatványozottan mutatkozik meg. A szó hatásának csökkenése, a verbalitás hatásának következtében. Abból eredően, hogy a látvány tartalmától függetlenül is szuggerral, le-köt, fáradságunknál, kényelmünkénél, lustaságunknál fogva ragad meg, gondjaink előli menekülési hajlamunkon keresztül csal lépne minket. És mert akkor is lebilincselő lehet, ha semmit sem értünk belőle. Amint azt az elveszett szabadságukért tévékészülékkel kárpótolt állatkerti maj-mok igencsak szimbolikusan ható példája is bizonyíthatja. Úgyhogy semmi okunk se lehet csodálkozni, ha az óvónők nemcsak a képernyő előtt napi öt-hat órát vagy még többet is eltöltő gyerekek fegyelmet-lenységére, nyugtalanságára és agresszivitására panaszkodnak, megemlí-tve képtelenségüket az alkotókészséget kívánó és fejlesztő játékokbani részvétellel is, hanem arra is, hogy képtelenek egy mesét végighallgatni. Mert miért ne lenne így? Ha már a szavak értését megelőzően tarolja le őket a látványáradat. Eleve ahhoz szoktatva, hogy csupán szemük-kel észleljenek és idegenkedjenek az irodalmi elemekkel átszótt, lassan csordogáló meséktől, mindentől, ami nem nyújt azonnali izgalmat, s amit érzelmileg és gondolatilag átélni, elképzelni és feldolgozni kell. Ez gátolja meg a szót szerepének eljátszásában, annak a feladatnak tel-

jesítésében, amit semmi más sem pótolhat. Végső fokon a látottak ismeretté válását, tudássá artikulálódását akadályozva.

Nem mintha mellékes lenne, mit láthat a képernyőn, de attól tartok, a műsor minőségétől és milyenségétől függetlenül is a lénye mélyén rejlő *voyeur*t bontva ki a hosszú órákon át rábámuló gyerekből. Még ha életének egy szakaszában később a televízió elleni lázadás korszaka is bekövetkezik. Szükségképpen a kamaszkorban — legalábbis olyasmint, hogy „utálom a tévét”, főleg ilyen korúaktól hallok, vagy alig idősebbektől. Nyilvánvaló reakcióként a minden más helyét elfoglaló napi televíziózás zsarnokságára. Ám ez aligha táplálkozik holmi ismeretigényből, azon túl, hogy a család tévéközpontú életrendje ellen irányul. A valóságos kapcsolatokon alapuló együttélés helyetti pusztá egymás mellett élés ellen mindenekelőtt. Kicsit talán bosszúként is a sok meg nem hallgatásért, türelmetlen lepisszegésért, feltehetőleg az öntudatlan féltékenység elemeit is magában rejtve, a neheztelését azzal szemben, „akit” jobban szeretnek. Részeként az ilyenkor esedékes leválásnak, ami egyébként természetes, de ebben a változatában menekülés is. Rendszerint társaságba vezető, de a látványáradatból többnyire a hangáradatba is, az elektronikus kultúra másik tömegtermékébe, a pop-zenébe, akusztikai dömpinggel váltva fel a vizuális dömpinget. Mindent túlharsogó ritmusorgián át, mechanikusan és artikulálatlanul élve ki, ami artikulálatlannak maradt meg benne, s ami miatt más zene hallgatására az ilyen fiatal, majd a már nem fiatal, képes sem lehet. Nem okvetlenül a zenei ismeretek hiánya miatt, hanem mert nem alakult ki benne az a legkülönbözőbb ismeretekből, élményekből, a fogalmi gondolkodás és az általuk kiváltott érzelmi reakciók sokszorosán bonyolult egymásra hatásából felépült érzékenység, az a fajta fogékonyság, ami a zeneművészet alkotásaival, az általuk kifejezett érzés- és hangulatvilággal való kapcsolatteremtéshez szükséges. Meg azért a bálványozott gitárlovagok látása a képernyőn is eseményszámba megy, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a popzene élvezetét gyakran látványélmény teszi teljessé, ha más nem, a diszkó színes fényvillódzása. És hát ez az elszakadás, ezzel is összefüggően, de különben is, átmeneti csak.

Mert lázadónk, tékozló fiúként, vissza is tér. Amint a kritikus életszakaszon túljutott, amint családot alapít, amint megállapodik — híven követve a megtagadott családi mintát. Ahogy azt az amerikai tévénezők példája is tanúsíthatja, mivel ott már a negyedik tévéneződek ül le a képernyő elé. Éppen azért utánozva le mechanikusan az öröklött életszervezés-modellt, mert csak azt kapta, nem tudva mihez is fogni otthonában, mit kezdeni szabad idejével, sőt élettársával — neoanalfabétaként ugyan miről is társaloghatna. Úgyhogy az egymasmellettiség ürességét azzal töltheti ki leginkább, ami annak belső feltételeit benne és társában megalapozta. És ha e légkör zavaró feszültség-émlékei bizonytalan szorongás formájában netán kísértének is, ennek látszólagos

oldására szintén jó a képernyő. A rajta láthatóktól függetlenül is, bámulóvá bambító szerepe szerint. Más lelki szemét szőnyeg alá söprésére úgyszintén. Arra is, hogy alig világra nyíló szemű gyerekeit eléltesse: mert hát hiába, más ez, mint záporozó kérdéseikre válaszolnia. Főleg, ha nem is tud felelni rájuk.

Vagyis kezdődik az egész előlről.

*Voyeur*i szerepünk folytatólagosságát biztosítva, „posztgutenbergi” feltételeinknek megfelelően. Sajnos nem korunk követelményeinek megfelelően is egyúttal. Napjaink világának bonyolultsága ugyanis egészen mást követelne. Mindannak birtoklását, ami a galaxis távolodásával gyors ütemben elveszni látszik. És aminek elvesztését, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, csak az elveszőben levők segítségével lehet felmérni. Gondolkodás, magasan fejlett gondolkodó apparátus segítségével. Altala ébredve rá, hogy az olvasás révén való ismeretszerzés és általában az írásbeliség háttérbe szorulása nem egyszerűen az ismeretek közvetítőjének felcserélődését jelenti, hanem az új közeg által hordozottak esetlegessége, behatárolatlansága és tömegessége folytán, magát az emberi személyiséget is átalakítja. Nemcsak a kultúrát, hanem befogadóját is tehát, összhatását tekintve egészen az emberré válás kezdetéig is visszanyúlva, több réteget érintve, semmint gondolnánk. Azáltal, hogy nem egyedül az olvasás elsajátítását akadályozva hozza létre a neoanalfabétát a szó „olvasástechnikai” értelmében is, hanem a beszéd megtanulása és a szavakra irányuló figyelem kialakulását illetőleg is éreztetve hatását. Végkifejletében a gondolkodást, pontosabban a fogalmi gondolkodást veszélyeztetve. Nem pusztán a nyelvet, az emberi kapcsolat-teremtés legfőbb eszközét szállítva le kezdetlegesebb szintre, hanem a belső kommunikációt, a gondolkodást, ha úgy tetszik, az „agysejtek társalgását” is. Amiért gondolkodni valamennyire lehet ugyan szavak nélkül is, a dolog valójában ezzel is veszi kezdetét, csakhogy erre, bizonyos szinten, a fejlettebb állatok is képesek már, bizonyos szinten túl azonban csakis az ember. Éppen a beszédnek, annak a szükségletének köszönhetően, hogy gondolatait közölje is, és ezt csakis úgy tehetné, hogy a dolgokat névvel illette. Megjelölve őket mások, de a jelölés visszahatásaképpen a maga számára is, hogy képes legyen köztük eligazodni. Mindazon dolgok között, amelyeket ma az elektronika, eltüntetve a tér- és időbeli távolságokat, érzékelt formájukban talál eléje. *Leszállítva* őket a közvetlen tapasztalat szintjére. Vagy majdnem arra.

Hogy miért nem „felemelve” inkább, a fentiekből nyilván kitétszik.

*

Hogy a társadalmi tevékenység, illetve a kultúra mely területén hat a látványterror és az elektronikus tömegtájékoztató eszközök összessége a leginkább regresszíven? Nem tudom, végeztek-e e téren is felmé-

réseket. Tisztázni igyekezve, miképpen mutatkozik összefüggés a televízió előtt eltöltött gyermekkori órák mennyisége és a később választott vagy kényszerűségből vállalt szakmák, élethivatások közt. Illetve milyen eredményeket érnek el foglalkozásuk területén a vizsgált személyek.

De nyilván végeztek is. Éppen csak eredményeiket én nem ismerem. Úgyhogy csupán feltételezhetek itt valamilyen fordított arányt mértéktelen és válogatás nélküli nézés esetén, egyeneset mértékletesebb és ésszerűen megválogatott mellett, s újra fordítottat „túl kevés” vagy „egyáltalán nem” esetében, itt már az ingerszegénység káros hatására gondolva — bár ebben az utóbbiban már nem is vagyok annyira biztos. Annál valószínűbb, hogy a televízió „gyengeelméjűsége” áldozatainak jobbra olyan feladatkör jut, ahol, ha gyengeelméjük nem is, de gyengébb elmék megfelelhetnek. Úgy-ahogy, ha nincs jobb náluk. A rutinfeladatokra szabványosodók és szabványosíthatók és akik a nem ilyen megközelítést kívánó feladatokat is rutinfeladatként végzik el vagy el sem, itt már a társadalom kárára. Ami viszont az alkotókésziséget, a kreativitást illeti, valószínű, hogy a közvetlen érzékelés előterbe kerülése, a „szavak nélkülség” hatása, nagyon is eltérő a különböző területeken. Legkevesebb káros vagy olykor talán előnyös is a technikai tevékenységben. Léven a „vérbeli” technikus kérdése mindig csak „hogyan?”, de nem „miért?”, legalábbis nem a rábizott feladat körén kivülesően — amint nem így jár el, amint ember is lesz, megszűnik technikus lenni. Úgyhogy itt a személyiség beszűkülése, pusztán a gépezet zavartalan működése szempontjából, még hasznos is lehet. De a technikai természetű feladatok elsajátítását segítik elő az oktatás szemléltető eszközei és gépi berendezései is, szintén a látványcentrikussággal összefüggésben. Amelyek különben, gyakran kultúszá kinövő favorizálásukkal együtt, jobbra megint csak az elektronikus kultúra termékei. Mindenekelőtt a számítógép, nem mintha jelentősége nem lenne felmérhetetlen, ámbar mégiscsak a mechanikus gondolkodás területén lehet segítségünkre. Bonyolult, de „egyenes vonalon” továbbfutó logikai műveletekben, itt is haladhatja csak meg az ember képességeit, főleg gyorsaságban, nem minőségileg tehát, hanem mennyiségileg.

Am amint nem technikáról van többé szó, hanem már tudományról, igazi kreativitást, sőt intuíciót kívánó feladatokról, attól tartok, a közvetlen érzékelés, még ha az „szemléltetés” is, egyre inkább csődöt mond, önmagában elégtelen lesz. Nyilván minden téren, bár a különböző tudományágak szerint eltérő mértékben is. Arra gondolok, hogy leginkább még az élettelen anyag vizsgálásakor lehetséges boldogulni, ha nem is nyelv nélkül, de kevesebb „szöveggel”, szemléltetéssel, matematikai és egyéb képletekkel helyettesítve a magyarázó szót (még ha a képletek megértetése szintén szó segítségével lehetséges csak). Ott, ahol a vizsgálat tárgya helyben marad, kész a szabályszerű viselkedésre. Ellen-

tétben az elevennel, a rakoncátlanul szertefutóval — mindenekelőtt magával az emberrel. Ott tehát, ahol a természetnek „törvényei” vannak, nem pedig „törvényszerűségei” mindössze. Ezért hogy a képletekre aligha redukálható humántudományok nélkülözhetik legkevésbé a nyelvet, nemcsak mint legfőbb üzenethordozót, hanem mint vizsgálóeszközt is, mivel a társadalmi jelenségek értelmezése és elemzése semmi más módon, csakis nyelv által, illetve a fogalmi gondolkodás legszorosabban hozzákötődő formája révén történhet. Ellentétben több egzaktnak számító tudománnyal (persze az alapkérdés feltevése, ha máshol nem, hát a kutató fejében, először ezeknél is nyelvileg fogalmazódik meg), már a problémaérzékelés szintjén is, nem csupán a részeredmények összegezésekor, elméletek alkotásakor. Hogy a mindent összefogó filozófiáról ne is ejtsünk szót. Külön az etikáról sem. Nem is holmi tudományként gondolva már rá, hanem — újra a köznapiság szintjére térve vissza — mint a mindennapok moráljára, erkölcsi értékrendjére. A morális gondolkodás elsorvadására, arra, hogy napjainkban az emberi kapcsolatokat túlnyomórészt pusztá szokássá csökevényesedett normák szabályozzák, gyakran hordozva magukban minden újraértékelés nélkül tovább vitt, tartalmatlanná vált hagyományokat, jól-rosszul játszva bele az amorf többséghez való gépies alkalmazkodás folyamatába, a képernyő kialakította mítoszok hatását is ideszámítva. Ami, lévén a *voyeur* szerepénél fogva kívülálló, „illetéktelen”, a morális magatartást illetően is a passzivitást erősítve fejtí ki a hatását.

*

Létezik azonban egy más vonatkozása is ennek a neoanalfabétává tevő hatásnak. Ahol a felmérések eredményei annyira egyértelműek és kézenfekvő feltevést igazolók, hogy szinte önmagukat teszik feleslegessé.

Amiért is itt, pár pillanatra, akár még albérlőnk csemetéje is színre léphet. Második életévének végéhez közeledve, s egyelőre az egyszavas mondatoknál tartva még: birtokolást célzó imperatívusa nemrég lett „adide” korábbi „adu”-jából, mielőtt legfőbb aduját a bőmbőlést is kijátszaná. Ám arcán a felismerés diadalával, máris lelkes rikollyal üdvözli készülékünket. Idegenbeli másodpéldányaként az otthoninak, hogy ezután karját nyomban kinyújtva és mutatóujját előremeresztve, félreérthetetlenül üzembe helyezését indítványozza. Innen még a veszélyen, de már a fenyegetettség árnyékában is. Főleg, ha az a tizenhárom éves kis kamaszlány (fiúja is van már, ahogy illik) is eszembe jut, aki az idén befejezett hatodik általános közepes tanulójaként még mindig önmagának olvas fel, inkább unszolásra csak, mint tulajdon örömeire is. Azért is, mert szociális kategóriája lényegében azonos az „aduzóéval”, akinek „apuja”, mivel mindkettőnk készüléke ugyanazt az antennát szopja, albérlői tisztelettel két ízben is bekopogott már — olyankor, ha üzemének munkarendje délután szólítja a marógép mellé — reggel nyolc

előtt: szerényre hangolt reklamálással tudatva, hogy az antennaerősítő, feltehetőleg törölgetés közben, kikapcsolódott. Napi képfogyasztása, amennyire azt a, hol egyik, hol másik környezeti nyelvünk szavait felém sodrón kiszűrődő hangokból, kertbeli „nyári rezidenciámban” ülve megíthetem, alighanem a magunk heti adagjának is megfelelhet. Felesége mellesleg nem tartozik a történelmi feladatra hivatott közvetlenek sorába, könyvelő és olvas is — főleg a „Ljubavni romani” sorozat kiadványait.

Nyugodtan leírhatom hát róluk mindazt, ami nem sértő, tény csak. Azt a világszerte tapasztaltakat megerősítő, miszerint a televíziózás napi időtartama általában fordítottan aránylik a nézők képzettségéhez.

Ami mindenekelőtt a szelekciót illetőleg készlet meditatálásra. Többé nem a műsorválogatást érintve, egészen más értelemben. Arra a kislejtező hatására gondolok ugyanis a látványterrornak, ami áldozatait eleve a „kulturális albérlő” státusára, intellektuális másodrendűsége kárhoztatja.

Ámde mégsem a kultúra — mindenekelőtt a tudomány — további fejlődését félttem attól, hogy Enzensberger szerint is: „A másodlagos analfabéta ideális médiuma: a televízió.” Elvégre a továbbhaladáshoz, a „képernyő-ártalmaktól” kevésbé sújtottak közül épp elég alkotó elme így is összeszedődhet. Azok közül, akiknek ismeretei akkor is a szóra és betűre épülhetnek csak, ha az olvasás a jövőben, egynémely futurologiai vízióknak megfelelően, nem könyvből történik majd, hanem egész könyvtárak anyagát tároló számítógépek képernyőjéről. Némi elektronikával is megfejeltén biztosítva előnyt számukra. Már mint az előkelőbb „műveltségi kasztokba” kerülést illetőleg. Annak megfelelően, hogy — mivel, ugyancsak Enzensberger szerint, „a felvilágosodás történelmi programja e tekintetben csődöt mondott”, és mert napjainkra „a »kulturát mindenkinék« jelszó komikus csengést kapott” — a társadalomban egyre inkább ez a művelődési kasztokra való osztlás figyelhető meg. Annyira hogy: „Ezeket a kasztokat már nem lehet szemléltetni a hagyományos marxista modellel, amely szerint az uralkodó kultúra az uralmon lévők kultúrája. A gazdasági osztályhelyzet és a tudat viszonya egyre inkább eltérő jellegzetességeket mutat.” Amely jelenség egyébként, függetlenül attól, mennyire mutatkozik meg a mi világunkban is, illetve, hogy „uralmon lévők” alatt kiket is kell értenünk, bizonyos értelemben lehetne még öröndetes is. Csak hát az előkelő műveltségi kaszthoz tartozás nem feltétlenül azonos a hatalmi struktúrában való előkelő helyzettel is. Nyilván mert a „gazdasági osztályhelyzet” enél a helyezési sorrendnél már nagyobb szerepet játszik.

Úgyhogy az egyik fő veszélyt is ez jelenti. A szellemi és a hatalmi elit különbözősége végeredményben. Nem is azokban testesülve meg, akik az utóbbiba nem kerülhetnek bele, inkább azokban, akik belekerülnek. Mivel, még mindig Enzensberger szerint: „Egyre gyakoribb, hogy

a politikában és a gazdaságban másodlagos analfabéták foglalják el a vezető pozíciókat.” Valószínűleg a képernyő gyengeelméjűvé tevő mítosznak is köszönhetően, ugyanannak tehát, ami ki is formálta őket. Annak a mitikus tudatformának köszönhetően, ami talán azért veszélyesebb a „klasszikus” analfabéta többnyire szűk kis világot összefogó mitikus tudatánál, mert vele ellentétben nem valóságos tapasztalatok látszatértelmezéseiből, hanem látszattapasztalatok látszatértelmezéseiből tevődik össze. Meg persze a rájuk épülő látszatértékekből, vágyakból, igényekből, eszményekből is —, illetve eszménykarikatúrákból inkább. És mivel a hatalmi struktúrát, akár demokratikus úton, akár nem, de mindenképpen azok termelik ki magukból és emelik maguk fölé, akik felett az hatalmat gyakorol, elkerülhetetlen, hogy ennek a többséget átható és mindennapjaik gyakorlatát is befolyásoló mítosznak ne legyen szerepe ebben a kitermelésben. Rokon- és hasonszenvi alapon befolyásolva a „kitermelőt” (aki lehet választó, de lehet többé-kevésbé lelkes követő csupán), aki ilyenformán a maga kiskorú szempontjai szerint dönti el, kiket kell követnie, és ezek alapján ejti meg választását is. Külsőségekhez tapadva és sztárokként kezelve a közélet figuráit, sőt szemléletét visszavetítve, a történelem és a mítoszok ködbevesző alakjait is — aminek az ismert *musical* címe, a Jézus Krisztus szupersztár, is jellemző példája lehet. Úgyhogy a közélet embere, hogy a hatalmi struktúrába bekerülhessen vagy benne maradhasson, akár még tisztességes szándéktól vezérelve is mi mást tehet, mint hogy igyekszik megfelelni ennek a sztárszemléletnek. Vagy csak úgy tesz tehát, mintha őt is ez a mitikus értékrend vezérelné vagy pedig... S itt ugrik be egy külpolitikai tárgyú tévéadás is Ronald Reaganról. Arra, miképpen hatja át az elnök tudatát a hollywoodi film mítosza annyira, hogy az nemcsak a beszédeiben felhozott példákban jut kifejezésre, hanem abban is, hogy bizonyos filmek részleteit valóban megtörténteknek érzi és így emlegeti is. Legalábbis az említett riportfilm kommentátora, egy élelelméjűen jellegzetes arcú New York-i politológus (legszívesebben „politikológust” írnék) meggyőzően ható érvelése szerint — nevét, ha nem a képernyőn találkozom vele, most nyilván le is írhatnám. De nem ez a fontos. Hanem, hogy a baj akkor nagyobb, ha a hatalom embere nem úgy tesz csak, mintha őt is a tömegmítosz szempontjai vezérelnék, hanem ha csakugyan vezérelik is. Ha hisz is benne, ha maga osztozik a tömegmítoszban.

A gyengeelméjűségben, hogyha úgy tetszik.

VAJDASÁG KÉPZŐMŰVÉSZETE (X.)

Adalékok a XX. századi művészettörténeti kutatásokhoz

BELA DURANCI

A majdnem kizárólag festőkből álló nemzedék találkozóinak első éveiben Vajdaságot expresszionista koloritással és szenvedélyes lendülettel mutatták be, a tájjal, az utcákkal és terekkel, a zentai „legszebb Tisza-parttal”, vagy a topolyai „részeg utcákkal” való közvetlen találkozás élményeként. Becse kezdettől fogva a fiatal vajdasági művészeknek nyújtott lehetőséget, a December csoportot és más belgrádi alkotókat pedig Écska vonzotta. A művésztelepek második szakasza az, a művészek a kép és a képzőművészeti kifejezés problémái felé fordultak. Hamarosan eljutott hozzájuk az európai képzőművészeti központok időszzerű történéseinek visszhangja is. Az ösztönszerű és szenvedélyes expresszionista vallomások poétikus koncepcióját hamarosan háttérbe szorította a geometriai szellem és a látvány ésszerű feldolgozása. A határban szétszóródott festők napfényben fürdő „csatárlánca” lassan eltűnt. A művész a műtermek falai között alkotó, magányba vonult kísérletező lett.

Az „absztrakt művészet”, minden provinciális környezet szószólóinak legnagyobb réme, úgy vonult be a művésztelepekre, mint várva várt vendég. A Konjović expresszionizmusától elbűvölt fiatal alkotók szabadulni akartak e fáklyavivő hatásától, ő maga pedig az „absztrakció lázában” a saját megkötöttségétől való felszabadulást kereste, mert „egysek szerint”¹ ismétli önmagát, egy helyben topog.

A modern képzőművészeti elképzelések iránti kitérőmozgás összhangban volt a művésztelepek nyíltságával. Ebben van a jelentősége a modern művészetet befogadó vajdasági modellnek is. A művésztelepeken, amelyek sohasem zártak be vagy különültek el, és nem kötelezték el magukat egyetlen meghatározott irány mellett sem, természetesen a művészek társasága is sokszínű volt, és jóindulatúan érdeklődött mindenféle kísérletezés iránt. Az azonosan gondolkodók, a kortársak, sőt a tekin-

¹ Katarina Ambrozić: *Milan Konjović*. Zombor, 1966, 78. oldal

télyes opusú művészek támogatását vagy bíráló megjegyzéseit a vajdasági modern művészek sohasem felejtették el, és senki sem vonhatja kétségbe azok termékenyítő hatását.

Nagy lelkesedéssel, hévvel alkottak, és „semmit sem tartottak lehetetlennek”.² A művésztelepek a jövőbe tekintő, időszerű művészeti mozgalmak tribünjeivé váltak. Ez a szokatlan mozgás természetesen kihívás is volt a környezettel szemben. A művészek és a közönség népszerű találkozóinak egyikén, méghozzá éppen Zentán, kipattant a szikra: „... a zentai közönség világosan és félreérthetetlenül szembeszállt az elvont festészettel, és — mint a »művésztelep« tulajdonképpeni mecénása — kijelentette, hogy olyan festészetet kíván, amelyet megért, és amelyben fel tudja ismerni saját életének művészi visszatükrözését”.³

Az 1954 nyarán az „elvontság” miatt megkezdett vita hat évig lapangott. Teljes hévvel 1960-ban lángolt fel a *Magyar Szó* hasábjain, és fél évig tartó, harcias tűzijátékká változott!⁴ Különös, hogy ezeket a szövegeket mint e térség szellemi áramlatainak meggyőző dokumentumait még nem jelentették meg külön füzetben, amely annak illusztrálására is szolgálhatna, hogy az „elvontság” (azaz a művésztelep) sajátos gyakorlótérül szolgált ahhoz a kísérlethez, amely a közönségnek a (kis)polgári esztétikai nézetek alóli felszabadítására irányult, s a háború előtti és alatti szírupos hangulatú naturalizmussal szállt szembe.

A vajdasági modern művészet születésének lázas időszakában mindvégig Konjović volt a művésztelepek legtevékenyebb tagja. 1964-et kivéve minden évben valamelyik művésztelepen fest. 1956-ban és 1958-ban négy (!) művésztelepen is részt vesz, s ezután következik kolorista periódusa (1958—1962), amely egybeesik a művésztelepi mozgalom legtermékenyebb és legdinamikusabb szakaszával. 1959-ben Konjović „csupán” egyetlen művésztelepen vesz részt, hogy a következő években megint többet is bejárjon. Ugyanakkor rendkívül aktívan tevékenykedik Zomborban az absztrakt festészet kiállításának létrehozásán.

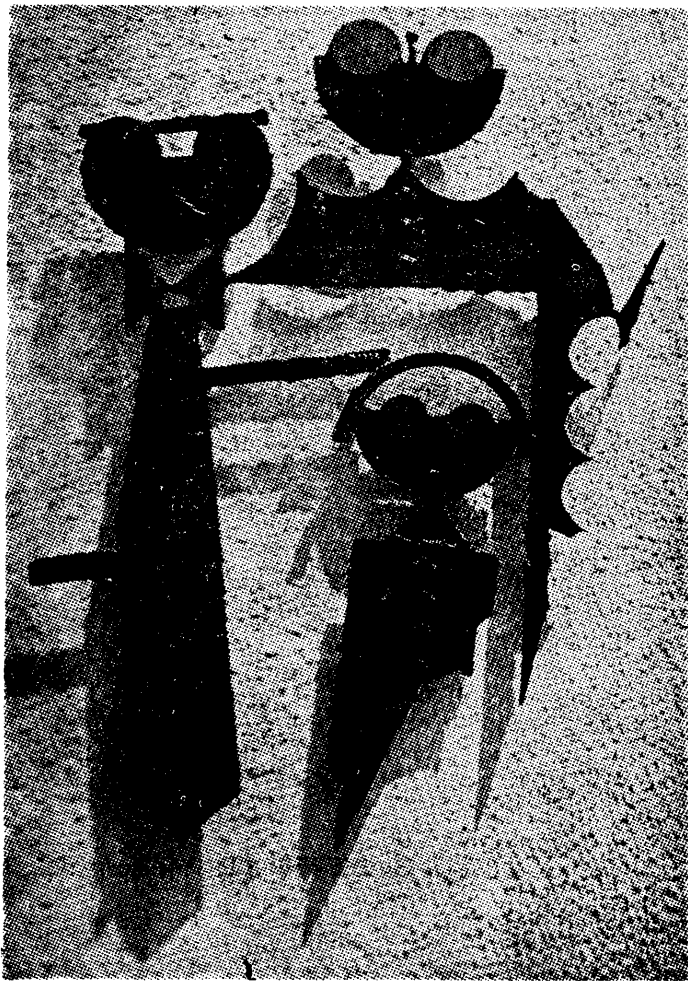
A jugoszláv absztrakt festészeti kiállításon, amelyet 1962-ben rendeztek meg a zombori Képzőművészeti Ősz keretében,⁵ ő maga nem

² Tripolsky Géza: *Zentai művésztelep — Umetnička kolonija u Senti*. Forum, Újvidék 1980, 4. o.

³ Tripolsky Géza, i. m.

⁴ A *Magyar Szó* hasábjain folytatott vita a Tripolsky Géza szövegére (A modern festészet és a közönség. *Magyar Szó*, 1960. október 5.) érkezett megjegyzéssel kezdődött: Erdélyi István: A festő és a közönsége (hozzászólás egy induló vitához). *Magyar Szó*, 1960. október 30. A vitát Sáfrány Imre lobbantotta fel: A művészet korának együttthatója, válasz egy vitanyitó cikkre. *Magyar Szó*, 1960. november 6-án, amit egész sor hozzászólás követett: B. Szabó György, Stojan Trumić, Bálics Mihály, Deák Ferenc, Tomán László, Petar Mojak, Bencz Ágota, Ács József, Jadranka Damjanov, Tripolsky Géza, Juhász Mihály, Malušev Cvetko, majd a Damjanov—Malušev szópárbaj, amelyel 1961. májusának végén félbeszakadt a vita.

⁵ A kiállítás elnevezése: 27 modern festő

Zoran Petrović dekorációja a kisbányai iskola falán

állított ki. Nyilvánvaló, hogy az absztrakcióba való elkalandozását nem tekintette az ehhez a mozgalomhoz való csatlakozásnak. Tekintélyével és az alkotói szabadság hirdetésével hozzájárult „a nálunk megrendezett első és egyetlen tematikus elvont festészeti kiállítás”⁶ megrendezéséhez. Az ő „személyes elvontsága” csupán gesztus volt annak bizonyítására,

⁶ Lazar Trifunović: Stvarnost i mit u slikarstvu Milana Konjovića. Zombor 1978. 76. o.

hogy a fiatalok körében nem lanyhult a küzdő szellem, s támogatást jelentett mindazoknak, akik felderítetlen ösvényeken jártak alkotói identitásuk kialakítása végett.

A bizonyítás akkor a pillanat sürgető szükséglete volt. A művésztelepek türelmetlenül és erőteljesen törekedtek „valami nagy dolognak”⁷ az elérésére. A vajdasági síkságon nincsenek képzőművészeti hagyományok, annak ellenére, hogy a képzőművészet hosszú idő óta jelen van, a „művésztelepek” ezért a kor autentikus képzőművészeti kifejezése után kutattak, áhítva a környezetnek és az alkotónak a mű keletkezésekor kialakuló szimbiózisát!

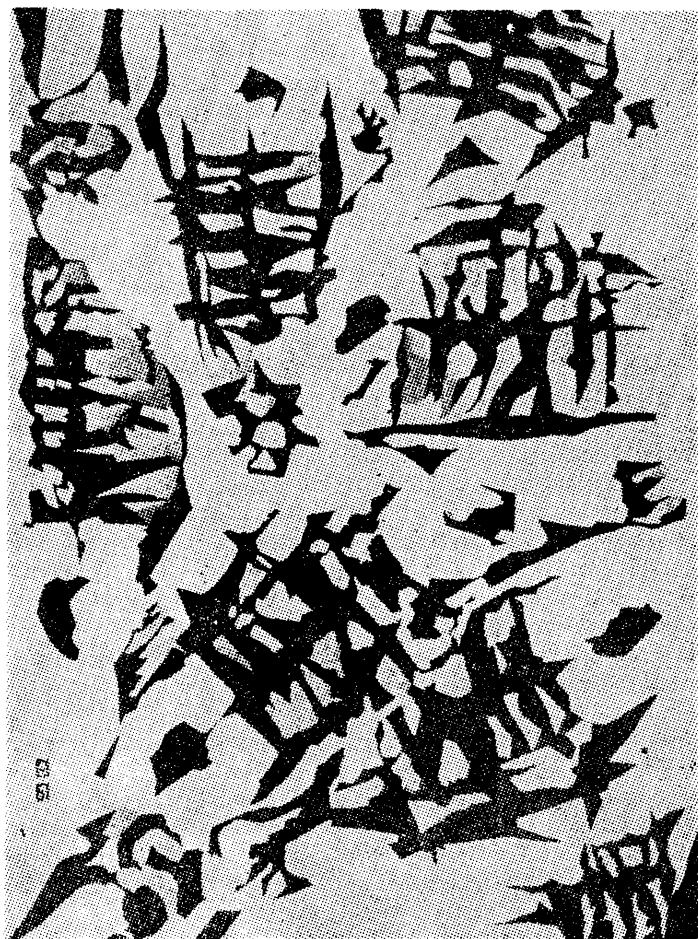
Az első években gyakran emlegetett „szocialista mecénásság” később háttérbe szorul, s maga a kifejezés is eltűnik. Az egyén kezdeményezésének ugyanis, amelyet az azonos nézetet vallók csoportja támogatott, meghatározott célja volt! Igaz ugyan, hogy ez gyakran ködös és többértelmű volt, a lelkesedés miatt a „sokba fogott, sokat akart” jellegzetességeivel, de kétségtelenül az alkotói szabadság és az embernek a művészetre való joga nevében! A mozgalom megszerezte a „hatalom” támogatását, s az egykori gazdag mecénások szerepét a társadalom vette át. Nagyon gyorsan, különösen, amikor már sejteni lehetett, hogy a vajdasági művésztelepek ösztönző példaként szolgálnak Jugoszlávia más tájain is,⁸ a „mozgalom” szó kerül előtérbe teljes jelentőségében, s ezáltal a függőség mind kisebbé válik, a „mecénás” szó pedig mind gyakrabban elmarad.

Heller Ágnes a hatvanas és a nyolcvanas évek társadalmi mozgalmairól írt tanulmányában, összehasonlítva ezeket, az előbbiekről azt állítja, hogy radikálisan tekintélyellenesek, s mint ilyenek a rendszer peremén maradnak, míg a 80-as évek mozgalmi elfogadják a meglévő intézményeket, s arra törekednek, hogy minél jobban felhasználják ezeket saját céljaik elérésére. Ez az utóbbi ellenállhatatlanul emlékeztet az 1952. évi „művésztelepi mozgalomra” is. Ács és a vele azonos nézetet vallók világosan látták, hogy az éppen „leírt” szocialista realizmusnak mély gyökerei vannak a polgári művészeti felfogásban, amely leginkább a vidéki körökben csontosodott meg és deformálódott. Hagyományosan ezekben a körökben tiltakoznak legelkeseredettebben mindenféle újítás ellen. A művésztelepek azonban provinciális környezetben — például Zentán — alakulnak meg, ahol a képzőművészet szinte figyelmet sem érdemlően jelentkezik egy-egy nagy ritkán megszervezett eseményen (kivéve egy fiatal szobrász ösztöndíjazására a háború előtt szervezett „népi összefogást”).

A művésztelep bejelentőjében (*Magyar Szó*, 1952. július 27.) Ács a

⁷ Ács József: *A Zentai Művésztelep — Slikarska kolonija u Senti*. Forum, Újvidék, 1980

⁸ A Decsáni művésztelep Vajdaság példájára, Képzőművészeti megmozdulás Koszovó Metóhiában, *Magyar Szó*, 1960. november 3-án

Boško Petrović: Emberek (faliszőnyeg)

kezdeményezést óvatosan a „fórumoknak” engedi át, ismerteti a programot, s az amatőrök szerepét úgy tünteti fel, mint a művészek és a közönség közötti hidat, a művésztelepben alkalmas forrást lát az iskolai képzőművészeti nevelés fejlesztéséhez, s olyan képtárat ígér, amely „egyedülálló a maga nemében. Zenta város monográfiáját adná festészen és grafikán keresztül”. Azonban nem kínál fel engedményeket, mert „... mennyivel szociálisabb tartalmú az a kép, amely a Brigadéros címet viseli ugyan, de ugyanúgy lehetne szövetkezeten kívülálló kiscgazda is. A főntebb említett ellentmondásoknak a harcából a haladó tényezők

kerülnek ki győztesként és a művészek konkrétan elősegíthetik ezt a győzelmet a rájuk háruló feladatok elvégzésével”.⁹ Kilátásba helyezte a nyilvános „vitákat” is, amelyeket programjukba foglaltak a művészek és a közönség közvetlen kapcsolata végett. De természetesen nem helyezett kilátásba olyan lehetőséget, hogy valaki „feladatokat” írjon elő a művészeknek! Így sem az 1954-ben kipattant „szikrák”, sem az 1960-ban a *Magyar Szó*ban lefolyt vita nem tántoríthatta meg a művésztelepek résztvevőit.

A jugoszláv művészetnek az élő, mai művészetbe való bekapcsolódásáról írva, Miodrag Protić rámutat: „... Az *Arts*ban Michèle Ragon a Jugoszláviában a hivatalos művészet élő művészet című írásában úgy véli, hogy »a kortárs jugoszláv művészet minden bizonnyal a jelenlegi legélénkebb Európában«. Hasonlóan vélekedik André Chastel, Moulin, Frank Elgar, Lionello Venturi, Gillot Dorflès, Herbert Read és sokan mások.”¹⁰ A jugoszláv művészetnek a nemzetközi szintéren való szenzációs térhódításának (1961—1963), amelyről Protić ír, természetesen meg volt az előtörténete. Ebben a művésztelepeknek (talán) nem volt úttörő szerepük. E művészek közül viszont többen tagjai voltak a művésztelepeknek, ezt a művészetet bemutatták a művésztelepi tárlatokon, és hatással volt az alkotók felnövő nemzedékére. Az ilyen művészetet óvatosan, előbb ellenállással, majd mind őszintébben elfogadta a vajdasági művésztelepek székhelyeinek „vidéki közönsége” is. E művészet hivatalossá tétele a művészek és a „mecénások” kölcsönös közeledésével, olyan mozgalom által történt, amely Heller Ágnes megállapítására emlékeztet.

A jugoszláv művészetnek az európai képzőművészeti szintérré való betörésével egy időben a modern vajdasági képzőművészeti alkotótevékenység új lendületet, ösztönzést és a folyamatokban való megfelelő szerepet kapott. Megalapították a Forum Képzőművészeti Díjat, amelyet a művésztelepi munkában való kiemelkedő tevékenységért ítéltek oda;¹¹ 1960-ban Ács Józsefet, 1961-ben pedig Wanyek Tivadart tüntették ki vele. Ugyanabban az évben megalakították az Atelje '61 elnevezésű faliszőnyeg-készítő műhelyt; 1961 októberében Zomborban megnyílt az első Képzőművészeti Ősz, amelynek tárlatán a két háború közötti nemzedék alkotásait mutatták be.¹² A következő, 1962. évben megalakították a szabadkai Képzőművészeti Találkozót, amely Palicson megrendezte a

⁹ *Magyar Szó*, 1952. július 27-én

¹⁰ Miodrag B. Protić: *Jugoslovensko slikarstvo šest decenije — nove pojave*. Muzej savremene umetnosti, Belgrád, 1980 július—szeptember, 12. o.; Miodrag B. Protić: *Problemi i perspektive savremenog slikarstva, prvi skup slikara Jugoslavije. Rukovet*, 1962 november—december.

¹¹ *Magyar Szó*, 1960. június 11.: a Forum Kiadótanácsának új alapítványa; *Magyar Szó*, 1960. december 25-én: A művésztelepek szolgálatában; Megítélték az ideji Forum-díjat. Beszélgetés Ács Józseffel, az első nyertessel.

¹² A kiállítás elnevezése: 16 modern festő

Vajdasági művésztelepek 10 éve elnevezésű, valamivel gazdagabb kiállítást, mint amilyent előzőleg Zentán és Újvidéken mutattak be.¹³ Az év szeptember végén szintén Szabadkán tartották meg a jugoszláv festők első összejövetelét. Nyilvánvaló tehát, hogy a vajdasági művésztelepek lendületes első évtizede alatt megfelelő alap jött létre ahhoz, hogy itt valósuljon meg a modern jugoszláv képzőművészet két jelentős kezdeményezése is: a mindinkább egzisztenciális gondokkal küzdő festők első tanácskozása, valamint az absztrakt festészet nálunk első és sokáig egyetlen tárlata.

A szabadkai városháza nagy tanácstermében megszervezett festészeti tribünről pár évvel később Lazar Trifunović állapította meg a NIN-ben: „Amikor ma, öt év múlva értékeljük az ott elhangzottakat, elmondhatjuk, hogy ez volt az egyik legjelentősebb előrelépés a modern képzőművészeti gondolat fejlesztésében Jugoszláviában.”¹⁴

A következő néhány évben még néhány jelentős összejövetelt szerveztek vidékiünkön: az első országos tanácskozást a képzőművészeti nevelésről (1963); a jugoszláv grafikusok első találkozóját (1964), amelyet a Jugoszláv Grafika című kiállítással együtt (a palicsi III. képzőművészeti találkozóra iszeként) szerveztek meg, s amelyet később Budapesten és Pozsonyban is bemutattak; a jugoszláv képzőművészetről és a művésztelepekről szóló tanácskozást (1965); majd a jugoszláv művészettörténészek első találkozóját (1966).¹⁵ Ezen az utóbbin 107 művészettörténész vett részt, annak ellenére, hogy a szervezőknek a köztársasági egyesületek érdektelenségével, sőt ellenkezésével is szembe kellett nézniük. Később a Jugoszláv Művészettörténészek Egyesületei Szövetségének I. kongresszusán, amelyet 1976-ban tartottak meg Ohridban, a szabadkai tanácskozást meg sem említették. Úgyszintén a művésztelepek sem váltották ki a művészettörténészek különösebb érdeklődését.

1963-ban a zombori Képzőművészeti Ősz megszervezi A modern rajz első triennáléját, amelynek bevezetőjében Milivoje Nikolajević a következőket mondta: „Ennek a méreteit, jellegét és jelentőségét tekintve országos képzőművészeti rendezvénynek mindenképpen hízagpótló szerepe van művészeti életünkben. Reméljük, hogy jelentős mértékben elősegíti hogy a művészi kifejezés e módja, amelytől különben is kiindul a képzőművészet, elfoglalja majd az őt jogosan megillető he-

¹³ A kiállítást Zentán március 4-e és 18-a között, Újvidéken március 25-e és április 8-a között, Palicson pedig 1962. augusztus 26-a és szeptember 30-a között tartották meg.

¹⁴ Lazar Trifunović: Zdržena akcija društva i umetnika. NIN, Beograd, 1967. december 31-én

¹⁵ Prvi skup istoričara umetnosti Jugoslavije, Subotica, 1966. október 1—2. *Rukovet*, VI. képzőművészeti füzet, 1966. október 10-én.

lyet.”¹⁶ A következő zombori tárlatot az akvarellnek szentelték, 1965-ben pedig a jugoszláv falikárpit kiállítást rendeztek meg. „Csupán az 1960-ban Párizsban megrendezett jugoszláv falikárpit kiállítás mutatta meg a világnak, hogy nálunk is van ilyen irányú érdeklődés, majd 1961-ben az Atelje '61 megalakításával nyílt lehetőség legkiemelkedőbb művészeink kartonjainak a minőséges realizálására.”¹⁷ — jegyzi fel Katarina Ambrozić. A zombori Képzőművészeti Ősz rendezvényein a továbbiakban is, évről évre sikeresen kísérik a jugoszláv képzőművészeti élet legidősebb folyamatait.

A Szerbiai Képzőművészet Egyesületének Vajdasági Szakosztálya 1965-ben állít ki először Újvidéken kívül, s tagjai ekkor találkoznak először az egykori „képzőművészeti provincia” közönségével.¹⁸

Zomborban és Szabadkán már évek óta jugoszláv szintű képzőművészeti kiállítási tevékenység folyik; Zrenjaninnak az écskai kastélyban már olyan képtára van, amelyről nyugodtan állíthatjuk, hogy országos jelentőségű; Zenta olyan képtárat hoz létre, amely „egyedülálló a maga nemében” — ahogyan azt annak idején Ács József ígérte; a vajdasági művészek alkotásainak becsei gyűjteménye minden figyelmet megérdemel; Topolya művészvendégei létrehozzák az építészeti és a képzőművészet egyedülálló, „kis szintézisét”;¹⁹ Kishegyesen élénk munka folyik a kerámiai művésztelepen²⁰ stb. Mindent összegezve, a vajdasági művésztelepek lendületes munkájának évtizedében a képzőművészeti alkotás ebben a térségben olyan méreteket öltött, s olyan hírnevet szerzett, amilyenre korábban nem találunk példát. Megszűnt a központ és a provincia fogalma. A művésztelepek a megcsontosodott hagyományú környezetekbe is betörték, s a művésztelepeken kívüli alkotókat is ösztönözték.

Miután Jovan Soldatović befejezte belgrádi tanulmányait, és hazatért, a túlnyomórészt festészeti művésztelepekkel párhuzamosan a modern szobrászat is mind népszerűbbé vált. Megnőtt a szobrászok száma is. 1962-ben a Sajkás-vidéken Soldatović emlékművet emel — a síksági táj és a művészi alkotás összhangjának szép példájaként.

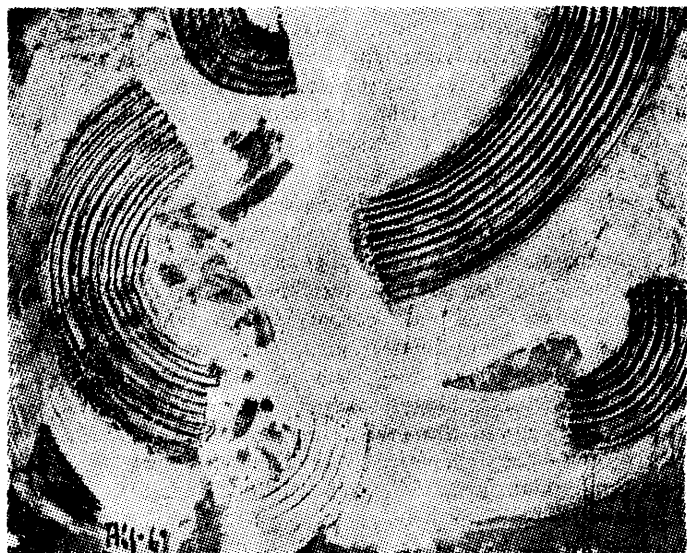
¹⁶ III. Képzőművészeti Ősz, A jugoszláv rajz I. triennáléja, Zombor, 1963. november—december

¹⁷ V. Képzőművészeti Ősz, A jugoszláv faliszőnyeg, Zombor, 1965 októbere

¹⁸ Az ULUS kiállítása Szabadkán, 1965. október 31-étől november 17-éig (27 festő, hat szobrász, öt egyesületen kívüli).

¹⁹ Topolya 1956-ban meghozott Statútuma, 162. szakasz: „Középületek emelése esetében: közigazgatási, igazságszolgáltatási, társadalmi, közművelődési és más építmények létesítése alkalmával a község területein a beruházók kötelesek a ráfordítás költségeiben eszközöket biztosítani a községi képviselő-testület előírásai szerint az épületek meghatározott felületeinek képzőművészeti megmunkálására, az építészeti és a képzőművészetek szintézise szellemében, az általános esztétikai követelmények terjesztése érdekében”.

²⁰ Magyar Szó, 1961. január 12-én: Allandósul a keramikusok művésztelepe

Acs József: Nagy kozmikus mozgás

A vajdasági naiv festészet is mind nagyobb teret hódít. Emerik Fejes az egyik legismertebb naiv festő; Uzdint és Kovačićát híres képtárakban emlegetik; jelentkezik Tavankút is szalmaművészetével,²¹ s a kezdeményezések egész sora ösztönzi munkára az amatőröket és az ifjú tehetségeket. A képzőművészeti élet kibontakoztatásának vajdasági modellje mind jobban kifejlődik, s a művészet valóban „élővé” válik tartományunk mindennapjaiban.

Az ilyen erőteljes, dinamikus és mindent átfogó alkotói légkörben, 1966 elején születik meg a javaslat, hogy Újvidéken alapítsák meg a Modern Képzőművészetek Képtárát. A művészteleni mozgalom résztvevői s a „decentralizálás” hívei nem voltak meggyőződve róla, hogy a tartománynak szükséges egy ilyen „központi” képtár, hiszen a modern művészetnek Vajdaság-szerte mindenütt helyet adtak. A képtár mégis megalakult, s a kis munkaközösség kitartásának és erőfeszítésének köszönhetően sikeresen tevékenykedik, de még két évtizeddel a megalakítása után sincs saját épülete és olyan feltételei, amilyenek egy ilyen jelentőségű intézményt megilletnének. Ugyanakkor mind kifejezettebb a művésztelenek „válsága”, a társadalom viszonyulása megváltozott irántuk, a művészi alkotások felvásárlása pedig mindinkább „szociális se-

²¹ 1986. július 20-ától 28-áig tartották meg Tavankúton a szalmafonók első művésztalálóját. A tavankúti Matija Gubec Művelődési Egyesület keretében a szalmaművészek szakosztálya 1960-tól működik.

gélyre” szűkül. A kezdeti lendület alábbhagyott, a művészek helyzete igen összetetté vált. A művésztelepek elsődleges modellje többé már nem volt megfelelő. A vajdasági lakosok sokszínű összességének lelkesedését, akik történelmük során első ízben haladtak a jövő felé egységesen, az ifjú költő, Miroslav Antić a Vajdaság című poémában énekelte meg, felköszöntve ezt a lelkesedést.

A hatvanas évek közepe táján a játékokat és pohárköszöntőket a képzőművészek fáradtságos kísérletezései váltották fel, hogy mindenáron az időszertű folyamatok sodrában maradjanak. A regionális felismerhetőség többé már nem célja senkinek, a festőknek pedig mind kevesebb idejük maradt a közönséggel való párbeszédre. A festők szabadkai találkozóján M. B. Protić figyelmeztet arra, hogy „egyes jelenségek csupán az időben való létezésükkel még nem jelentik szükségszerűen és valójában magát a kort is”. Hogy a képzőművészeti folyamatokban fennmaradjanak, szükség van a műterem magányára, vagy az azonos gondolkodásúak csoportos fellépésére. A művésztelepeknek nem volt meghatározott programjuk, az elsődlegesen kijelölt feladatokat pedig már sikeresen teljesítették.

Az informel, „a művészetnek, mint európai tudománynak a válsága” jelen van a festők szabadkai találkozóján is. „Az informel a destruktív művészete, konstruktív szándék és eszmék nélkül, ésszerű programcél nélkül.”²² Mića Popović Obala című képe²³ a művésztelep jubilaris tárlatán és az Első Képzőművészeti Találkozón felborzolta a kedélyeket és megosztotta a bírálóbizottság tagjait. A művésztelepeknek szemmel láthatóan új formákat és új utakat kellett keresniük.

A művésztelepek közvetlenül hatottak a szabadkai Ifjúsági Tribün képtárának munkájára. A *Vers és szín* elnevezésű első szalonon 1965-ben egy csoport fiatal alkotó gyűlt össze. A következő szalon után, 1966-ban Torok Sándor vezetésével néhányan kiválnak, és 1967-ben megalapítják a csurgói ifjúsági művésztelepet a Szabadka környéki tanyaközpontban. Megemlítjük, hogy példaképük Ács József, s ő szívvel-lélekkel támogatja a fiatalokat. A tehetséges és agilis csoportot 1969-ben Forum-díjjal tüntették ki.

Ugyanabban az évben, augusztus 27-én a szabadkai városházával szemben levő Triglav cukrászdában Slavko Matković fiatal költő és autodidakta festő, az Ifjúsági Tribün képzőművészeti szerkesztője megalapította a BOSCH+BOSCH csoportot. Ez is mintegy jelképezi az akkori időt: e vidék művészettörténetében első ízben történt meg, hogy

²² Lazar Trifunović: *Slikarski pravci XX. veka*. Jedinstvo, Priština, 1982, 102. oldal

²³ Mića Popović Obala című képét 73. sorszámmal a művésztelepek és az Első Képzőművészeti Találkozó tárlatán mutatták be. A Matica srpska képtára 200 ezer dinárral jutalmazta.

a vajdaságiak közvetlenül bekapcsolódnak az avantgardba, a korábban szokásos évtizedes vagy még hosszabb késlekedés helyett.

A hatvanas évek végén társadalmi-politikai válság érezhető a világban, a művészek pedig a valósággal szembeni ellenállásukat fejezik ki. Egy új művészeti gyakorlat, a konceptualizmus jelentkezik egész sor radikális javaslattal, amelyek a kutatást helyezik előtérbe, s elvetik a művészi alkotást mint befejezett esztétikai értékmérőt. Új médiumok után kutatnak, „a konceptualizmus hívei a befejezett mű helyett a folyamatot javasolják, a középpontba az időt helyezik”.²⁴

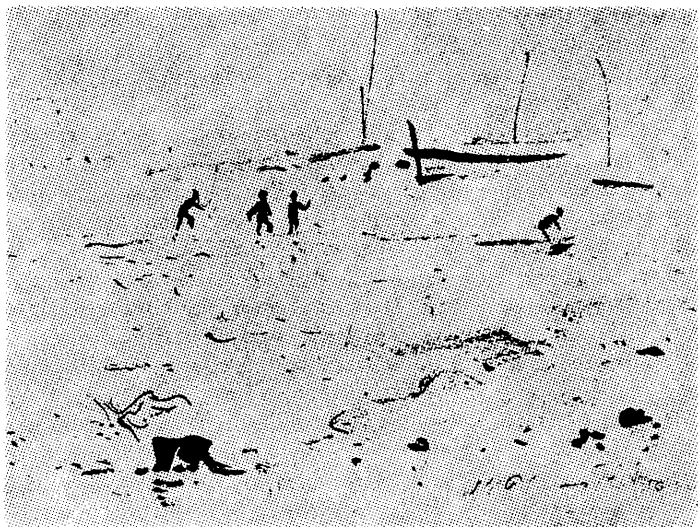
Részben tiltakozás volt ez a művészi alkotásokkal való nagyméretű üzletelés ellen is, igaz ugyan, hogy ez nem a mi körülményeinkre volt jellemző. Ezeknek a posztmodern mozgalmaknak a sajátossága volt a közös munka is, a csoportok szorosabban és hosszabb ideig maradnak együtt.

A BOSCH+BOSCH csoport a szabadkai Ifjúsági Tribün képzőművészeti szakosztályaként igen aktívan tevékenykedett 1976-ig. Hosszabb-rövidebb ideig a csoport tagja volt: Slavko Matković, Szombathy Bálint, Szalma László, Kerekes László, rövid ideig Csernik Attila, Ladik Katalin és mások. A nagyobb jugoszláviai központokban megrendezett tárlatokon kívül felléptek az Új Művészet Szerbiában elnevezésű szemléken is (1970—1980) a belgrádi Modern Művészetek Múzeumának szervezésében, továbbá az új művészeti gyakorlat különböző rendezvényein hazánkban, egyénenként pedig számos fellépésük volt határainkon kívül is. Ismertebbek voltak „a világban”, mint nálunk. A vajdasági közösség, de a képzőművészeti kritika sem fogadta el őket csoportként. Külön-külön aktív és tekintélyes alkotók, akiket az elismerések sem kerültek meg, ifjúkori „kalandjuk” pedig kitörölhetetlenül tanúskodik vidékünk művészeinek jelenlétéről a legidősebb modern művészet egy időszakában.

Szinte egyidejűleg a fiatalok ugyanazon nemzedékéből alakult ki a csurgói művésztelep, jelezve, hogy a válság ellenére a művésztelepi mozgalomnak van jövője. A BOSCH+BOSCH csoport olyan nemzedék fellépését jelentette be, amely elhagyja a földrajzi megkötöttséget, sőt a „helyszínek” sajátosságos vajdasági modelljét is.

A festők 1962-ben megtartott, első tanácskozásán megvitatták autentikus művészetünk kérdéseit is, a „nemzeti” felismerhetőség problematikáját. Hangsúlyozták ekkor, hogy a művésztelepek „az alkotó munka társadalmi formái, a képzőművészeti transzmisszió központjai” — Ács József —, amelyek „egy környezet képzőművészeti lehetőségeit vizsgálják... az élet összetevő részeként, s ennek segítségével magas szintű tudatot fejlesztenek ki”. Kitér a „regionális ambíciókra” vonatkozó megjegyzésekre is, s állítja, hogy „a folklór ma is forrásul szolgálhat egyes

²⁴ Lazar Trifunović: *Slikarski pravci...*, 126. oldal

Milivoje Nikoljević: Agak

alkotásokhoz, attól függően, ki és hogyan használja fel". Mégis „a fundamentális művészet értelmében a korszerű módszerek mellett” száll síkra, és megállapítja: „Talán gyengék vagyunk ahhoz, hogy az agrónomusok, geológusok vagy biológusok előtt haladjunk...”, hogy végül így fejezze be: „Érezzük, hogy a művésztelepek új szakasza következik, amelyben a képzőművészek irányvételében nagyobb szerepet kap a tartalom és az eszme, egy autentikusabb művészet érdekében, emberi igazságaink szolgálatában.”²⁵

A másik, szintén szívvel-lélekkel „művésztelepi” festő, szobrász és író, a bánáti „Sakule faluból származó” Zoran Petrović ugyanazon az összejövetelen azonban így beszélt: „Amennyiben megállapítjuk, hogy a mai ember alapvető komplexusa az esetleges háborútól és a megsemmisüléstől való félelem, s elismerjük, hogy ezt a félelmet hazánk minden pontján egyidejűleg érzik, s hogy az emberek a világ minden részében egyidejűleg és közösen követelik a béke biztosítását, akkor nem látom a mi valamilyen sajátos, autentikus művészetünk ilyen lehetséges elkülönülésének és lokális szemléletének az értelmét.”²⁶

Ács József „emberi igazságainak” összessége és Zoran Petrovićnak „a megsemmisüléstől való félelem alapvető komplexusa” voltaképpen nem különbözik, mindkettő folytatódik a jövőben is. Ha a csurgói fiatalok

²⁵ Ács József: Umetničke kolonije i savremeno slikarstvo, Beszámoló a festők első találkozásán, 1962-ben.

²⁶ Zoran Petrović felszólalása a festők első találkozásán 1962-ben.

törekvéseihez Ács víziója adott ösztönzést, a BOSCH+BOSCH csoport platformjában Petrović megállapítását sejtethjük.

A számos felszólaló egyike, Milivoje Nikolajević festő többek között hangsúlyozta: „A művész lépéseinek visszahangoznia kell környezetében, a társadalomban, amelyben, mint tudjuk, még nincs meg az a nélkülözhetetlen hőmérséklet, amely a művészet fejlődését segítené elő.”²⁷

A „nélkülözhetetlen hőmérséklet” a korábbi hevülésből idővel langyos érdektelenségbe ment át. Az emelkedett alkotói láz a vajdasági modern képzőművészek számtalan sajátos poétikájában oszcillál. Az említett két csoport fiataljai, akik ma már érett művészek, a vajdasági művészet korszerű irányvonalainak útkereszteződését jelezték.

A X. Képzőművészeti Találkozó katalógusának bevezetőjében Dévics Imre, mintegy összegezve az évtizedes munkát, ezt írja: „A képzőművészet fejlesztése és demokratizálása érdekében kifejtett erőfeszítés eredményeinek valódi méreteit csupán az együttes képzőművészeti szemlén mérhetjük fel, amelyen a jugoszláv közönségnek egyúttal az egyes művésztelepeken és a hozzájuk hasonló szervezeti formákban folyó alkotói kutatások keresztmetszetét is bemutatjuk.” Hangsúlyozva, hogy „jó és becsületos volt a fiatalok felfedezésére helyezni a hangsúlyt”, megállapítja: „A jubileum alkalmából ne rendezzünk parádét! Csupán maradjon feljegyzés jelenlétünkéről, a munkatársakról, a szándékokról és az eredményekről, csupán annyi, hogy érezni lehessen környezetünk egy rendkívüli és értékes eseményének a varázsát.”²⁸ Dévics Imre, a toponyai művésztelep megalapítója, a Képzőművészeti Találkozó életre keltője és igazgatója, a művésztelepi mozgalom szenvedélyes elkötelezettje és vidékünk művészetének és kulturájának fáradhatatlan munkása, csendben távozott körünkől ugyanabban az évben, 1971. utolsó napján.²⁹

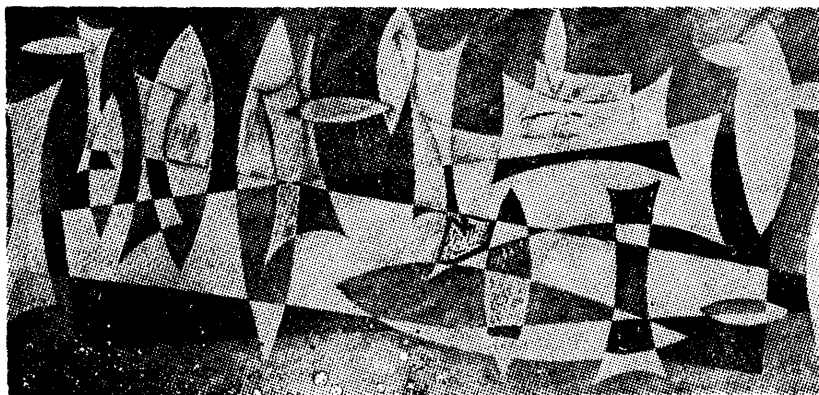
A következő évben, 1972-ben az újvidéki Modern Képzőművészetek Képtára bemutatta a vajdasági modern művészetet az ország hagyományos központjaiban, a belgrádi Modern Művészetek Múzeumával, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia zágrábi Modern Képtárával és a ljubljanei Városi Galériával együttműködve.³⁰ A szervezők 32 szerző képeit, szobrait, grafikáit és falikárpitjait válogatták össze. Közülük csupán egyetlen szerző nem vett részt valamelyik művésztelepen! Mira Brtka volt ez, aki 1948-ban született Stara Pazován és a római képzőművészeti akadémián szerzett diplomát 1963-ban. Az említett tárlat kiállítói között nem találjuk a BOSCH+BOSCH csoport egyetlen tagját sem, habár Slavko Matković az előző évben

²⁷ Milivoje Nikolajević felszólalása ugyanott.

²⁸ Dévics Imre előszava a X. Képzőművészeti Találkozón, Szabadka, 1971

²⁹ Szülőfalujában, Kishegyesen temették el; az ottani kerámiai művésztelep viseli a nevét.

³⁰ A Modern Művészetek Képtárának katalógusa, Újvidék, 1972

Sáfrány Imre alkotása a topolyai mozi előcsarnokában

részt vett a vizuális költészet nemzetközi kiállításán, valamint a belgrádi Modern Művészetek Múzeumában a Fiatalok '72 elnevezésű kiállításán; a válogatók kihagyták Szombathy Bálintot, Szalma Lászlót és a többieket is. Az ő idejük még csak ezután következett. Hiányzott néhány, korábban gyakran említett művész, mint például Balázs G. Árpád vagy Baranyi Károly is.

A dinamikus 70-es évek jellegzetessége a fiatalok nemzedékének előretörése a művésztelepi mozgalom úttörői mellett, de hiányzik a korábbi sajtósági, szoros kapcsolat. Az a törekvés, hogy helyet találjanak Európa képzőművészetében, amelynek a jugoszláv művészet összetevő része, háttérbe szorította „a Vajdaságot”, amely az előző művészek ihlető forrása volt.

A művésztelepek, a háború előtti művészek e dédelgetett vágya, s a modern művészetbe való bekapcsolódás vajdasági sajátosságai, nem szűntek meg, habár elveszítették vezető szerepüket. Országszerte több mint száz hasonló kezdeményezés valósult meg a „hivatalosan” első zentai művésztelep óta.³¹ Közülük néhány a képzőművészek nemzetközi találkozóává vált, s a mai művészet jelentős intézménye. Közülük a művészek által használt anyagot tekintve az egyik leginkább „vajdasági” a mai kiskindai Terra kerámiai művésztelep. Elfoglalva a régi téglagyár elhagyott, monumentális térségét, s a Toza Marković Építőanyaggyár védnöksége alatt az új „művésztelepek” visszatértek a földhöz, s az „etruszkok korától máig” a legnagyobb terrakottákat alkották meg. 1982-től kezdve már öt alkalommal találkozott évente hét-hét szobrász, s e művésztelep máris állandó jellegűvé vált. A síksági kenyér színét

³¹ Képzőművészeti Találkozó, Szabadka: Adresar umetničkih kolonija i vjarskih simpozijuma Jugoslavije, 1986

idéző agyagformák megdöntik azt a felfogást, amely tagadja a művet mint az emberi kreativitás időben és térségben állandó tartós értékét. E formák tartalmazzák a művészi gyakorlat legújabb tapasztalatait is. A kikindai Terra életre keltett földje az alkotói pillanat korszerű képzőművészeti kifejezése. A kezdeményezés jelentőségét bizonyítják Nikola Janković, Draga Tršar, Branko Ružić, Aleksandar Zarin, Ljubomir Denković, Tomislav Kauzlarić, Boško Kućanski, Mladen Marinkov, Slobodan Kojić, Sava Halugin és mások alkotásai.³²

A föld, az alkotói érzékenység és a tűz termékeny kapcsolata tartós művet eredményez, amely minden más anyagnál tökéletesebben őrzi meg a kézzel megformált érzelmeket. A livnói születésű, Ljubljában élő Jakov Brdar nemigen tudná máshol megvalósítani sajátos gesztusának monumentumát, mint itt, Kikindán. A Terra jellegzetességeiben kell keresnünk a korábbi vajdasági „képzőművészeti légkör” sajátos évtizedeiben született kezdeményezés mai értelmét és perspektíváját.

KARTAG Nándor fordítása

(Folytatjuk)

³² Terra művésztelep, szobrászterület Kikindán; állandó kiállítása a Magisztrátus földszintjén; minden évben a város felszabadulásának napján, október 6-án bemutatkoznak a résztvevők.

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KONVENCIOKON TÚLMUTATÓ MŰVÉSZET

Acs József (képzőművészeti kismonográfia). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986

Ha Acs József művészetére keresnénk jelzőket, akkor valahogy így kezdenénk: kísérletező, kutató, állandó kételyekkel küzdő és megküzdő, nyugtalan, jövőbe forduló... és még hosszasan sorolhatnánk. Kísérletező művész, mondtuk az imént. S minden kísérlete roppant tanulságos. Elsősorban önnönmagának. Hogy ismét továbbléphessen, a képzőművészet egy olyan vidékére, amely Acs életének nyolcadik évtizedében sem jelent okvetlenül megállapodást, hosszabb ideig tartó nyugvópontot. Acs a szó legnemesebb értelmében véve kísérletező művész, tántoríthatatlan hittel és eredendő nyugtalansággal megáldva (vagy megverve). S ez az alkati sajátossággá vált tulajdonsága taszítja újabbnál újabb képzőművészeti kalandokba. Acs jóformán fél évszázada harcol az igaz önkifejezésért és ábrázolásért. Nem nyugszik, nem adja meg magát soha. Az uniformizálás, a mások által rákényszerített sors ellenében teremti meg a sajátját.

Ezt a szakadatlan küzdelmet, ezt az alkotásban eltöltött öt évtizedet próbálja összefogni, megmagyarázni, bemutatni a most megjelent Acs-monográfia, a Forum képzőművészeti kiskönyvtárának újabb kötete. Három szerző három bevezetője előzi meg a gazdag képanyagot. Herczeg János személyében a kortárs vállalkozott az Acs-életmű értékelésére. Egy olyan „szemtanú”, akinek ítéletében természetesen van jelen az adott időszak társadalmi, személyes és művészeti viszonyainak ismerete, és akinél természetesen azok az esetleges elfogultságok is, amelyek a kortársnak egymással kapcsolatos véleményeit, ítéleteit jellemzik. Ám az ebből adódó problémákat kerülendő, Herczeg meg sem kísérel mérlegelni Acs életművének a jugoszláv képzőművészetben elfoglalt helyét, s nem tárgyalja azokat az összefüggéseket sem, amelyek egy ilyen, Acs-hoz hasonló, aktív újító és kora művésznemzedéke között nyilvánvalóan fennállnak. Herczeg János Ácsról közölt írásának legfőbb vonzereje abban rejlik, hogy nem a szakember, hanem az író vall benne egy kivételes kortárs kivételes életművéről.

A második írás Sziveri János tollából való. Mint a szerző maga is megjegyzi, írása „kísérlet Ács József művészi világának megközelítésére”. Sziveri már tanulmányának első mondatában leszögezi (s a későbbiek folyamán ezt még többször elismétli), hogy véleménye szerint Ács József-i festészetről, az *igazi* Ácsról csakis az 1959-es keltezésű *Nagy egektől* beszélhetünk, s ezzel összhangban a szerző főleg az 59 utáni időszakot taglalja. „Írásom célja — vallja — valamelyest megközelíteni Ács József művészi világát, adalékokat szolgáltatva művészetének jobb megértéséhez. Világszemléletét magyarázni, de nem világnézetet vagy világképet.” Sziveri célkitűzései részben váltak valóra. A tárgyalt képzőművészeti opust a művészetfilozófia oldaláról megközelítve Sziveri valóban tett jónéhány érdekes észrevételt, újakat, s olyanokat, amelyek közismertek, de ezeket újra hangsúlyozni egy ilyen kiadványban mindenképpen kívánatos. („En Ácsot — ellentétben jó néhány kritikussával — kizárólag racionális alkatnak tartom és festését is egyfajta racionális festészetnek tekintem. (...) Ácsnak a lényeg kutatása, a belső igazság keresése a »szenvedélye«. Az ember lényegét kutatja, miközben akaratlanul szemben találja magát a struktúra kérdésével is: vajon a lényeg vagy a struktúra a fontosabb-e? Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy maga a lényeg is csak a struktúrában nyeri el jelentőségét, tehát alárendelt szerepe van, vagyis a lényeg is csak egyik komponense a struktúrának. A struktúra előnyösebb, mert mindent magába foglalhat.”) Egy életmű teljes bemutatásánál azonban nem kimondottan előnyös, ha a szerző csak a pálya csúcspontjaira tér ki, s nem annak egészére, összes lényeges momentumaival (nemcsak a művészet szempontjából sikeres pillanatokat ideértve) egyetemben. Ezzel korántsem kívánom elmarasztalni Sziveri sok tekintetben figyelemre méltó eszmefuttatását, amely bizonyos tisztázatlanságok („ezek az irányzatok — századunkban — 68 után kulmináltak, tehát valamiféle kiüresedett, apolitikus pillanatban” — a 68-at közvetlenül követő időszak szerintem még korántsem nevezhető apolitikusnak) és fésületlen megfogalmazások (pl. a tanulmány 7. pont alatti részében Ács „egyik tipikus” alkotásáról szól, amelynek címét annak minden közismert jellemzője ellenére sem ártott volna legalább zárójelben közölni) ellenére valóban értékes adalékokkal szolgál Ács művészi világának megértéséhez. Pusztán hiányolom a dolgok több oldalról történő megvilágítását, amit egy ehhez hasonló monográfia elkészítésekor, egy festői (és emberi) pálya bemutatásakor talán joggal elvárhatunk. Különösen ebben az esetben, amikor a három írás nem ad egy egészet, amikor mindegyikük egy parányit kizárólagos.

Ember és művész együttes bemutatása a harmadik írás szerzőjének, Sava Stepanovnak sikerült leginkább, aki a legátfogóbb tudott lenni, életrajzi adatokkal is alátámasztotta a művészi pálya alakulását, a leginkább megközelítette az előbbieken hiányzott teljességet, ugyanakkor az ő tanulmánya az, amelyik a leginkább, s a legnagyobb pontossággal

hozzájárul Ács művészete helyének meghatározásához. Stepanov, aki felismeri (s az olvasóval is tudatja), hogy Ács alkotótevékenysége az életet és a művészetet elválasztó és széthúzó erők közepette formálódik, hogy az egész ácsi életpálya sokkal szerveesebb és párhuzamosabb folyamatokban zajlik annál, hogy tanulmánya a precíz időbeliség nyomdokain haladhatna. E tanulmány szerzője az átalakulásokat a váltást megelőző érlelődési folyamatokról szólva hangsúlyozza, s kiemeli, hogy ez az életmű nagyon is sokszólamú, s hogy a forma és motívumvilágukban eltérő periódusok sehol sem jelentenek áthidalhatatlan szakadékokat, új kezdeteket. Az egyik periódus szinte észrevétlenül megy át a másikba. Ezenkívül Stepanov az, aki (legátfogóbb lévén) hangsúlyozza Ács sokoldalúságát, s nem hagyja említés nélkül Ács írói és pedagógusi munkásságát sem (itt nem az iskolákban oktató Ácsra gondolkok), ami mindenképp hozzájárul ahhoz, hogy a lehetőségekhez mérten teljes képet kapjunk az alkotóról.

A monográfia leglényegesebb része, a képanyag Ács József válogatása. Valószínűleg embere válogatja, ki mely műveket sorolta volna be e kötet illusztrációi közé, s az is bizonyos, hogy ha a képanyag terjedelme kétszer akkora lenne, akkor is támadhatna hiányérzetünk. Bölcs megoldás volt a válogatást magára a szerzőre bízni, mert ez is vall valamiről: az alkotónak műveivel, alkotói opusával szembeni viszonyulásáról.

Mindenképpen szólni kell e kötet kivitelezéséről is, számtalan boszszantó korrektori és sajtóhiba rontja e kiadvány színvonalát, amely a fentebb említett problémák ellenére is fontos hozzájárulás Ács művészetének mélyebb megismeréséhez.

P. NÁRAY Éva

FOLDRAJZINÉV-GYŰJTÉSÜNK EGY ÉVTIZEDE

Penavin Olga—Matijevics Lajos: *Gombos (Bogojevo) földrajzi neveinek adattára*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1984

A Gombos földrajzi neveinek adattára címlapján az 1984-es év áll, de a sokféle nyomdai, kiadási keservek folytán csak nemrég vehettük a kezünkbe, a *Vajdaság helységeinek földrajzi nevei* sorozat rendjében a tizediket, az 1975. évi első, topolyai névgyűjteményhez képest pedig a tizedik kutatási év termését.

A kis, ám a szakterület művelőinek mégis jelentős jubileum alkalmából annyit hadd mondjunk el magáról a sorozatról: része és alakítója lett a városaink és falvaink szűkebb környezetével, sajátos világával törődő

érdeklődésnek, a köztudatnak, másrészt egyes kötetei szakmai és szélesebb körökben határainkon túl is keresett kiadványokká váltak.

A gombosi adattár területi-feldolgozási elve a korábbiakhoz képest némiképp módosult. Nem a teljes községre, csak egy falura terjed ki hatósugara. Ennek oka nem a gyűjtés koncepciójában, hanem a vizsgált terület sajátágaiban rejlik, a hódásági község többi településén zömmel szerbhorvát anyanyelvűek laknak, így a névanyag — noha sok eleme lehet magyar — már nem képezheti egy magyar nyelvű névtár anyagát. Ezen a fokon kell(ene) a mostanában induló szerbhorvát nyelvi gyűjtésnek is szerepet vállalnia.

Egyébként a gyűjtés módja, a feldolgozás módszerei a korábbiakkal meggyőzőek. Az adattárhoz nélkülözhetetlen történelmi, településföldrajzi bevezetés szófukar ugyan, de felvillannak előttünk a táj időtlen és általános vonásai, s a településtörténet fontosabb stációi.

Felsejlik előttünk egy síksági vagy méginkább, a Dunához viszonyítva, „mélyföldi” falu környéke, amelyen időről időre irdatlan árvizek hőmpölyögnek át, elpusztítva állat- és növényvilágot és emberi lakhelyeket egyaránt, hogy aztán a települések a rév, a halászat, a terményfeldolgozás lehetőségeitől serkentve szívósan mindig újjáéledjenek, hol *Holotcu*, hol *Boldogasszony-telke*, majd *Bagovo*, Magyar-Karavukova, illetve *Bogojeva* és *Gombos* néven, ki tudja milyen lakosságcserék, átrétegződések révén, de a Duna innenső partjáról valakik mindig visszanéztek Erdőd derengő várfalaira, romjaira.

Az áradások, mocsarak, a földművelés örök földéhségét kielégíteni alig tudó kicsiny faluhatár, a földosztások a névállományban is jól kitapintható nyomokat hagytak a község múltján, s talán befolyásolják jelenét is.

Hogy honnan ered a *Bogojeva*, *Bogojevo* elnevezés, arra szinkron jellegű könyvecskénk választ sem próbál adni, a *Gombos* névről is a szájhagyományokra támaszkodva derül ki, hogy egy *Gombos csárdával* állhatott kapcsolatban. Többre a tudományos hitelesség igényével nem is vállalkozhattak a szerzők, lévén, hogy az egyetlen megbízható forrásnak, Kiss Lajos *A földrajzi nevek etimológiai szótárának* csak a „foghíjai” jelzik településeink helyét, s azt is, hogy ilyen alapozó nyelvtörténeti munkálatokhoz a magunk háza táján nekünk is hozzá kellene fognunk.

A népies földrajzi nevek és az adattár részletes információiba itt bele nem bonyolódhatunk, egy részük helyi ismeretet igényel, például (és mert a szócikkben sincs pontos lokalizálás), hogy a *Szent János-szobor* Gomboson követi-e a Tisza-vidéki hagyományt. A halászköz védszentjének megtestesítője (vagy inkább megkövesítője) lévén vízközeli helyeken szeret-e „áldogálni”, mint Zentán, Kanizsán vagy Horgoson?

A névgyűjtemény történeti, gazdaságtörténeti és főleg névtudományi hozadékát azonban messziről is meg tudjuk ítélni: érdekesek az olyan földrajzi köznevek és névelemek, mint a *lap* (*Alsó-Bence-lap*), az irtást jelölő

slók (*Felsőslók*), az *Azalgó*, a *Szakadály* ritka képzőformája, a *Faizás*; régi időket idéző a *Dézsma szerű* és igen tanulságosak a birtokviszonyok, változások jelentőségét őrző névalakok, a *Belső-örökös*, *Háromhold*, *Új-osztás*, *Új-örökös*, *Másfélhold Ráadás-földek*.

Még képzeletindítóbb, hogy Gombos környékén van *Bezdán* határrész-név, amely északabbra helynévvé is vált, másrészt, hogy van *Szali-kút* (vagy talán *Sali-kút*), amely (vagy talán név-ikertestvére) a Szili-kúttal és a szentandrászi Sobri-kúttal egyetemben a népdalban is szerepel.

A névanyagot a létrehozó tényezőkre és közösségre visszavetítő kutatás számára bizonyos névtípusok hiánya is fontos információ. Kellő összehasonlítások hiányában még nem tudjuk, mit jelent, hogy Gomboson nincsenek ún. eseménynevek, miért nincs nagy kisugárzású (8–10 névalakulatra is kiterjedő) térszínforma, tereptárgy, vagy miért nem szerepelnek a környező települések, tájegységek a dűlők, utak nevében. Ezek a kérdések már egy következő feldolgozás válaszára várnak.

PAPP György

A BARANYAI HORVÁTOK NÉPVISELETE

Duro Šarošac: *Narodna nošnja baranjskih Hrvata*. Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1986

A szerző a baranyai horvátok változatosan gazdag öltözködési kultúráját mutatja be felhasználva a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum két évtizedes gyűjtőmunkájának eredményét, mely a Baranyában élő horvát, szerb és szlovén nemzetiségi anyagi és szellemi kultúrájának leggazdagabb keresztmetszetét őrzi.

A baranyai horvátok öt etnikai csoportjának, a mohácsi, a falusi és a Dráva menti sokácok, a Pécs környéki bosnyákok és a Dráva menti horvátok népviseletének jellegzetességeivel, anyagismeretével, szín- és motívumkincsével ismerkedünk meg. A sokácok és bosnyákok horvátoknak vallják magukat. A rácok azok a pravoszláv vallású szerbek, akik Szerbiából települtek be, míg a sokácok és bosnyákok Boszniából bevándorolt horvátok, akik a török elől és a török Baranyából való kiűzése után települtek le a mai falvakba. Az etnikai csoportok kialakulása a 18. század első felében indult el, ekkor fejeződött be a horvátok letelepedése.

A mohácsi, a falusi sokácok és a bosnyákok között nagy az azonoság nemcsak a szokásanyagban, hanem a népviseletben is. A Dráva menti sokácok csak részben mutatnak azonososságot, míg a Dráva menti horvátok az említett etnikai csoportoktól teljesen eltérnek nyelvben és népviseletben is.

Duro Šarošac könyve részletesen bemutatja a kender feldolgozását, mely az említett etnikai csoportoknál igen nagy múltra tekint vissza. A feldolgozott kendert kéziorsón és rokkán fonták. A szövésnek külön technikája alakult ki, attól eltekintve, hogy a nyersanyag (kender, len, gyapjú, pamut) azonos volt. A mohácsi sokácok által szőtt vászon két különböző vastagságú fonálból készült. A Pécs környéki bosnyákok és falusi sokácok által szőtt vásznak alapanyaga a pamutfonál. A baranyai horvát etnikai csoportok a századfordulóig ruházatuk jelentős részét házilag szőtt vászonból készítették. A hétköznap, vasárnap és ünnepek alkalmával viselt ruhák szabása nem tért el egymástól. A mohácsi, a falusi sokác és a bosnyák mellévarrott női inget egy szélből szabták, míg az ujjak másik szélből készültek. A Dráva menti sokác ingszoknya a mellévarrott ingből és alsószoknyából áll.

A hímzés alapanyaga a vászon, a legrégebb hímzőanyag pedig a fehér lenfonál és a természetes, fekete gyapjúból készült fonál volt. A fényes, sokszínű selyemfonalakat csak az 1930-as években kezdik használni. Hímzés alkalmával ügyeltek arra, hogy a motívumok és azok felülete szép tiszta maradjon. A hímzés mindig szálméntén, a szálak olvasásával történt. A leggyakoribb motívumok kockákból vagy téglalapból álltak össze. Ilyenek a magas (duboki vez) hímzés, száلمي laposöltés (povlačanski vez), láncöltés (lančiči), fehérhímzés (vitanje — a sokác és bosnyák asszonyok a fehér színű pamutfonálhímzést hívják így), száلكihúzás (proklasiti), tűhorgolás (raspljet) stb. A tiszta ruhák tárolására a szökrönyt (škrinja), majd a ládát (sanduk) használták. A férfiruhák és a háztartásban használt ruhák külön ládában voltak. Az ünnepi szöttes alsószoknyát, az ingszoknyát és a női inget külön ruhába, míg a szoknyát, a bőrmellest és egyéb ruhadarabokat papír közé csomagolva tették el. Az ünnepi ruhadarabokat mindig külön mosták.

A falusi, a mohácsi sokácok és a bosnyákok leggyakrabban használt ruhadarabjai: a mellévarrott női ing (uprosto veliki oplećak) díszítése geometrikus vagy növényi motívumokkal történt, a bosnyákok fekete, a sokácok piros és fekete pamutfonalat használtak. Az 1920-as évektől az ujjak felületére csipkét varrtak. A 20-as évektől kezdik használni a bosnyákok és a falusi sokácok a szűk ujjú inget (uprosto oplećak). Az alsószoknyának (skute krilice) csak egy változata ismert, ez 5—6 szélből készült. A szoknya (suknja) két változata ismert: a test vonalához igazodó és a bő, rövid, harangra emlékeztető. A kötény (pregača, ferta) lehetett melleskötény és derékig érő. A kiskötényt (pregačka) az első kötény alatt viselték. A női viselet elmaradhatatlan kelléke a hímzett öv (pojas), mely az alkalomhoz illően díszes vagy egyszerű volt. A bőrmelles (kožušak) is ismert az említett etnikai csoportoknál, csupán a díszítésük különbözik. A női ködmön (ženski kožuh) térdig ért, díszítése a viselő korától függött. Esküvői ruhadarab volt a mente (čurdija).

A cifra szűrt (surka, surdoma) viselheték nők és férfiak egyaránt. Használtak még „kiskabátot” (zrnka), női kabátot (ženska reklija). A harisnyakészítés (čarape, štrimfle) különböző típusai voltak ismertek: ványolt harisnya, teljes díszítésű, „bütykös harisnya” stb. Női ruhadarab a mellény (prsluk, prosluk), mely selyem, kasmír vagy bársony. Az etnikai csoportok legjellegzetesebb ismertetőjegyei a főkötők (kondja), melyek alatt külön főkötőtartót viseltek.

A férfiak viseletéhez tartozott a gatyá (gaće), ing (košulja); az ellenzós nadrág (čakšire) és a férfikabát (klinom reklija) bársonyból vagy posztóból készült. A ködmön (kožuh) anyaga mindig a birkabőr, díszítésénél a motívumok színes bőrrátétekből készültek. Szintén birkabőrből készült a bőrmelles (pršnjak). A mellény (prosluk) készítéséhez selymet vagy hímezett bársonyt használtak. A gatyához és ellenzós nadrághoz kötényt (pregača) viseltek a férfiak, melyet kékre festett vászonzóból, szövetből vagy sima fekete bársonyból készítettek, formájuk azonos a női köténnyel. A férfi viseletet a kalap (šešir, kapa), sapka (šubara, šepa), szíjas bocskor (opanci s kajšem), csizma (čizme), cifra kabát (undrucuk) és bársonyöltöny (baršunsko ruvo) egészíti ki.

A Dráva menti sokak asszonyok ruhadarabjai az ingszoknya (rubina), alsószoknya (krilo), szoknya (suknja), kötény (pregača), öv (pojas), blúz (rokoko), női ing (aljinka), női kabát (ženski bekeš), női mellény (ženski prosluk), bőrmelles (kožušak) díszítésében több a színes bőrrátét, a női ködmönön (ženski kožuh) viszont kevesebb a díszítés, a motívumok többsége piros, fekete és zöld bőrrátét. A főkötők szegletes formájúak, színes üveggyöngyök, fémszalagok díszítik és a főkötőtartók acéldrótból készülnek. Fejdíszként szolgált a homlokszalag (podmitaljka), a koszorú (vinac) és a fátyol (kopran). A különböző nagyságú pénzeket háromszöget alkotva szorosan kötötték egymásra, ez a lázszé (križaki). A női viselet kiegészítői a festett kendő (krpa), terítő (ponjavka), kis tarisznya (torbica), melyet színes gyapjúból szőttek, és imakönyvet tartottak benne.

A Dráva menti horvát ruhadarabok közül érdemes megemlíteni a női övet, melynek felületét rózsákkal és flitterrel díszítik, a főkötőket (pocelica) bársonyból, selyemből vagy szövetféléből készítették, tartója keménypapír, formája két nem egyenlő hosszú egymáshoz varrt téglalap. A motívumokhoz piros, sárga, fehér, zöld, kék és rózsaszínű gyapjúszálat használtak. A kacabajka (kacabajka) egykori színe kék, a 20-as évektől fekete. Annyiban tér el a férfi kabáttól, hogy derékban rövid.

A könyvből megismerjük az említett ruhadarabok viselési módját: a munkaruhákat, az ünnepek és kivételes alkalmak öltözködési kultúráját az évszakoktól függően. A hétköznapi ruhadarabok a vasárnap és ünnepnapokon viselt ruháktól elsősorban díszítésükben és az anyag minőségében tértek el. A legrégebb darabokból arra lehet következtetni,

hogy a gyári anyag megjelenése előtt a gyászt a tiszta fehér színnel fejezték ki. A halotti viselet is a Pécs környéki bosnyákoknál az 1910-es évekig a fehér volt. Ma csak az idős férfiakat temetik fehérben.

Duro Šarošac az öltözködés történeti alakulásával is foglalkozik, különös tekintettel a horvát kapcsolatokra. A nagy múlttal rendelkező népviselet megteremtője az a paraszti társadalom volt, amely ma már teljesen megváltozott. Az ízlés irányító szerepét a divat vette át. A népviselet a baranyai horvátoknál (különösen a női viselet) az 1950-es évekig még általános. A posztószövet- és selyemanyagok átvétele aránylag lassan történt. Elsőnek a férfi-ruhadarabok készültek posztóból majd szövetből. A selyemszoknyákat is először a bácskai bunyevác nők kezdték viselni. A mohácsi sokácok főköntűjüket az 1880-as években elhagyják és a gyakovói térségben viselt főköntőt veszik át. A falusi sokácok főköntője pedig hasonló a boszniai változathoz. A régi fejviselet megőrzése a 20. század első feléig összefügg az archaikus öltözködés kultúrájával. A mellény a balkáni szláv népeknél is először paraszti ruhadarab volt a test betakarását és a kéz szabad mozgását biztosította, később a díszes forma ünnepi ruhadarabbá tette. A lábbeli közül a bocskort és sarut hozták magukkal az etnikai csoportok, akár a vászon és a birkabőrből készült ruhák ismeretét, a csizmát a magyaroktól vették át. Az elmondottakból arra következtetünk, hogy a baranyai sokác és horvát népviseletre a Duna mentén élő sokác és szlavóniai lakosság öltözködése volt a legnagyobb hatással.

A baranyai horvátok motívumkincse és színkultúrája rendkívüli alkotókészségről és gazdag anyagismeretről tanúskodik. A motívumok formájukat az állatok, a növények, az égitestek és különböző tárgyak másolása révén kapták. Vonuló madarak pl. egyedül a Dráva menti sokác főköntőn láthatók (páva, kakas, sas, galamb). A gyapjúszőttések kedvenc motívuma a vágató ló. A geometrikus motívumok is rendkívül gazdagok és szépek, különösen a sokác és bosnyák ingvállak, melyeket mindig fekete felületre hímeztek. A motívumok gazdag világa Jugoszlávia különböző területeire vezethető vissza, ahonnan egykor idejöttek a baranyai horvátok. A motívumok eredete mitológiai, kersztény-ségi, keleti, hagyományos és új stílusú.

A szín a motívum megjelenítésének szerves része. Legrégibb díszítő szín a fehér és a fekete volt, majd a piros, sárga, zöld, barna, ezüst és arany. A baranyai horvátoknál általános jelenség, hogy kevés színnel dolgoztak, de a színeket következetesen használták (pl. a női ingvállakon).

Végül a népviselettel kapcsolatos népdalokat közli a kötet, melyet száznyolcvan fehér—fekete és színes rajz és fénykép tesz szemléletessé.

CÉLBA LÖVÉS

Vankó Gergely: *Órhely a teljességben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986

Vankó Gergely harmadik verseskötvének címe pretenciózusnak tűnhet: *Órhely a teljességben*. Hogy a cím nem véletlenszerű, nem az azonos címet viselő vers apropóján került a fedőlapra, hogy szándéka szerint egy magatartásra, egy beállítottságra utal, arról a kötet utolsó, nagyszabású versének (*Halottegetés*) következő sorai árulkodnak: „Közösség a teljességgel, / mely fölött őrt állsz / időtlen idők óta.” Ez az attitűd, a teljességnek eme igénye, ez a (költői?) program (ami minden bizonnyal nem független Vankó „keleti orientációjától”) igencsak korszerűtlenül hat(hat) ma, amikor a kétely szinte minden kimondott szót idézőjelbe tesz, felüggeszt, s a „fenkölt teljesség” (így) csak negatív előjellel, önnön paródiájaként, az ironia, a groteszk görbe tükrébe láttatva nyilatkozhat meg.

Nem mintha Vankó nem latolgatná a kimondás esélyeit, azonban eredendően más természetű az ő szkepszise (talán „filozofikus”?): a polarizált léttudat és a teljességigény folyamánya, lévén, hogy lételményét a *létezés teljességének* forrásvidékéről eredezteti, egy olyan totalitásból, amelynek önkörében a szubjektum és a természet „köznap!” relációi alapvetően átminősülnek.

„Idők egysége, / idők hasadása. / / Nem több, nem kevesebb, / mi szóra bír.” — olvashatjuk már a kötetindító versben (*Idők egysége, idők hasadása*). Persze, már eleve sejtjük, hogy a költő sem gondolhatja komolyan ezt, e sejtelmünk aztán bizonyossággá válik a könyv többi verseit olvasva, amelyek nagyon jól példázák, hogy némely esetben a „kevesebb több, mint a sok”. Annak tehát csak örülhetünk, hogy a költőnek mégsem sikerült ambíciózus programját még nagyobb mértékben megvalósítania. A kötet legjobb darabjai, érdekesmód, épp e program *ellenében* fogantak, függetlenül attól, hogy tudatában volt-e a szerzőjük ennek

vagy nem. Sajnos, Vankó sokszor nem tud ellenállni a nagyotmondás csábításának, főleg azokban a szövegekben, amelyekben az ars poeticáját próbálja elrejtetni. Ilyenekre gondolunk (a már említettek kivül): „a lehetőlen ostromlásában elsikkad minden egyéb”, „Szóld a szólhatatlant” (*Ne olvasd újra verseidet*); „Androméda-virág / porának számával / mérhető, / amit nekem kell / elmondanom” (*A leghosszabb sor*); „Az üres lap: / / kényszer” (*Az üres lap*), stb. Talán mégiscsak fölülvizsgálhatná a költő az önmagára szabott regula helyességét: „Verseid újra ne olvasd: / akár átkoznak, / akár imádnak” (*Ne olvasd újra verseidet*).

A kötet negyvennégy verse öt ciklusra tagolódik. Az elsőben (*Szívárványomlás*) főleg a rövid, ars poetica-szerű költemények kaptak helyet, amelyeknek a címei is már beszédesek: „Tigrised, a vers”, „A leghosszabb sor”, „Ne olvasd újra verseidet”, „Szkizofrén szavak”... Többségükben tehát az alkotás „viszontagságra” reflektálnak, tegyük hozzá azonnal: nem elég meggyőzően. Idézzük pl. a *Komolykodó* c. négysorosot: „Komoly / kodó. / / Játék. / A szó.” Ezt nem tudjuk elhinni, még akkor sem, ha a *költő* mondja, egyszerűen azért, mert viszont egy másik versében, csak pár lappal előtte, a „szóld a szólhatatlant” imperatívuszát hangoztatta.

A második ciklus az *Időjáték* címet viseli. „Akár a tülvelek, / sorakoznak egymás mellé a percek” — olvassuk a *Tülevéldő* c. versben. Mégsem az „időelv” jelenléte határozza meg a versek e körét, hanem a képiség mind határozottabb eluralkodása, az a *mindőség*, ami Vankó költészetében előremutató. A lírai én fogalmi önmeghatározása még mindig sután hat, de a konfesszióhoz esetenként már az érzékeltes megjelenítés társul. Pl.: „Némaság, / sebzettje a reménynek: / vissza ne térj! — Per-

nyés hóbullásban / alvad a táj” (*Tavaszdoboló*; a kiemelés — P. N. I.). Ez fokozottabban érvényes a keleti motívumokat idéző versekre, a tájélmény itt a mozzanatos ábrázolásba projektálódik (*India — 1982, Korallsugár, Holdsellő...*). A kontempláció mindinkább szerephez jut, hogy a negyedik versciklusban (*Ördögnyál*) már domináljon, az utolsóban pedig a költői magatartás fő determinánsává váljon. Szándékosan „felejtettük ki” a harmadik ciklust (*Torzók*) a felsorolásból, amelyek amolyan „intermez-zóként” ékelődik be a versek sorába. Ezek a versek messzemenően a kötet legjobb darabjai, különösen az első öt: *Lea Ce, Tagore, Beethoven, József Attila, Arany János*. Már-már aforisztikusan tömörek, ugyanakkor formai szempontból is figyelemreméltóak: egyfajta „öntörvényű kötöttséget” mu-

tatnak. „Portré-versek” ezek, amelyekben a megidézett „nagyok” tömör metaforák kagylóhéj-réseiből világla-nak felénk.

Az utolsó ciklus egyetlen hosszú verse, a *Halottégetés*, a transzcendencia tartományai felé mutat, az „igazlét” titkait célozza. „Nagyot markol ismét...” — mondhatnók. Mert beszélhetünk mégoly nagy dolgokról is, legyen ugródeszkánk, kiindulópontunk, ez esetben, az indiai világlátás, bölcselet akár, ha mindezt nem sikerül esztétikailag releváns módon megfogalmazni, igyekezetünk hiábavaló.

„követelmény a vers, / célbalövés” — olvassuk az *Örhely a teljességben* c. versben. Azonban nem biztos, hogy célba talál. S az sem mellékes, hogy feketébe lövünk-e vagy fehérbe.

P. NAGY István

SZÍNHÁZ

CÉLIRÁNYOS ÉS CÉLTALAN TEATRALITÁS

Ha a 20. BITEF szalagcímét — a színház lényege — megfeleltetjük a látott előadásokkal, akkor akár az a következtetés is levonható, hogy a színház esszenciáját a kifejezett, hangsúlyozott teatralitásban kell keresni, lelhetjük meg. A Belgrádban közönség elé került előadások közös jellemzője ugyanis a szándékolt teatralitás, amely mint forma — kevésbé mint stílus — kivétel nélkül felismerhető, attól függetlenül, hogy Ingmar Bergman vagy Eugenio Barba, Oleg Jefremov vagy egy egész társulat jegyzi a produkciót, hogy az alkotók a naturalista vagy az irracionális színház eszményét vallják, kívánják megvalósítani. A helyzet azonban sokkal bonyolultabb, mint ahogy a fentiekből gondolnánk, mert egyfelől suta és vitatható a szalagcím, lévén hogy a lényeg színháza szókapcsolat semmitmondó, merő konstrukció, amely nagyon szépen hangzik, tartalmasnak, lényegre tapintónak látszik, valójában azonban látszólagos, mert minden színháztípusra egyaránt vonatkozhat, attól függetlenül, hogy előadásoként a színjátzsás mely elemei kerülnek előtérbe, kapnak központi szerepet. Vagyis: a szalagcím mindenfajta színházra érvényes lehet, tehát egyikre sem az. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a 20. BITEF előadásaira kivétel nélkül jellemző a kifeje-

zett teatralitás, de mivel ennek jellege előadásonként változik, más, és más, semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a színház lényegét az előtérbe állított teatralitás jelentené. Annál kevésbé lehet ez a színház esszenciája, mert a belgrádi szemle előadásai alapján két, egymástól lényegileg különböző teatralitásról beszélhetünk. Arról, amelyiket a céltudatos közlés, a véleményformálás szándéka határoz meg, s arról, amelyik, mivel teljes mértékben a néző — külön minden egyes néző! — pillanatnyi diszpozíciójára bízva az értelmezést, szinte magánbejáratúnak tekinthető.

Az elsőbe — az általam látott előadások közül — a Bergman rendezte *Julie kisasszony*, a Jerzy Grzegorzewski értelmezte *Koldusopera*, az Oleg Jefremov által színpadra állított *Sirály* és a Hansgünther Heyme rendezésében látott *Bölcs Náthán* sorolható, míg a másik oldalon a Grotowski-fiók Eugenio Barba vezerte Odin Teatret előadása, az *Oxynhincus evangéliuma*, a kortárs német író, Heiner Müller Choderlos de Laclos *Veszedelmes viszonyok* című regénye alapján írt *Kvartettjének* előadása és a három jugoszláv produkció említendő, a Gledališče Sester Scipion Našice nevű ljubljanaei társulat *Keresztelés a Triglav lábánál*, a Szabadkai Népszínház *Madách, kommentárok* és az újvidéki Szerb Nemzeti Színház *Koštana — álmom, sikoly* című előadása.

A Bergman rendezésében látott *Julie kisasszony*, hogy stílusosan, de érdemszerűen is, mi is a 20. BITEF díjak tekintetében abszolút győztesének adjunk elsőseget, a naturalizmust vegyíti a teatralitással. Az elsőre alapot nyújt a rendező számára Strindberg „naturalista szomorújátéka”, a másodikra pedig Jeannak, a grófkisasszonnyal szerelmi kapcsolatba került lakáj rendezői-színészi értelmezése. Első pillanatra, kivált a strindbergi színházeszmény ismeretében összegegyeztetetlenné tűnik a naturalizmus és a stilizáltság útján megnyilvánuló teatralitás, az előadás azonban igazolja ennek lehetőségét. A színhely — a grófi kastély konyhája — a megtestesült naturalizmus, amelyből olyan részletmegoldások sem hiányoznak, mint a tűzhelyen sercegő hús, a fűjásra éledő parázs. A színészi játék viszont a történet szereplőinek szenvedélyességére alapozva emeltté, stilizálttá válik. Hogy mennyire a szenvedély a játék meghatározója azt a háromszögtörténet harmadik szereplője, a szakácsnő megformálásának visszafogottsága, természetessége mutathatja. Belőle hiányzik ugyanis leginkább a belső hév, a tetteket irányító indulat. Legalábbis Bergman értelmezésében, mert nyilván elképzelhető olyan előadás is, amelyben Kristin sem csak outsidersé a szentiváni éjszakának. Hogy Bergman Jeanban fedezte fel és kívánta hangsúlyozni a magasba szökő szenvedélyt, az a színész színre lépésének első pillanatától nyilvánvaló. Az a ziláltság, amellyel berobban a konyhába, nemcsak a tánccal magyarázható, hanem azzal az izgalommal is, amely átjárja ezt a feltörekvő hajlamú lakájt, aki felismeri, hogy elérkezett élete nagy lehetősége. Az nem állítható, hogy Jean az első

perctől fogva tudatosan cselekszik, de a váratlan siker, a gyors hódítás kétségtelenül felbátorítja. És ugyanakkor türelmetlenné meg idegesség is teszi, kivált amikor a kudarc veszélyét is megérzi, amikor rádöbben, hiába törekedett, a grófkisasszonyra nem számíthat, képtelen a távozásra. Természetesen mind ez a legnaturalisztikusabb lélekábrázoló módon is eljátszható. Bergman — és kiváló színésze, Peter Stormare — azonban a stilizáltabb formát, gesztusokat választotta, belevéve ezáltal a naturalista milióbe a teatralitást, amely persze semmivel sem kevésbé hiteles a pszichologizálásnál.

Hogy a brechti színház eleve hangsúlyozottan teatralis jellegű, azt nem szokás hangoztatni, holott, megítélésem szerint, vitathatatlan. Épp a belefeledkezést meg-megállító elidegenítőeffektusok teszik ilyenné. Jerzy Grzegorzewski lengyel rendező él is a *Koldusopera* eleve adott teatralitásával, de nem brechti módon, hanem az elméletet mintegy fonákjára fordítva állítja színpadra a művet. Nyilván abból a felismerésből kiindulva, hogy a *Koldusopera* mai, varsói színpadra fogalmazójának nem elsődleges feladata a kapitalizmus embertelenségének a leleplezése. Grzegorzewski operaparódiaként rendezte a *Koldusoperát*, amire a mű nem egy vonatkozása feljogosítja, s közben — amellet, hogy színvonalasan szórakoztat, mert színészei erre képesek — a kis ügyeskedők, a mindennapok kötél-táncosait vonultatja fel, amihez hiteles háttérrel éppen a parodisztikus hang, a gúnyolódo beállításokban és gesztusokban megnyilvánuló teatralitás nyújt.

Grzegorzewskihez hasonlóan a *Sirályt* rendező Jefremov is a színház eszköztárából a számára legközelebbi, legkézenfekvőbb helyről veszi kellékeit. A színpadot állítja főszerepbe, azt a darabbeli dobogót, amellyel a történet folyamán a legtöbb szereplő valamilyen módon kapcsolatba kerül, hozható. Felvonásonként Csehov is igénybe veszi, játszhat rajta egy-egy jelenetet, hangsúlyozva ezáltal jelképes szerepét, azt, hogy ez a tóparti, nyári színpad több, mint egyszerű kellék. Jefremovnál azonban sokkal többször „játszik” a színpadra állított színpad. Mindenki, aki önmagáról, életéről vall, ábrándjait, bánatát, csalódásait mondja el, erre a színpadra lép, a történet — az élet — valóságából mintegy kiemelkedve nyilatkozik meg. De így idézőjelbe is kerülnek a darab monológjai, párjelenetei, szerepjátszásként kell őket értelmezni. Ha viszont az élet csak színjátkozás, lett légyen az szerelmi vallomás, a másik megszerzése, vagy fel-feltörő kiábrándulás, csömör, akkor Jefremov *Sirálya* nem a művészetéről mint Csehov műve, hanem az életről szól, méghozzá végső kiábrándultsággal, az emberekről, kortársairól mond lesújtó véleményt.

Az első csoportba sorolt négy BITEF-előadás közül az esseniek *Bölcs Náthán*ában érhető tetten legnehezebben a teatralitás. Lessing erkölcsi fogantatású meséjét, amely arra tanít, hogy embertársainkat ne nemzeti vagy vallási hovatartozásuk szerint ítéljük meg, hanem

emberi értékeik alapján — „elég, hogy ember”, mondja Náthán —, a rendező már-már a felolvasó színház csupasz egyszerűségére építve „mondja el”. Az unalom ódiúmat is vállalva hisz a látvány ellenében a szó erejében, nem tartva attól sem, hogy a szövegmondás pátoszba csúszik, hogy a verbális teatralitás tönkrebeszéli a színházat. Színháznak valóban unalmas az esseniek előadása, de erkölcsi tanítása a nézőtérn marasztal.

Mind a négy említett előadás rendezője határozott tartalmi közlés érdekében használja a teatralitás — különféle — formáit, eszközeit. A forma mindegyik esetben tartalmi funkciót kap. Ezzel szemben a másik csoportba tartozó, sorolható előadások teatralitása megmarad formaként. S hogy nem véletlen a teatralitásuk öncélúsága, az abból is látszik, hogy a cél nem a határozott közlés, hanem a nézők képzetársításaira való hagyatkozás. Értelmezze, ki hogy akarja, tudja. Amit ők ehhez nyújtani tudnak, az a kibogozhatatlan vagy legalábbis mozaikokra tördelt mese, a látvány, az erős hang- és színeffektusok, egy irracionális egyveleg, amelyben ismert töredékekkel és ismert színpadi jelekkel szembeülv a néző, akinek egyetlen feladata és lehetősége marad, hogy az ömlesztett anyagból intuíciójára és képzeletére alapozva szerkessze meg önmaga számára az előadást. Egy-egy részlete az ilyen produkcióknak kétségtelenül érdekes, ideig-óráig, de igazán élvezni talán csak az tudja, aki egy történet kitalálásával segít magán, aki a sikolyokhoz, a zenei effektusokhoz, a csendhez, a széles, erőteljes gesztusokhoz, a testiség hangsúlyozott jelenlétéhez, a tobzódó színekhez hozzáképzeli egy történetet, s akit nem zavar, hogy ezen menet közben változtatni, alakítani kell, mert másképpen nem mesélhető tovább.

Igy volt ez a Grotowski-tanítványként indult, majd önállósult Eugenio Barba kimondottan érzelmi hatást kiváltani kívánó előadása, az *Oxynhincus evangéliuma* esetében. Ebben Antigoné és Polüneikész, Jézus és Júdás, Jeanne d'Arc és a Nagy Inkvizítor, Gólem, az anyagalak és a Tékozló Fiú, a brazil cangaceírok és a Messiást váró, kis, zsidó varga tűnnek fel, anélkül, hogy vagy köztük — a brutalitást nem számítva — érthető interakciók játszódnának le, vagy legalább önmaguk képviselőként állnának elénk. Fel sem ismerhetők. Kétségtelen azonban, hogy a követhetetlen történelemsort Barba hamisíthatatlan teatralitással fogja össze, s ezzel egy kompakt, csak érthetetlen előadás látványát kelti. Ezzel szemben a szabadkai produkció, amely szintén a néző képzetársítására számít, s amely még kevésbé válogatós a szereplők felvonultatásában, s ezzel még esetlegesebb is, sokkal kevésbé kelti egységes színházi előadás látványát. Vitathatatlan, hogy volt helye egy kísérleti blokkban, de inkább a több évtizedes színházi avantgárd levelet kacatjainak naiv viselőjét kell benne látnunk, s nem az új törekvések elindítóját. (Még kevésbé egy olyan előadást, amely színházalapító jelentőségű lehet, ahogy annak idején Ristić meghirdette világgá

trombitált hókuszpókuszát!) Nemcsak az a baj, hogy Madáchhoz nincs köze, mese a holdban, hogy a *Madách, kommentárok* Madách és a rendező víziója, álma, a rendező talán, Madáché semmiképpen sem, aki ezt állítja, annak fogalma sincs róla, mi *Az ember tragédiája*, jobban zavaró, hogy a címben jelzett, ígért kommentárok hiányoznak. De hát hogy kommentálhat valamit vagy valami kapcsán valaki, ha nem ismeri azt, amit vagy ami kapcsán bármit kommentálni szeretne, ha nincs biztos, műismereten alapuló kiindulópontja. Hogy a *Madách, kommentárok* a széles nyilvánosság elé került, az többszörösen is jó. Jó, mert kísérletként megérdemli a nagyobb figyelmet, s jó, mert egyre inkább kiderül, nem mind fénylik, ami Ristić. A szabadkai előadáshoz hasonlóan az újvidékiek Stanković-víziója is azt példázza, hogy az avantgárd törekvések megmértése nem hazai pályán és szurkolók körében, hanem idegenek előtt, vendégjáték alkalmával történik leghitelesebben. A Mira Erceg rendezte *Koštana — álmom, sikoly* szándék szerint lehet érdekes, mert átértékeli a zenés népszínműi, a túlfolklorizált színházi hagyományt, de néhány szép jeleneten és közhelyen kívül mást nem nyújt helyette. Ebben hasonlít hozzá a ljubljanaei társulat előadása, amely legalább látványnak szép, már-már tökéletes, még ha érthetetlen is. De tény, hogy az egykori színházi formák felelevenítésére törekvő csoport tagjai, mást nem is kívánnak, mint hogy ezúttal a látvány-színház szépségére emlékeztessék nézőiket. Emlékképek azonban öncélúak, annyi értelmük sincs, mint egy képeslapnak vagy egy régi fényképnek. A leghevesebb elutasításra talált előadás azonban a kölni *Kvartett* volt. Müller Laclos-tól átvette és ugyanakkor idézőjelbe tette az érzéki játékot játszó ékes szó- és mondatláncokat, amelyeket — nyilván kontrapunktos elképzelésből és hatás kedvéért — végélényszerű teremtmények szavalnak egy romos pincében, anélkül, hogy egyetlen percre is kiváltanák rokon vagy ellenszenvünket, érdekelhetne bennünket, miért történik mindez. Talán a hagyományos polgári társalgási darabok és előadások kigúnyolása Gocsev rendező célja? Lehet, de megéri-e a fáradságot, ha a karikatúra sokszorosán silányabb, unalmasabb a modellnél?

Ami végezetül — mintegy tanulságként — levonható a 20. BITEF előadásai alapján, az annyi, hogy — úgy látszik — a színház ismét önmaga felé fordul, önvizsgálatot tart, számba veszi eszközeit, teatralizálódik, de ez csak akkor célszerű, ha felismerhető tartalmi közlés szolgálatában áll.

GEROLD László

BÁNK BÁN

A papírforma nem mindennapi színházi izgalmat ígért: Ács János, az utóbbi évek egyik legkísérletezőbb kedvű rendezője, több jelentős előadás (lásd: kaposvári *Marat/Sade*) színpadra fogalmazója Katona József művét, a *Bánk bánt* rendezi, azt a drámát, amelyet irodalmunk egyik legjelentősebb műveként tartunk számon, de amelynek mind a mai napig, több mint százhetven éven át nem volt szerencséje a színházzal. Előbb, megírásakor, a múlt század elején: nem játszhatták, a cenzúra akadékoskodott, holott a magyar színjátszás történetében ekkor, a vitézi játék, a végzetdráma és az érzékenyjáték divatja idején kellett volna formai jegyei szerint színpadra, közönség elé kerülnie, később, amikor már engedélyezték előadását, akkor drámai kvalitásai helyett politikai vonatkozásai tették időszerűvé, divatossá, ezt követően előbb a mindennapi történelem valós izgalmai (1848) szorították háttérbe, majd ismét hosszú időre a cenzúra tiltotta el a színpadról, illetve csak otromba kihagyásokkal engedélyezte megjelenítését, míg végül — szinte napjainkig, mintegy száz éven át — ünnepi darabbá me-revítették, a kötelező, házi olvasmányok szintjére érdektelenítették, hő-sökről szóló nemzeti drámaként játszották, amikor már régen nem voltak hősök sem az irodalomban, sem az életben. A szakirodalom sem volt sokkal kegyesebb Katona drámájához. Annak ellenére, hogy felfeltűntek átértelmezési kísérletek, lényegében ereklyeként tisztelték — ilyen értelemben utasították el Illyés Gyula „átigazítását” is, s nem azért, mert a szöveget kivasalva tönkretette a művet —, akárcsak a színházak, amelyek évtizedekre visszamenő sablon szerint a címszerepet dörgő hangú drámai hősökre osztották (Bessenyei Ferenc, Sinkovits Imre), s nem olyan színészekre, akik Hamletként is kiválóak voltak (Gábor Miklós, Cserhalmi György). Vagyis: a *Bánk bán*nak igazi színházi sikere, olyan, amilyent rangja, híre, értékei szerint megérdemelt volna — sohasem volt.

Ezért villanyozott fel a hír, hogy Szolnokon Ács János viszi színre Katona József drámáját.

A papírforma azonban nem érvényesült, legalábbis nem a remélt módon. De talán Ács sem azzal a szándékkal nyúlt a *Bánk bán*hoz, hogy most majd megmutatjuk, milyen, s mitől nagy dráma Katona remeke. Elsőre esetleg elég istenkísértésnek érezte, ha nem mindenben a

Katona József: *Bánk bán*. Szigligeti Színház — Szolnok. Rendező: Ács János. Díszlet: Antal Csaba. Jelmez: Szakács Györgyi. Zene: Melis László. Szereplők: Szerémi Zoltán (II. Endre), Meszléry Judit (Gertrudis), Mertz Tibor (Ottó), Derzsi János (Bánk bán), Egri Márta (Melinda), Fekete András (Miklós bán), Kocsó Gábor (Simon bán), Czibulás Péter (Petur bán), Pusztay Péter (Myska bán), Bal József (Solom mester), Sztárek Andrea (Izidóra), Vallai Péter (Biberach) és Hunyadkürti István (Tiborc).

sablont követve állítja színpadra dramaturgiánk legjobbját. A színpadkép láttán az is megfordul az ember fejében, hogy Ács János nem a *Bánk bánról*, hanem a *Bánk bánnal* a közönségről akart „beszélni” az előadás nyelvén és eszközeivel. A nézőteret ugyanis az egykori látványosságnak számító — 1800 négyzetméternyi, 120 méter hosszú és 15 méter széles, egy darabban szőtt, belga vászonra festett — panoráma, a magyarok bejövetelét ábrázoló Feszty-körkép lenyomata öleli körül, róla, belőle lépnek színre a szereplők, akik egyszerre szereplői és a közönséggel együtt szemléltői egy operaelőadásnak, mely valahol a színpad mélyében történik ott, ahol a díszes, ünnepi keret a romos palotán túl a döngölt földön levő üszkös parasztházakban folytatódik, s ahová — az előadás kezdőjelenetében — a színpadon levő színészek tekintenek, élükön a dombtetőre tett trónuson ülő Gertrudisszal. Ennek a — zene jelzi — *Bánk bánról* szóló operának a közönsége az előadás nézői is, akik előtt a kezdőjelenetet követően a prózai változat — az operából, a körképből ki- és lépő ünnep helyetti szegény rokon — szereplői keltik életre Katona művét. Persze, lehet, hogy csak a papírforma szerint várt eredményt nem leelő kereső szándék láttatja így, fedezi fel a megjelenítés értelmét, magyarázatát téves irányban, erőlködve. Am nyilván nem függetlenül attól, hogy maga a dráma megjelenítése nem kínál sem kellően tág, sem a részleteket egységes koncepcióvá összeállítható értelmezést. Ezért állapodik meg a kereső tekintet a körkép és az opera jelképezte ünnep és a dráma jelentette hétköznapiok ellentmondásain, kontrasztján.

Ha viszont Ács János a Katona-dráma értelmezését vagy legalábbis hangsúlyáthelyezéseit tűzte ki egyetlen céljául, akkor alapfokon tévedett, amikor a címszerepet göndör fürtű kajla bajszú, amorózó típusú színészre osztotta. Arra még gondolni is profán lenne, hogy a rendezőnek nem nagyobb formátumú, mélyebbről játszó színész kellett, hanem mutatós valaki, aki csak kívül, látszatra hős. Utletnek persze ez sem lenne utolsó, ahogy nem az a dráma többi szereplőjének ábrázolása sem. Hogy Ottó, ki egyik kezén kék kesztyűt visel, nyálas siheder. Hogy Melinda keményebb, erotikusabb, s nem szende, mint általában. Hogy Petur nem „dömmög”, s nem emleget „ördög és poklot”, nem döngőmellű hőzengő, hanem görbe, satnyább fizikumú, aki nem gesztusokkal fejezi ki elkeseredettségét, hanem már-már intellektuálként belülről, gyomorfehékesen. Hogy Mikhált a darabbeli szerepnek megfelelően kissé amatőr mód játsszák. Hogy Izidóra lehet szép is. Hogy Tiborból az a hamis pátosz is érződik, amit ráraktak az ideológiák. Hogy Endre erélyes, határozott. Hogy Biberach úgy forgatja a szavakat, mint egy fiskális vagy portékáját áruoló kalmár. S hogy Gertrudis szövegéből nem húzták ki ugyan a lélektani játékot exponáló mondatokat — mint például a Bánk belépését megelőző „Ne még!”-et, amivel jelezni kívánja, várjanak, amíg összeszedi magát, amíg felkészül a

találkozásra —, de a mikrorealista pszichologizálásra már nem ad engedélyt a rendező, aki általában kerüli a lélekrajzot. (Az ötödik felvonásban sem kerül sor az Endrét megzavaró játékra, amelyet a ki a gyilkos témájára lehet pszichologizálva eljátszani.) Hogy a második felvonásban Petur a körülötte levő pártütőkkel nem szemtől szemben, hanem mint holmi háttérben settenkedő árnyakkal győzködik, s Bánk sem szembe találkozik az összeesküvőkkel, akik inkább ólálkodóknak nevezhetők. Hogy a szövegátcsoportosításoknak értelmezést segítő szerepük van...

S még lehetne sorolni a feltűnő, észrevett ötleteket, de ezeket — úgy tűnik — nem sikerült egy koncepciót hordozó vezéreszme szolgáltatásban látni. Am ha olyan makacs hagyományról van szó, mint a *Bánk bán*-előadások, akkor a majdani másféle megjelenítések bevezetőjeként talán ennyi sem kevés.

GEROLD László

K É P Z Ó M Ű V É S Z E T

FUTURIZMUS ÉS FUTURIZMUSOK

Ez a nagy kiállítás méretei miatt emlékezetes lesz, mert a futurizmus hatását, a XX. század művészetében betöltött szerepét tanúsítja. Ahogy megszervezték, abban is agresszivitás rejlik: nagy reklámot csaptak, hogy felhívják újra a figyelmet a futurista művészetre, az agresszivitásra.

Nagyon sokan nézték meg a kiállítást. Vajon mi az, ami vonzza a közönséget? Valószínűleg a futuristák gyorsaságeszménye, a mindenütt jelen lenni igénye. A tér és idő fogalma számukra elavult. A testek egymáson áthatolnak, sűrű vagy ritkább közegekben hullámzik az élet, a város és a világ. Ma azt a szenzációt felidézni, ami a futuristák idejében volt, nehéz. A futurista művészek rövid ideig működtek együtt, és nem tudtak akkora energiát felszabadítani, hogy radikálisan megváltoztassák a világot.

Tudatosan vállalták a szervezők azt a paradoxont, hogy a reneszánsz és barokk stílusú velencei Palazzo Grassiban rendezték meg a futurista kiállítást. Az épület előtt nagy sorokban, türelmesen várják az emberek, hogy lássák a futurista világszenzációt. De ezt nemcsak látni kellene, nemcsak a látás, hanem a cselekvés által lehetne igazán átélni. A képeken egy új, megújult világot, a repülőgépből látott forgó, kavargó tájakat, kitörő érzelmeket, az előlről kezdés lendületét látjuk. Szimultanista forma és színes örvénylések. Energiaforrásokat érzékelünk

A Zenit fedőlapja

a képeken, hogy erő születik a küzdelemben, a hatalom pedig szépség, az új szépség. A közepes megvilágításban a színek és a mozgásélmény újra megküzd a homállyal, a múlttal. A futurista festők: Balla, Carra, Russolo, Boccioni, Severini, Sironi tudtak lelkesedni és másokat lelkesíteni, nemcsak a maguk korában, hanem ma is.

A bejáratnál egy régi típusú Fiat autó idézi fel a kort és a sebességet, amelyet bent intenzív színű festmények nagy lendülete jeleníti meg. Severini híres képei az egyidőben történő mozgás által a viszonylagos-

ságot, a relativitást érzékeltetik. A térről új fogalmakat alakítottak ki a futuristák. Szerintük tér és idő nem létezik, hanem minden folyamatban van, és minden változik. A nagy relációk érzését keltik ezek a művek. Az állatokat, lovakat, embereket, az autót mozgásukban örökítik meg, a mozgást örvénylő hullámok gyűrődésével fejezték ki. Még a hangot is érzékeltetni tudták a hullámok által. Sironi, a fekete színnel festő futurista, az állomásra befutó mozdonyt erőteljesnek festette meg, sugárzónak és komornak, mintha csak a technikai fejlődés és a sebesség ökológiai következményeit látta volna előre már, vagy az elkövetkező háborút, mely feketébe borította a futuristák agresszív vízióját.

Boccioni (1882—1916) a *Futurista festők kiálltványa* szerzőjének (1910) rövid élete jelképes is, mert 1916-ban baleset áldozata lett, lovaglás közben lebukott a lóról. A veszélyes életet proklamáló futurizmus a sorssal összefogott. Halála után a csoport szétszéledt, de a technika és a városi élet szülte futurista mítosz mindenfelé a világon elterjedt, és ez adja meg a futurista mozgalom nagy jelentőségét.

A futurizmus nagy hatását, jelentőségét azzal növelték a kiállítás szervezői, hogy olyan külföldi művészeket is felsorakoztattak, akik nem tartoztak ehhez a mozgalomhoz, legfeljebb hatottak a futurizmus kialakításra. Így például Seurat képét is kiállítják, mert a pointillista technikát a futuristák kölcsönvették, de ugyanezt tették Picassóval is, mert a kubisták a szimultán áthatásokkal az egyidejűséget érzékeltették. A mozgás kifejezésében és érzékeltetésében Boccioni ért el legnagyobb eredményeket, különösen szobraival: a térben a tárgyak domború-homorú, ritkuló-sűrűsödő energiahullámain kavarja föl.

Az a körülmény, hogy a futurizmust a költő Marinetti alapította, és nem festő, sajátosan befolyásolta a mozgalmat. Marinetti kiálltványa (1909) „az apatikus olasz kultúra” idején jelent meg, s súlyos csapásként hatott a közvéleményre, amely hozzászókot a nagy múlthoz, a futuristák éppen ebből akarták kiszabadítani az olasz közéletet. Az agresszivitás mint esztétikai, erkölcsi és nem utolsósorban politikai „érték” az avantgárd mozgalom kezdetén jelent meg, akkor, amikor éppen az első világháború küszöbén volt Európa, ami viszont éppen a Balkánon kezdődött. Később, tehát a háború után Micić és Poljanski zenitizmusát is áthatja a futurista mozgalom, amelynek autentikus változatát alakították ki a hat éven keresztül megjelenő *Zenit* című folyóiratban. A kiállításon a *Zenit* folyóirat két példányát láthattuk, Dušan Jovanović Đukić szobrait és Jovan Bjelić festményét, abban a helyiségben, ahol a magyar és a japán futuristák műveit is bemutatják.

A futurizmus az első tudatos avantgárd mozgalom, mely kidolgozta programját, és futurista manifesztációkat szervezett Olaszországban és Európában, az összetűzések, a rendbontások száma jelezte a sikert, nem várták, hogy a kritika értékelje művészetüket és manifesztációjukat.

Vlagyimir Majakovszkij: Kompozíció, 1915

A jelen élet kifejezése és dinamikája számukra a legfontosabb. Elegendő átéreznünk Boccioni *A fölemelkedő város* című képét, örvénylő közeget látunk a kép közepén. Egy lovas elszáguld középről, a kép szélei felé épülő városok, háztömbök, a sugárzó fénycsóvákba kapaszkodó emberek. A kép közepe a tudatalattiból jön, felismerhetetlen örvénylő, száguldó foltok, a sugárzó energia, mely a világ lényegét jelképezi, és ebből később lesz, illetve alakul ki a megfogható tárgyiasság. A hullámzó energiát érezzük. Festésmódja örvénylő, de a kép szélei felé a tárgyak kikristályosodnak és konkrét formák jelennek meg. Boccioni a dinamikát a tárgyiassággal köti össze. Az érzelem: sebesség, a szenvedés:

küzdelem az úton a cél eléréseért, mintha azt mondaná, az életem olyan, mint a tüzes paripáé. Boccioni a száguldásban megtalálta a szimultán érzés lényegét, a felszabadulást a tudat előtti állapotból, mely világos lehet annak, aki felülről nézi, mint az istenek, az életet, és nem tapasztalja, csak tudja. Boccioni egy pillanatban átélte a halál szépségét is.

A gyorsaságért és a sebességért a futurista festők tudtak a legjobban lelkesedni. A sebességet nagy szenvedéllyel mitologikussá tették, Croce mondása, hogy a tehetség és az átlagember között intenzitásbeli különbség van csak. Felfedezték a mozgás különböző fázisaiban a tér és az idő egységét, ehhez Marey kromofotográfiájának tanulságai is hozzájárultak. A szimultán kifejezést a kubistáktól kölcsönözték, stílusukat egyféle eklekticizmus is jellemzi.

Az orosz futurizmus több irányban alakult: Larionov a negyedik dimenziót kívánta megjeleníteni képein, melyek a fauvisták színeire is emlékeztetnek. Goncsarov a tárgyakat úgy nézte, mint az energia forrásait. Malevics a tiszta tárgynélküliség irányába fejlesztette ki a művészetét és a szuprematizmus kiáltványát írta meg. Ide sorolhatjuk még Tatlin, Rodcsenko és Pevzner művészetét, akik művészetéből a konstruktivizmus és az absztrakt művészet alakult ki. De ezt már nem tekinthetjük úgy, mint a futurizmus megnyilvánulásait, habár a Palazzo Grassiban kiállítják őket, és a nagy kiállítás legértékesebb részét képezik.

A futurizmus elterjedt Európa-szerte, de elterjedt az Egyesült Államokban is, mindenütt nagy hatással volt, ahol a városi élet dinamikusan fejlődött, ahol a sebességben látták az emberi fejlődés útját.

A futurizmus legnagyobb értéke mai szemmel az, hogy saját maga alakította ki elméletét a művészi gyakorlattal együtt, és ezáltal a képzőművészetet a napi- és a gyakorlati élettel kapcsolta össze. Ezt csak úgy tehette meg, hogy az „irodalommal” szövetkezett. Marinetti az író-költő, kidolgozta ideológiáját, az ellene intézett támadásokra és kritikákra nemcsak válaszolhatott, hanem támadásait vissza is verte. Ezért mondták azt a futuristák, hogy nincsen szükség kritikára. A futuristáknak a társadalomhoz való viszonya úttörő jellegű volt, és ma is útmutató annak megvalósításában, hogy az élet része legyen a művészet, hogy mindennapi szükségletté váljon.

ACS József

BELA DURANCI NAGYAPÁTI-DÍJA

A díjaknak is megvan a maguk sorsa. Egyeseket örökké elkerül a társadalmi és szakmai elismerést egyaránt jelentő díj, mások megkapják, még mielőtt igazán rászolgáltak volna, de ismerünk olyanokat is, akik már rég kiérdemelték, s mégis talán éppen a legjobbkor kapták. Ez utóbbiak közé tartozik képzőművészeti kritikuskunk, Bela Duranci Nagypáti Kukac Péter-díjával. Köszöntésekor talán most ne is az okokat keressük, miért nem kapta meg előbb, hanem igyekezzünk, ha csak vázlatosan is, felmérni: mit tett kritikusként, művészettörténészként és műemlékvédőként képzőművészetünk érdekében; ezek munkásságának nagyobb figyelmet érdemlő területei, amelyeket bejárva kialakította nézeteit és magatartásformáját is. Mert nem vitás, ízlés, művészi szemlélet és világérzés sugárzik írásaiból. Bela Duranci időben és térben körülhatárolható területet vizsgál: az idő a múlt század derekától napjainkig terjed, a hely pedig elsősorban Vajdaság, szélesebben pedig a Pannon-medence, vagy még inkább az a München—Párizs, Zágráb—Belgrád, Nagybánya—Prága határolta terület, ahonnan a művészeti hatások érkeztek, s ameddig a mi művészeti-szellemi értékeink eljuthattak, kisugározhattak. Ezeket a teret behatároló egyeneseket természetesen nemcsak és nem elsősorban földrajzi vonatkozásban értjük, de fontosnak tartjuk jelezni, mert Bela Duranci módszeréhez tartozik, hogy mintegy a Fülep Lajos-i credo jegyében — úgy alkosson: képzőművészeti tanulmánya mindenkor szellemtörténeti is legyen. Nem véletlenül említjük Fülep Lajos nevét, hiszen Duranci nemcsak Fülep-tanulmányokon nevelkedett, hanem meg is kísérelte felfedni, mit kaphatott Fülep örökül becskereki diákévei alatt Streitmann Antal (1850—1918) rajztanártól, az impresszionista festőiskola alapítójától, egyenes összefüggésbe hozva tevékenységüket a becskereki művészteleppel, amelynek jelentőségét már nemcsak helyi mércékkel tartja mérhetőnek.

Bela Duranci érdeklődési területe mindenekelőtt a századforduló kora, de ennek az időszaknak a feltérképezéséhez még távolabbra kellett nyúlnia. Ezért gyűjtötte be és rendszerezte az 1830 és 1930 közé eső időszakot, s hozta létre a Szabadkai Múzeum keretében a vajdasági magyar képzőművészek gazdag gyűjteményét.

Egy évtizeddel ezelőtt a feltérképezés munkáját befejezve kezdett hozzá a vajdasági építészeti szecesszió kiértékeléséhez, s e munkája eredményeképpen születt meg folyóiratunkban közölt nagy sorozata, amely végül is *A vajdasági építészeti szecesszió* címen 1983-ban látott napvilágot, s amelyről Németh Lajos többek között ezt írja: „Megbízható szakmai felkészültséggel összegyűjtötte és tanulmányokorba fűzte a vajdasági szecesszió építészeti emlékeit. Kitűnő művekre hívta föl avart tollal a figyelmet, nagy építészeti tradíciókra bukkant, és gyarapította ismereteinket a századforduló ugyancsak gazdag, egyetemes érde-

keket felmutató művészeti korszakairól.” És valóban, a szecesszióról szóló könyve nemcsak számba vette és értékelt a Lechner-iskola követőinek vajdasági alkotásait, hanem fölfedezett olyan neveket is, amelyeket a szakma sem ismert addig, holott egyéni hangon szólaltatták meg ezt a stílust. Reichle J. Ferenc apatini születésű és Đorđe Tabaković újvidéki építész a felfedezettjei, velük bizonyította, hogy a szecesszió ún. magyaros változatának megvolt a maga vajdasági árnyalata, variációja is.

A felfedezés öröme nyilván Duranci munkásságának is egyik eltérő eleme. Kezdő művészettörténészként Vajdaságot járva bukkant rá Nagy István itteni képeire, aminek eredményeképpen 1966-ban megrendezte emlékezetes szabadkai kiállítását, sok más művészettörténészt is megelőzve a festő munkássága jelentőségének újraértékelésében.

Azt hiszem, nem vitás, hogy Duranci Ács József és Đorđe Jović mellet a legrendszerebben publikáló kritikusunk az elmúlt évtizedek folyamán. Számtalan tárlatról mondta el a maga eleven hangján kritikusai megjegyzéseit, felfedve olvasói előtt is az alkotás titkát és értékét is. Több nagyobb lélegzetű tanulmánya is született: Pechán József és B. Szabó György munkásságát monográfiában mutatta be, s ugyancsak az ő bevezetőjével jelennek meg hamarosan a Milivoje Nikolajevičet és a Faragó Endre művészetét prezentáló kötetek. Alapos felkészültségéről, objektív és szilárd képzőművészeti mércéiről tanúskodnak azok a tanulmányok is, amelyekben elsősorban Szabadka, másodsorban pedig Vajdaság képzőművészeinek munkásságát dolgozza föl. Ilyen értékeléseket adott Husvéth Lajos, Stipan Kopilović, Oláh Sándor, Balázs G. Árpád, Milan Konjović, Hangya András, Sáfrány Imre és Petrik Pál munkásságáról, valamint a szobrászokról, Jovan Soldatovićról, Glid Nándorról, Oto Logórról és Sava Haluginról. Duranci mindig éppelőtt tartotta vajdasági képzőművészeti önismeretünk fontosságát, s ennek a felismerésnek a jegyében született a forradalmi emlékműveket és az aktivizmus művészetét bemutató nagyszerű tanulmánya, s e tudat jellemző azokra az írásaira is, amelyeket már majd egy éve közlünk folytatásokban, s amelynek címe: *Vajdaság képzőművészete* — Adalékok a XX. századi művészettörténeti kutatásokhoz.

Bela Duranci pályájának és történeti munkájának próbatétele is e sorozat: megkísérli folyamatos fejlődésében bemutatni képzőművészeti múltunkat. Úgy érezzük, már be is bizonyította, hogy a jelentős művészet nem mindig a nagy centrumokban alakul ki, hanem gyakran éppen a központoktól távol eső, a kísérletezésre sokkal alkalmasabb vidéken. Éppen ezért fontos a „regionális művészettörténet”, hogy felfedje azokat az értékeket, amelyek — mint erre annyi példa van — különben elkallódnának. A ma ötvenöt éves történész sajátos művészetföldrajzi tényekre is építő munkája már kiváltotta a szakma érdeklődését, s hisz-

szük, hogy „adalékaival” elősegíti egy majdani vajdasági művészettörténet megírását.

Az alkalom kapcsán szólni kellene a díjazott sokéves műemlékvédői munkásságáról is, aminek eredménye többek között Szabadka városközpontjának oly sikeres megóvása, a palicsi épületegyüttes és több zombori létesítmény helyreállítása. Jelentősek a szabadka—zombori vonalon elhelyezkedő szállások történetét felgöngyölítő tanulmányai, külön pedig a györgyéni szállások kialakulásáról szólók.

Megalakulásuktól szószólója a vajdasági művésztelepi mozgalomnak is.

Ezen kívül Durancinak még egy „műfaja” van: a szóbeli közlés, a beszéd. Felénk talán senki sem tud olyan elevenen, érdekesen, s ugyanakkor olyan tárgyat ismerő alapossgal beszélni képről, szoborról, épületről, mint ő. Kiállításmegnyitói (hirtelen a sziváci Nagypáti—az újvidéki Soldatović- és Glid-tárlat megnyitója jut eszembe), minden túlzás nélkül, állíthatjuk, élményszámba menőek. Hogy miért? Talán azért is, mert egy-egy műalkotás láttán seregnyi emléket tud felidézni. És mert a festő vagy az építész szemével fedezi föl és magyarázza azokat az apróbbnak vélt részleteket, amelyek nélkül viszont az egész sem volna teljes. Ő mindig szemléltet és összegez, s mivel észrevételei pontosak és közérthetők, sőt érdekesek is, rendszerint megnyeri hallgatóinak tetszését. „Figyelj ide!” — szokta mondani, s már mutatja is hol a Srbinović-kompozíció fényforrása, a Hangya-kép akcentusa, a Kondorrajz indítóvonala; magyarázza, miért törik meg pont úgy a fény az eozinlemezen, ahogyan megtörik, milyen a látott ház alaprajza, a vitrázs üvege, a zsinagóga kupolája... Érdekes módon valami elementáris könnyedséggel, — azon a csak rá jellemző szerbhorvát-magyar keveréknyelven — de mindig egészen pontosan meg tudja magyarázni, mit lát.

Eredményes és hasznos munkájának elismerésképp kapta a Nagypáti-díjat, a legjobbkor — mint mondtuk — munkássága teljes kibontakozásának idején, amikor nagy írói lendülettel dolgozik.

BORDÁS Győző

A FESTMÉNY ZOMBORI ÜNNEPE

Négy képzőművészeti kiállítás gazdagította Zombor idei felszabadulási ünnepeit.

A sorrendben „nyolcadik válogatás” megnyitójával emlékeztek meg a Milan Konjović Képtár két évtizedes fennállásáról. Főleg az újabb eddig még be nem mutatott, a városnak adományozott képeit állították ki, amelyekkel a képtár kezdeti, ötszáz műből álló gyűjteménye immár ezerre bővült: festmények, pasztellek, rajzok, akvarellek sorakoznak. Az 1913-ban festett két erdei tájtól az 1986-ban keletkezett

Angyal című képig a festő opusának folytonossága bontakozik ki, azé a festőé, aki a művész sorsát azonosította a szülőváros iránti ragaszkodással.

Mindössze néhány lépésnyire innen állított ki Dragan Mojović, aki kitartóan bennünk keresi a „világ közepét”, azzal a megindító reménnyel, hogy az ember végre felismeri a természet pusztulásának fenyegető veszélyét!

A Hadseregotton képtárában Mileta Prodanović képein szorongásos látomások emlékeztetnek a meg nem törhető büszke Dedaluszra és fiának, Ikarusznak a tragédiájára.

E három nemzedékhez tartozó festők önálló tárlatai mellett, negyediknek ott egy csoportos kiállítás is: a Képzőművészeti Ősz keretében harminchárom alkotó száll szembe a realitás nyugtalanító jelenével. A kiállítás összeállítója, Djordje Jović képzőművészeti kritikus, a képek korszerű poetikájával társította az idősebb és a fiatalabb festőket, akik „határozottan felülvizsgálják az értékelést, a régít saját rendszerük szigorú ellenőrzésének vetik alá, nem engedve meg semmilyen ingadozást sem a szembesítés során. . . Nosztalgiával újították fel a képet, művészi jelentőséget adtak a nyugtalanságnak, egyéni formulával helyettesítették a táj parádés hangsúlyozását. . .”

A Képzőművészeti Ősz elnevezésű rendezvény, amelyet 1961-ben alapítottak meg, „amikor a kép szellemi határait kellett bővíteni”, ma már huszonöt éves múltra tekint vissza — és ennyi idő is a tárlat legfiatalabb résztvevője is. A kezdeményező Milan Konjović viszont, aki idén festett képeit mutatja be, valamivel idősebb századunknál is! Közöttük helyezkednek el a többiek — az „öregebbek” és a kevésbé „fiatalok”. Persze, minden relatív, ahogyan Ivan Tabaković mondaná: „A régi óra is abszolút pontos időt mutat abban a pillanatban, amikor az idő megegyezik a mozdulatlan mutatókkal!” Tény, hogy az idej, 26. tárlat is azok közé az események közé tartozik, amelyek becsületére válnak Zombor képzőművészeti hagyományainak.

Az ilyen koncepcióhoz, illetve az ilyen poetika megválasztásához a hosszú tapasztalat higgadtságára, az utóbbi évtizedek dinamikus folyamataiban való aktív jelenlétre, s mindenképpen azoknak az önfeljűeknek a bártorságára volt szükség, akik tudják, hogy végleges „igazság” nem létezik. Jović felkínálta saját válogatását, „társította” a nyolcvannyal éves zombori géniust a huszonhét éves Mileta Prodanovićyal és feljövő kortársaival; a kiállítás koherens, amelyben mindenki megtalálja a helyét, magvas és meggyőző. A szerzők számára ez a zombori képzőművészeti amfiteátrum önigazolásuk kellemes színtere, a festészet pedig harminckét alapos igazolást nyert!

Prodanović nyugtalanságot árasztó képén a gótikus katedrálisok két középkori lilás szörnye ront egymásnak. Míg üvöltésük visszhangzik az esztelenséget bemutató elborzasztó féktelenségben, nehezen szabadu-

lunk a mai világ időszerűségeinek gondolatársításától. Az 1985-ben festett Laon Midnight szorongásos koloritásával, érdes kontúrjaival, vöröslő jalkiáltásaival és az ősi rettegés feneketlen szakadékaival a mai kor alkotójának, a humánus elkötelezettségnek a maradandó értékű képe.

Blesić kiválóan formálja át az idővel megkopott szimbólumok titkait; Acs a sugárveszély miatti nyugtalankodásában új „kék eget” festi meg, Veličković pedig feketével vonja be a reménytelenség könyörtelen szürkességét. Trajković az emberi kéz nyomainak világos felületére abszurd növényeket applikálva a maradandónak és az örökkévalónak az „igazságát” vonja kétségbe, míg Srbinović tudósi esszészzerűséggel a lények és dolgok kozmikus rendjét alakítja ki. Celić méltóságteljesen mértéktartással medítál a mediterrán harmónia kristálytisztá harmóniájáról, Jelović viszont sárga villanásokkal úszik a színek jelentéseinek térségeiben.

A másik oldalon Blanuša lapidáris kifejezéssé sűríti üzenetét, Mujezinović pedig a képregény modorát fejleszti úrhajós-bibliává. Dragan Stojkov, megbékélve önmagával és a világmindenséggel, türelmesen és értőn ereszti le a földre a remény vízióját, s a végtelen lehetőségek kiválasztásánál a józan értelemben bízik.

Mandić az egyetlen, aki következetesen és kitartóan kutatja a láthatár felett lebegő ködöt, s fürkészi e síkság és embereinek suttoágását. A sötétségben feltűnő villanások, amelyek ősidőktől kezdve nyugtalansággal töltik el az embert, Prodanović szörnyeit idézik. Az 1986-ban festett Vörös sál című kép azonban a reménytelenséggel szemben megcsilant egy alig észrevehető akcentust, az ember erőfeszítéseinek megfelelő iránymutatót is.

A nyugodt egzisztenciához és a biztos jövőhöz való jog humanista ideálja, amelyet a civilizáció hatalmasainak esztelenségei veszélyeztetnek, napjaink festményein expresszív nyomokat hagyott, lángoló koloritást, s a reménytelenséggel való humánus szembeszegülés szenvedélyes nyomait. A kép e humánus magját Jović például Milan Konjović szenvedélyes vitalitásában, Edo Murtić kifogyhatatlan energiájában, Zoran Pavlović „csendéletének” izzó magmájában, Kosa Bokšan Őselem, vagy Petar Omčikus Zenekar című festményében, s az általa kiválasztott többi műben fedezte fel.

Vajon Vlada Nikolić képét, Hadžihanović Aranyhajó című festményét, vagy bármelyik kiállított művet helyettesíthetett-e volna valamilyen másik? Safet Zec Lombja éppúgy hozzájárul a festmény e zombori ünnepének összképéhez, akárcsak Mulići nagy vászna, vagy France Slana szerény méretű virágcsokrai. D Mitar Manev képe éppúgy hiányzott volna, mint Zlatko Gnezda, vagy Gligor Csemerszki festménye. Ataç Festő és modellje nagyszerűen beleillik a tárlatba, mint ahogyan Nives Kurtović-Kavurić képe „tanúskodik a létezésről”. Szükség van

Ivica Šišak „kék viperáira” is Radoslav Tadić Erdője mellett, éppúgy, mint Srdjan Vukčević Szindbádijára, vagy Zapletil nagy belépőjére a festészet e színpadán.

Századunk nemzedékeinek ezen az együttes fellépésén a szerzők életkoráról csupán a katalógus árulkodik. Mindegyik alkotás annak a törekvésnek az eredménye, hogy olyan autentikus alkotói tett hozza létre, amely időben és térben emberiségről tanúskodik.

A Képzőművészeti Ősz hagyományaira való tekintettel, Djordje Jović azzal a mély meggyőződéssel válogatta össze a képeket, hogy „határozottan kifejezésre jussanak az egyéni jellegzetességek, és a mai jugoszláviai művészetre jellemző gondolkodási módok is!”

Nem vitás: lehetséges volna másmilyen válogatás is! De ez az összeállítás sok mindenben a hű résztvevők hozzájárulását és a díjakkal itt igazolt poetikákat vette alapul. A sajtóságos kifejezés és őszinteség egyfajta ellenőrzése is ez a zombori tárlat.

A Képzőművészeti Ősz célja az volt és maradt, hogy ösztönözze az embert a művészethez való jogának a felismerésére, a képzőművészeti időszerűségeknek pedig korlátok nélküli érvényesülést biztosítson.

K. N. fordítása

Bela DURANCI

Umberto Boccioni: En — mi, fotó

KRÓNIKA

KÖNYVHÓNAP '86 — Az idén Újvidék volt az Őnnepi Könyvhónap megnyitójának házigazdája. A Matica srpska Képtárban tartott megnyitón Tomislav Ketig, a Jugoszláv Oktatási Közösségek Szövetsége könyvbizottságának elnöke, valamint Rajcsán István, a VDNSZSZ Tartományi Választmánya Elnökségének elnöke mondott beszédet. Ugyanott megrendezték a Könyvek Vajdaságban című kiállítást, a Szerb Nemzeti Színházban pedig megtartották a jugoszláv írók közös irodalmi estjét. Erre az alkalomra a Matica srpska Könyvtár megjelentette a Vajdaságról szóló könyvek bibliográfiáját. Országos gos tanácskozást szerveztek a könyv, a könyvtárak és a könyvkiadók helyzetéről. A Könyvhónap keretében számos író—olvasó találkozót tartottak, október 15-e és 17-e között megrendezték a hagyományos írókaravánt, amelynek házigazdája az idén Sremska Mitrovica volt. Az írókaravánon mintegy kilencven író vett részt, akik harminc rendezvény keretében találkozhattak olvasóikkal.

Az alábbiakban Rajcsán István megnyitói beszédét közöljük:

A Könyvhónap keretében már évek óta megrendezésre kerülő kulturális akciók mindig alkalmat szolgáltattak arra, hogy újrarendeljük néhány aktuális, s úgy tűnik, tartós problémát, amely a könyvvel, a könyv sorsával s a mai világban betöltött gyakorlati szerepével és reprezentatív funkcióival kapcsolatos. Újra és újra elgondolkodunk azoknak a társadalmi szubjektumoknak és tényezőknek a szerepéről, amelyek közvetve vagy közvetlenül részt vesznek a könyv születésében, terjesztésében és értékelésében. Nálunk egyébként gyakran szóba kerül a könyv. Nem véletlenül. Úgy tartjuk ugyanis,

hogy a könyv alapvető tényező és tényezője a kultúrának és a kulturális fejlődésnek. Ezért már évek óta tanúi és résztvevői vagyunk annak a tartós folyamatnak, amelyet a kultúra integrálódásának nevezhetnénk, melynek során a könyv beépül a szocialista öngazgatású társadalom egészébe. Művelődéspolitikánk alapvető elvei közé tartozik ennek az integrációnak a megvalósítása, amely hol gyorsabban, hol lassabban bontakozik ki, attól függően, milyen anyagi feltételek mellett és mekkora intenzitással fáradozunk a könyvek és a kultúra létrehozásán, a társadalom öngazgatási átalakításán. Manapság az integráció lassulásának vagyunk tanúi. Gondoljunk csak arra, hogy az évente megjelentetett könyvek száma csökken, a könyv egyre drágább, a raktárkészletek egyre nagyobbak, a magán- és közkönyvtárakba egyre lassabban jutnak el az igazán értékes könyvek és így tovább. Az akut nehézségek ellenére sem szabad lemondanunk az igazi kulturális értékeknek a társadalmi életbe való integrálásáról, mert a szocialista öngazgatású társadalom kultúrájában éppen ezáltal valósul meg a könyv igazi szerepe.

A könyv valós, semmivel sem helyettesíthető kulturális érték, az ember és az öngazgatású társadalom tartós szüksége. Nagyon jól tudjuk ezt, mégsem ismerjük el eléggé. Ma, amikor más kulturális és kommunikációs rendszerek igen fejlettek, nem szabad háttérbe szorítani a könyv alapvető történelmi és társadalmi funkcióját, amellyel hozzájárult az ember személyiségének felszabadulásához és gazdagodásához, tudásának gyarapításához és látókörének kiszélesedéséhez, önkritikus szemléletének kialakulásához és a világ iránti kritikai hozzáállásra neveléséhez. Már csak azért sem szabad minderről megfeledkeznünk, mert a könyv az ember életének állandó

tartozéka, az öneszmélés és az önkifejezés elősegítője. S mert egyaránt tanúja az ember múltjának, jövőjének és jelenének, egyéni és kollektív sikereinek és kudarcainak, virágzásának és megtorpanásának.

Eppen ezért úgy vélem, hogy a Könyvhónap és a keretében megrendezett irodalmi manifesztációk — a könyvkiállítások, a nemzetközi könyvvásár, a könyv felhasználásának és terjesztésének kérdéséről tartandó vita, a számos író—olvasó találkozó, a könyvtárak fejlesztése és a könyvtárállomány gazdagítása — egy irányba mutatnak: a szellemi, tudományos, szakmai és irodalmi értékek valódi demokratizálódásának megvalósulása felé. Mégpedig azért, hogy a könyv — a kultúrában betöltött szerepe által — bevilágítsa az ember mindennapjait, hogy nemesítse társadalmi környezetét, közösségét és viselkedését. A könyv nem maradhat csak a kiválasztottak szükséglete, hanem minden emberé kell hogy legyen. Mert a szocializmus mint társadalmi berendezés igazi, humanus volta nem valósulhat meg a — legtágabb értelemben vett — kultúra nélkül, s a könyv még mindig ennek a kultúrának az egyik alapvető tényezője.

Ez a felismerés készítet arra, hogy felhívjam a figyelmet egy időnkénti, ma viszont igen aktuális problémára, amely az emberhez, kultúrájához, szociális forradalmához nem méltó: a könyvvel való politikai visszaélésre. S arra, hogy némely kiadók — gyakran elkődösítő választ adva a kérdésre, vajon áru-e a könyv — mindenekelőtt a kommersziális, nem a valódi kulturális értékeket hajszolják. Így megtörténik, hogy a zugpolitikával foglalkozó könyvek — amelyek igencsak lealacsonyító és a történelem által már meghaladott szenvedélyeket, reakciós eszméi és politikai elképzeléseket élesztenek föl, mégpedig mindig a tudományos és irodalmi „írásstudás” nagyon alacsony szintjén — nacionalista és más maradi erők támogatásával nagyobb visszhangra találnak, mint az igazi, tudományos, szak- és irodalmi értékek. Mindezért természetesen

nem a könyvek a felelősek, hanem az a légkör, amely befogadja őket. A könyv mindig is a piacon volt, mindig is árulták. De a piacon levő többi termékkel ellentétben tudományos, esztétikai és történelmi értékét nemcsak a piaci sikerrel mérik. Hangsúlyozom: a piac és az igazi, valóban értékes és időálló könyv elvileg ma sem zárja ki egymást.

A könyvvel való politikai visszaélés ellen legalább két síkon kell harcolnunk. Egyrészt úgy, hogy fejlesztjük az öngazgatási viszonyokat a kultúrában, a kiadói tevékenységben, hogy az évi tervek kialakításakor az alkotóknak és a könyv olvasóinak nagyobb társadalmi befolyásra adunk alkalmat, másrészt a kultúrának és a kulturális értékeknek az öngazgatási társadalomba való integrálásával lehet leginkább útját állni, hogy a könyvkiadás és a kultúra, a zugpolitika és más hamis értékrendszer hatókörébe kerüljön.

Az igazi kulturális értékeknek a könyvek által való terjesztésében különösen nagy felelősség hárul a kritikai szemlélet és kinyilvánulás kibontakozására. Mindenekelőtt a marxista kritikára gondolunk. Szem előtt kell tartanunk, hogy a tudományos, az irodalmi és más kritika felelős a tudományos és irodalmi alkotómunka helyzetéért és irányvételéért, különösen akkor, ha rendszertelenségével és opportunizmusával a reális értékrendet megbontja, értékesnek tünteti fel azt, ami nem érték, vagy elhallgatja a valódi, tudományos, kulturális irodalmi és emberi értékeket. A kritika kétségkívül azért a légkörért is felelős, amelynek része, hogy a zugpolitikai kiadványok a könyvesboltok kirakataiban láthatók.

Tudvalevő, hogy a destruktív támadásoktól a könyv nem tudja magát megvédeni, ezért — a könyv és a kultúra érdekében — növelni kell azok felelősségét, akik részt vesznek a könyv létrehozásában, az írókét, kiadóké, a kiadótanácsokét, a kritikáét és a kritikusokét. Azok ellen a törekvések ellen, amelyek arra irányulnak, hogy a könyvet a kulturálatlanság, a

kommercializáció, a zugpolitika, a nacionalista szenvedélyek és a ponyva, sőt még néha az antikommunizmus szolgálatába állítsák, egységesen és társadalmilag szervezeten kell fellépünk. Ebben az értelemben a művelődéspolitikában is komoly és hosszantartó feladatok várnak ránk.

A könyv és igazi, értékes tartalma a mi feltételeink között a jugoszláv szocialista öngazgatási közösségen belüli nemzeti egyenjogúságot is kifejezi. A könyvnek nálunk nagy kulturális, politikai és társadalmi szerepe van Jugoszlávia minden nemzete és nemzetisége alkotótevékenységének és kultúrájának afirmálásában. Ezen a téren jelentős eredményeket értünk el. Azonban arra is rá kell mutatnunk, hogy a könyvek fordítása által megvalósuló kulturális csere, amelynek célja egymás megismerése, megértése és tisztelése, még mindig nincs mindannyiunk, Jugoszlávia minden nemzetének és nemzetiségének közös érdekeivel teljes összhangban. Hogy ez megvalósuljon, nemcsak a könyvkiadásban tevékenykedők, hanem mindannyiunk nagyobb összefogására és türelmes, kitartó mindennapi munkára van szükség.

Ugy vélem, hogy az országos jellegű Könyvhónap alkalmat nyújt arra, hogy a könyv és az igazi kulturális értékek népszerűsítésének gazdag, szer-teagazó és változatos formáival és tartalmával határozottan és szervezeten léphessünk fel mindaz ellen, ami álérték, és ami néha még az ember évszázados, könyv iránti hitét is meg-ingatja, s arra, hogy erőteljesen affirmáljuk értékeinket, mert — újra hangsúlyozom — a könyv az ember életének és fejlődésének elválaszthatatlan kísérője, barátja és igaz tanúja. Abban a reményben, hogy az ember és a könyv, az emberi és kulturális értékek együvé tartozása a szocialista öngazgatás és kultúrájának fejlődése érdekében továbbra is erősödik, enged-jék meg, hogy a Könyvhónap 1986 elnevezésű rendezvényt megnyitottnak tekintsem.

RAJCSÁN István

KÖNYVEK VAJDASÁGRÓL —

A könyvhétre jelent meg az újdí-ki Matica srpska Könyvtár Kataló-gusok sorozatában a *Könyvek Vajda-ságról* (Knjige o Vojvodini) című ki-advány, amely több mint 1600 mo-nografikus kiadvány leírását tartal-mazza. E bibliográfia azokat a ki-adványokat veszi figyelembe, amely tartományunkat, illetve a földrajzi-lag behatárolt terület egyes vidékeit és városait taglalja, vagy pedig tar-talmaz adatokat Vajdaság törté-nelméről, földrajzáról, művelődésé-ről, művészetéről, néprajzáról, sport-járól, gazdaságáról és nevezetes személyeiről. Ez az alapos mun-ka az 1777-től egészen napjaink-ig terjedő időszakot, azaz több mint kétszáz évet ölel föl, s 14 nyelven megjelent könyveket regisztrál. Leg-több a szerbhorvát nyelvű kiadvány, összesen 1212, majd számbelileg a magyar és német nyelvűek következ-nek (magyarból 208-at, németből 132-t jelez), de itt vannak a szlovák, román és ruszin kiadványok is. A bibliográfiába felvett és szakszerűen feldolgozott könyvek zöme természetesen Vajdaságban jelent meg, de akadnak Belgrádban, Zágrábban, Bu-dapestben, Bécsben, Lipcsében, Temes-váron és más városokban kiadottak vagy nyomtatottak is.

A kiadványt ötnyelvű előszó vezetibe, amely az említett adatokon kí-vül arról is informál, hogy „a katalógus könyvvanyaga az *egyetemes tizedes osztályozás* keretében szak-rendi csoportokra oszlik: a 0-ás csoport *általános művek* 103 tételt, az 1-es csoport, a *bölcsészet* 1 tételt, a 2-es csoport, a *vallás* 21 tételt, a 3-as csoport *társadalomtudományok* 335 tételt, az 5-ös csoport *természet-tudományok* 25 tételt, a 6-os csoport *alkalmazott tudományok* 135 tételt, a 7-es csoport *művészetek, sport* 217 tételt, a 8-as csoport, a *nyelvtudo-mány, irodalom* 120 tételt, a 9-es csoport *földrajz, életrajz, történelem* pedig 648 tételt tartalmaz. A történe-lemtudományi művek közül az élet-rajzot feldolgozó könyv, regionális monográfia és a tartalmát a népfel-

szabadító háborúból merítő alkotás a leginkább jelenlevő a katalógusban”.

NEMZETKÖZI KÖNYVVÁSÁR BELGRÁDBAN — Harmincegyedik alkalommal tartották meg október 23-a és 29-e között Belgrádban a nemzetközi könyvvásárt, amelyen hatvan ország mintegy hétszáz kiadvállalata vett részt, a jugoszláviai könyvkiadók közül pedig mintegy kétszázán állították ki legújabb termékeiket. A tavalyihoz képest a hazai címszavak száma csökkent, tizenkétezer helyett tízezer állították ki.

A Forum Könyvkiadó az idén is mintegy nyolcvan könyvet mutatott be, s akár a korábbi években, külön pannót kapott a marxista irodalom, a fordításirodalom, a versek, az irodalomtörténet, az ismeretterjesztő munkák, a regénypályázat díjnyertes alkotásai, a regény- és novellasorozat könyvei. Kiemelt helyen állt Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* című könyvének hasonló kiadása. A Vuk Stefanović Karadžić gyűjtése alapján készült fordításkötet kettős jubileumot jegyez: Vuk Stefanović Karadžić születésének kétszázadik és a könyv megjelenésének százötvenedik évfordulóját. A hasonló kiadás mellett külön füzetben kiadták Stojan Vujičić és Szeli István akadémikus tanulmányát is.

A belgrádi nemzetközi könyvvásár kísérőrendezvényeként az idén is számos író—olvasó találkozót, könyvbemutatót tartottak. A Forum standján a fennállásának 25. évfordulóját ünneplő Új Symposion mutatta be jubileumi 249—250. számát, amely Kerkes László festő munkáinak reprodukcióit és a róla szóló tanulmányokat tartalmazza.

A hagyományos Szép Könyv versenyen a Forum-kiadványok közül Tolnai Ottó *Rokokokokó* című gyermekverskötetét második díjjal jutalmazták. A könyvet Pénovác Endre illusztrálta, műszaki szerkesztője pedig Maurits Ferenc volt.

KIALLÍTÁS ÉS KÖNYVBEMUTATÓ — Könyvbemutatóval egybekötött

tárlatmegnyitót tartottak október 7-én Topolyán. A retrospektív tárlaton Ács József festőművész 1953 és 1984 között keletkezett negyvenegy alkotását állították ki, s bemutatták a Forum Könyvkiadónál nemrégiben megjelent Ács József képzőművészeti kismonográfiát. A könyvről Herceg János, Fehér Ferenc és Sava Stepanov beszélt, Bordás Győző pedig a Kiadó sorozatát mutatta be:

Tisztelt közönség!

Nem egy teljes év leforgása alatt immár másodszor találkozunk itt, Topolyán, monográfiabemutatóval egybekötött tárlatmegnyitón. Ez év januárjában Nagyapáti Kukac Péter könyvét hoztuk ide, s láthattuk a festő életművének eddig legteljesebb bemutatását, ma pedig Ács József — Topolya másik nagy festője — előtt tisztelgünk kiadványunkkal és a tárlattal egyaránt. Olyan közegben vagyunk ismét, amely e monográfiák megjelenetésének segítségével is bizonyítja elkötelezettségét művészei iránt, s úgy érzem, bennünket is segít abban a törekvésünkben, hogy minél sikeresebben juttassuk el a képzőművészeti alkotásokat is a közönséghez. E közös célkitűzéseink sikeres megvalósítása bátorít arra, hogy ezúttal, a sorozat megjelenése óta első ízben számadást végezzünk: mit is valósítottunk meg eddig abból a kiadói tervből, amelyet még valamikor a hetvenes évek derekán fogadtunk el, s amely akkor mintegy harminc vajdasági képzőművészt kívánt így, kötetben prezentálni. Nos, az ambíciózus terv, ha az eredeti elképzelésektől valamivel lassabban is valósul meg, ma már nem terv csupán, hiszen a sorozat összesen nyolc kötetet számlál. Szabad legyen emlékeztetnem, hogy a Sáfrány Imre és a B. Szabó György munkásságát bemutatóval indult 1978-ban, majd folytatódott a képzőművészetünk nagy öregje, jeles modernje, Balázs G. Árpád festészetét szemléltetővel. A következő kötetben a két Pechnát ismerhette meg közelebbről is a közönség,

a szecesszió legjelentősebb vajdasági képviselőjét, Pechán Józsefet és fiát, Pechán Bélát, a kitűnő rajzoló, akit éppen a múlt héten temettünk Verbaszon. Egy nagyon korán elhunyt, kiváló tehetséget fedezett föl a Bíró Miklós-monográfia, majd ismét adóságot törlesztettünk a Hangya András-, a Nagypáti-, s most az Ács-monográfiával is. Ha már belekezdtem a fősorolásba, engedjék meg, hogy röviden számot adjak néhány tervünkről is. Még ez év novemberében, születésének centenáriumán, kötetten emlékezünk meg Oláh Sándorról, s most szerkesztjük a Milivoje Nikolajevic és a nemrég elhunyt festő, Faragó Endre munkásságát bemutató köteteket. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy mi készítettük a zentai művésztelep huszonöt évét bemutató könyvet, s Milan Konjovic reprezentatív, párizsi katalógus is, s hogy e francia kiadást hamarosan a szerbhorvát és a magyar változat is követi, hogy minden valószínűség szerint a belgrádi Cvijeta Zuzoricé Képtárral közösen készítjük a Boschán-monográfiát, akkor talán sikerült érzékeltetnem, hogy nem magányos vállalkozásról kell beszélni immár, hanem olyanról, amely, nyilván évtizedes lemaradást pótolandó, igyekszik feltárni mindazokat a képművészeti értékeinket, amelyek ezt a művészetük esztétikai szintje alapján meg is érdemlik.

El kell mondanom, mi a kiadóban, sajnos, nem vagyunk megelégedve e sorozat művészi kivitelezésével, valószínűleg még több szakmai hozzáértéssel és jobb műszaki-nyomdai megmunkálással kell majd a jövőben olvasóink elé varázsolni ezeket a festményeket, de sorozatunk koncepciójától nem térünk el: kis formátumú, kötött, lehetőleg szép kiállítású könyvvel igyekszünk bemutatni egy-egy vajdasági művész életművét vagy művészi pályájának egy szakaszát. A kiadványokat mindig rövid tanulmány, esszé, esetleg interjú vezeti be, majd pedig a színes és fekete—fehér reprodukciók következnek, amelyek, mint Ács kötetében is, a művész legjava alkotásainak legjavát adják. A könyvben

mindig a képek kapják a fő hangsúlyt, mert úgy véljük, hogy ezekben a kiadványokban elsősorban a képeknek kell vallaniuk a művészi pályáról.

Reméljük, hogy belátható időn belül sikerül utolérni önmagunkat, s egy napon e kis kötetek szinkronban haladhatnak az időszerű képművészeti törekvésekkel. Mert ma még csak óhaj, hogy a fiatalabb nemzedék tagjaira is gondoljunk, akárcsak az is, hogy egy-egy korszaknak, művészeti ágnak vagy művésztelepi munkának is monográfiát biztosítsunk. Holott nyilván ez volna természetes. Minden bizonnyal a topolyai művésztelep is megérdemelné egy, a zentaihoz hasonló könyvet. S ha bevezetném elején az együttműködés hasznos voltára utaltam, fejezzem is be azzal: ilyen közös összefogás eredményeképp a közeljövőben elkészíthetnénk Bicskei Péter, s aztán Zsáki István kötetét is.

A tervekről most kanyarodjunk vissza a valóságba, Ács József monográfiájához, amelyben láthatjuk mindazokat az emberi és művészi élményforrásokat, amelyek az alkotói világgépet meghatározzák, amelyekkel Ács József ifjúkorában, utazásai és vizsgálódásai, a művészettörténet és a művelődéstörténet tanulmányozása során találkozott. De erről szóljanak avatottabb ismerői, Herceg János, az író és Sava Stepanov, a művészettörténész, az Ács-monográfia bevezetőjének szerzői.

DANILO KIŠ KITÜNTETÉSE — Danilo Kiš ismert belgrádi író jelentős elismerésben részesült, megkapta a francia irodalom művészet és irodalom lovagrendjét. A kitüntetést Jugoszlávia párizsi követségén Jacques Lang egykori művelődési miniszter adta át Danilo Kišnek.

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT PÁVEL ÁGOSTON — Pável Ágostonra, a szlovén—magyar kulturális kapcsolatok kiemelkedő egyéniségére emlékeztek Szombathelyen, a születésének századik évfordulója alkalmából szerve-

zett kétnapos tudományos tanácskozáson, amelyen budapesti, szegedi, szombathelyi, maribori, ljubljanei, valamint úvidéki irodalomtörténészek, tanárok, fordítók és közéleti dolgozók vettek részt. A tudományos tanácskozás vajdasági részvevői Bori Imre, Juhász Erzsébet és Szilágyi Károly voltak, akik Pável Ágoston modern irodalom iránti fogékonyságát, Pável Ágoston és Ivan Cankar egymásra találásának körülményeit, valamint *A szegénysoron* című Cankar-regény fordítását elemezték.

CSÁTH GÉZA JANIKÁJA A SZOLNOKI SZÍNHÁZBAN — A szolnokiak szobaszínháznak nevezett sajátos játéktere adott otthont Csáth Géza 1911-es datálású kétrészes színművének, a Janikának. Az előadás — ha nem is hibátlan, de — jelentős vállalkozás, amelynek része lehet benne, hogy a novellista után a színdarabíró Csáth felfedezésére és rehabilitációjára is sor kerüljön. A dráma cselekményének megfelelően választották színhelyül a szobányi játékteret — a közönség is itt, a szobában foglal helyet —, amelynek bedíszletezése Antal Csabát dicséri. Az Új Tükör kritikusa (Csáki Judit) szerint a „szobaszínházi tér frappíroz”, Tarján Tamás a Népszabadságban pedig a tervező kiváló stílusérzékét is dicséri, a válogatott díszletelemek a „legintimebb életteret építik föl: a lakást, az otthont”, s ez a „megszólalásig hűséges, valószerű... középpolgári miliő”. Vagyis a „díszlet” olyan eszköz, amellyel „maga az élet lesz tárgya és eseménye” a Fodor Tamás rendezte előadásnak. Ahogy a képes hetilap kritikusa írja: „A naturalista kelléktár és hatásmechanizmus szinkronban van — a játék hiteles.” A hitelesség legnyilvánvalóbban Kézdy György alakításában érhető tetten. A Perticset alakító színész, ahogy Koltai Tamás írja az *Élet és Irodalom*-ban, a „hátával is játszik, amikor kényelmetlenül, kínlódva leülne a receptet író orvos háta mögé, a szemil »bocsánat, hogy élek« láthatatlan pozíciójába.” Az előadás mindhárom

méltatója dicséri Kézdy karakteres alakítását. A színész, írja Koltai, a „figura alkotójához méltóan lélektanilag fölboncolja, kicédulózza, belülről átvilágítja és diagnosztizálja Pertics Jenőt, hogy aztán a vizsgálat eredményét úgy nyújtja át, mint bonyolult jellemet”. Minden mozdulata igazi, „görnyedése” nemkülönben, mint „affektálva elénekelt álszent félmondattal”. S épp hitelességével leplezi le a dráma főszereplőjét, mutatja meg a figura keményfősségét, ébreszt rá „olyan ember belső sivárságára, érzelmi szegénységére, pontoskodó-fontoskodó szerepvágyára, sörtől-bortól könnyen meghozott stupid nyugalmára — és: pislákoló tulajdonságaira”, aki „nem volt (talán nem volt) eleve puha, gyöngé anyag”, de ilyené tette a kisbetűs élet. Ebben az előadásban, melyben „minden el van játszva”, de amelyben „semmi sem immitált”, Perticsné, a szeretőt tartó feleséget, Bajcsya Mária alakítja, „korlátolt és üres asszonyt játszik, fáradt, keserű, hervadó nőiességgel színeve”. A kritikák talán csak a szeretőt megformáló Tóth József teljesítményének megítélésében vallanak mást-mást, egyikük „némán is súlyos alakításnak” látja a színész munkáját, a másik vélemény szerint „áthasonulása” — mert „alapegyénisége elűt az előírt figurától” — „nem egészen sikerült.” Az epizódisták közül figyelemre méltóbb alakítást nyújt Koós Olga és Dobák Lajos, a mama, illetve a háziúrny szerepében. Fodor Tamás rendezése mindenképpen siker, s ennek tudatában remélhetjük, hogy jövő ilyenkor, amikor a kölcsönösség jegyében a szolnokiak látogatnak majd Újvidékre, közönségünk is láthatja a Janikát, melynek írója éppen jövőre lenne százesztendő. (G.)

TIZENÖT ÉVES AZ ÜZENET —

Az *Üzenet* c. folyóirat megjelenésének tizenötödik évfordulója alkalmából díszülést tartottak a szabadkai Városi Könyvtár olvasótermében, s átadták az 1985. évi *Üzenet*-díjakat. Az évfordulóra az *Üzenet* jubileumi számot jelentetett meg.

Papp György: Földrajzinév-gyűjtésünk egy évtizede (Penavin Olga—Matijevics Lajos: Gombos (Bogojevo) földrajzi neveinek adattára) 1438

Sárvári V. Zsuzsa: A baranyai horvátok népviselete (Đuro Šarošac: Narodna nošnja baranjskih Hrvata) 1440

P. Nagy István: Célba lövés (Vankó Gergely: Őrhely a teljességben) 1444

S z í n h á z

Gerold László: Célirányos és céltalan teatralitás; Bánk bán 1445

K é p z ő m ű v é s z e t

Ács József: Futurizmus és futurizmusok 1452

Bordás Győző: Bela Duranci Nagypáti-díja 1457

Bela Duranci: A festmény zombori ünnepe 1459

KRÓNIKA

Könyvhónap '86; Könyvek Vajdaságról; Nemzetközi könyvvásár Belgrádban; Kiállítás és könyvbemutató; Danilo Kiš kitüntetése; Száz éve született Pável Ágoston; Csáth Géza *Janikája* a szolnoki színházban; Tizenöt éves az Üzenet 1463

Számunkat a velencei futurista kiállítás anyagából illusztráltuk
Az 1353. oldalon Maurits Ferenc szövegrajza

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat — 1986. november. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. Szerkesztőség és Kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. Főszerkesztői fogadóóra csütörtökön 11-től 13 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj az 1987. évre belföldön egy évre 1500, fél évre 750. Egyes szám ára 60, kettős szám ára 100 dinár; külföldre egy évre 3000, fél évre 1500 dinár. Külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 1000 dinár. — Készült a Forum Nyomdájában, Újvidéken.
YU ISSN 0350-9079